

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ

На правах рукопису

ОСТАПЧУК СВІТЛАНА СЕРГІЇВНА

УДК 373.3/.5.091.26 (091) (477) “189/194”

**ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ОСВІТІ
(80-ТІ РОКИ ХІХ – ПОЧАТОК 40-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:

Березівська Лариса Дмитрівна,
доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України

Київ – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	13
1.1. Історіографія та джерела дослідження	13
1.2. Оцінювання навчальних досягнень учнів як наукова проблема.....	29
Висновки до розділу 1.....	53
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ІДЕЙ ПРО ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В ШКІЛЬНІЙ ПРАКТИЦІ (80-ТІ РР. ХІХ СТ. – 1917 Р.).....	57
2.1. Нормативно-правова основа педагогічного оцінювання навчальних досягнень школярів.....	57
2.2. Технології оцінювання навчальних досягнень учнів в різних типах початкових і середніх навчальних закладів.....	78
2.3. Педагогічна думка про оцінювання результатів навчальної роботи учнів.....	100
Висновки до розділу 2.....	121
РОЗДІЛ 3. ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ Й ПРАКТИЦІ (1917–1944 РР.).....	125
3.1. Державна шкільна політика щодо оцінювання навчальних досягнень учнів.....	125
3.2. Організаційно-методичні засади оцінювання навчальних досягнень учнів як складника навчально-виховного процесу.....	150
3.3. Рефлексії щодо шкільного оцінювання в працях українських педагогів.....	166
Висновки до розділу 3.....	187
ВИСНОВКИ.....	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	196
ДОДАТКИ.....	227

ВСТУП

Актуальність теми. Реформування загальної середньої освіти, модернізація її змісту актуалізує пошук шляхів удосконалення освітнього процесу, зокрема одного із складників – оцінювання навчальних досягнень учнів. Його основні засади означені в низці нормативних документів: законах України «Про освіту» (1991, 2006), «Про загальну середню освіту» (1999), Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття») (1993), Національній доктрині розвитку освіти (2002), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013) та ін. [147]. У Проекті Концепції середньої загальноосвітньої школи України (2016) наголошено на важливості особистісно орієнтованого, компетентнісного і діяльнісного підходів в освітньому процесі, який, у свою чергу, передбачає якомога повніше врахування в доборі змісту, у методиках, стимулах навчання та системі оцінювання діапазону особистих потреб школярів [214]. У цьому контексті актуалізується організація навчально-виховного процесу на засадах демократизму, дитиноцентризму, що позитивно впливає на діяльність як учнів, так і вчителя. Оцінка, з одного боку, є певним показником успіхів кожного школяра в його пізнавальній діяльності, а з іншого – чинить вплив на його самооцінку. У діяльності вчителя оцінювання є завершальним етапом контролю результатів навчальної діяльності учнів. Також оцінка спонукає вчителя постійно аналізувати якість знань та вмінь школярів, визначає ефективність процесу навчання.

Разом із тим реформування загальної середньої освіти в різні історичні періоди зумовлювало пошуки в організації навчання, оновлення системи оцінювання навчальних досягнень учнів. Нормативне забезпечення цього процесу віддзеркалювало зміни в методології освіти, змісті й принципах навчання. Нові системи оцінювання навчальних досягнень учнів мали багато позитивного, але не були позбавлені недоліків, що спричиняло дискусії в педагогічному середовищі й суспільстві. Так, запровадження в системі

загальної середньої освіти у 2000 році 12-бальної системи оцінювання та в 2007 році – зовнішнього незалежного оцінювання спричинило гострі дебати. З 2016 року у зв'язку з реформою загальноосвітньої школи відбувається обговорення підходів до оцінювання навчальних досягнень учнів. З огляду на це ретроспективне дослідження є доцільним, оскільки уможливить виявлення раціональних ідей щодо оцінювання навчальних досягнень школярів, критичне вивчення цього педагогічного явища.

Проблема оцінювання навчальних досягнень учнів завжди була в центрі уваги педагогічної науки в різні історичні періоди розвитку школи. Так, теоретичні основи й організаційно-методичні засади означеного феномену відображено в працях відомих учених (Ш. Амонашвілі, Б. Ананьєв, Ю. Бабанський, Н. Бібік, К. Делікатний, І. Лернер, Є. Перовський, В. Полонський, О. Савченко, М. Фіцула, Г. Щукіна, М. Ярмаченко та ін.), що забезпечувало наукове підґрунтя змін досліджуваного педагогічного феномену [3; 4; 5; 6; 8; 17; 49; 121; 178; 180; 228; 229; 278; 176; 169].

Історіографічний аналіз дає підстави стверджувати, що проблема оцінювання навчальних досягнень учнів в історико-педагогічному аспекті знайшла відображення в дослідженнях сучасних українських учених, зокрема у висвітленні ними таких питань, як: основні підходи до навчання учнів у вітчизняній педагогічній думці (Н. Антонєць, Л. Березівська, Л. Бондар, Л. Голубнича, О. Гур'янова, Н. Дічек та ін.); діяльність початкових і середніх навчальних закладів в Україні кінця XIX – початку XX ст. (Н. Антонєць, Л. Березівська, Л. Бондар, Н. Дічек, О. Драч, Г. Іванюк, В. Курило, О. Петренко, О. Сухомлинська та ін.); форми, види, система оцінювання знань учнів у різних типах початкової й середньої школи другої половини XIX – початку XX ст. (З. Абасов, В. Багринець, О. Гур'янова, С. Денисенко, Г. Іванюк, І. Канєвська, В. Кравець, Л. Петренко, А. Предик, О. Савченко, В. Скалозуб, С. Телешов, В. Тригубенко, С. Чупахіна, В. Яценко та ін.); оцінювання навчальних досягнень учнів середніх закладів освіти в Україні у другій половині XIX століття (О. Біляковська, С. Рукасова та ін.); тести як

одна з форм оцінювання навчальних досягнень учнів (Л. Березівська, І. Петухова, О. Савченко та ін.); оцінювання навчальних досягнень учнів як наукова проблема, оцінювання творчого потенціалу учнів (Т. Байбара, Н. Бібік, М. Вашуленко, О. Савченко та ін.) [270; 285; 34; 46; 239; 248; 51; 146; 157; 172; 2; 9; 47; 50; 108; 116; 171; 187; 228; 229; 238; 264; 267; 268; 289; 296; 297; 18; 225; 15; 173; 17; 118; 236; 72]. Водночас аналіз науково-педагогічної літератури засвідчує відсутність цілісного дослідження про організаційно-методичні засади оцінювання навчальних досягнень учнів у вітчизняній освіті 80-х років XIX – початку 40-х років XX століття.

Отже, суперечність між об'єктивною необхідністю наукового обґрунтування проблеми оцінювання навчальних досягнень учнів і недостатнім теоретичним осмисленням вітчизняного досвіду його організації та особливостей у різних типах закладів освіти розглядуваного періоду й зумовили вибір теми дослідження **«Оцінювання навчальних досягнень учнів у вітчизняній освіті (80-ті роки XIX – початок 40-х років XX століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до наукової тематики відділу історії педагогіки Інституту педагогіки НАПН України «Педагогічні основи реформування шкільної освіти в Україні (середина XIX – перша половина XX ст.)» (державний реєстраційний номер №0103U002325) та «Розвиток новаторських навчально-виховних закладів України у XX ст.» (державний реєстраційний номер №0106U012333).

Тему дисертації затверджено вченою радою Інституту педагогіки НАПН України (протокол №11 від 15 грудня 2000 р.) та узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №1 від 26 січня 2016 р.).

Мета дослідження – цілісне розкриття організаційно-педагогічних основ оцінювання навчальних досягнень учнів у вітчизняній освіті 80-х років XIX – початку 40-х років XX століття в контексті педагогічних і суспільно-

політичних чинників задля більш повного представлення історико-педагогічного знання про досліджуваний феномен.

Мета дослідження конкретизується в таких **завданнях**:

1. Висвітлити історіографію, джерельну базу та поняттєво-термінологічний апарат дослідження.
2. Обґрунтувати періоди та визначити особливості динаміки організації оцінювання навчальних досягнень учнів в освітньому просторі України 80-х років XIX – початку 40-х років XX століття.
3. Схарактеризувати суть, форми, види, критерії, способи та методи оцінювання навчальних досягнень учнів у початкових та середніх навчальних закладах України розглядуваного періоду.
4. Простежити еволюцію ідей вітчизняних педагогів щодо проблеми оцінювання навчальних досягнень школярів у досліджуваний період.

Об’єкт дослідження – організація процесу навчання в початковій і середній школі України 80-х років XIX – початку 40-х років XX століття.

Предмет дослідження – організаційно-педагогічні основи оцінювання навчальних досягнень школярів у початкових і середніх навчальних закладах України визначеного періоду.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XIX ст. – 1944 р. За *вихідну точку* взято 80-ті роки XIX ст., пов’язані зі зростанням уваги громадських й освітніх діячів, педагогів, учених до форм, видів, критеріїв, способів та методів оцінювання навчальних досягнень учнів (нормативний документ Міністерства народної освіти Російської імперії (МНО) «Правила про випробування в гімназіях і реальних училищах» (1881). *Верхньою межею* дослідження є 1944 р., коли було запроваджено в початковій, неповній середній і середній школі цифрову п’ятибальну систему оцінювання успішності й поведінки учнів (РНК УРСР видала постанову «Про введення цифрової п’ятибальної системи оцінки успішності та поведінки учнів початкової, семирічної і середньої школи»), яка не змінювалася до 2000 року.

Територіальні межі дослідження охоплюють Наддніпрянську Україну, землі якої входили до складу Російської імперії, згодом – до Української Народної Республіки, а пізніше стали частиною УСРР (з 1937 р. – УРСР).

На різних етапах історико-педагогічного дослідження використовувалися такі **методи**:

- *загальнонаукові* (історико-педагогічний і системний аналіз, хронологічно-проблемний, узагальнення) – дали змогу висвітлити організаційно-змістові аспекти оцінювання навчальних досягнень учнів;

- *конкретно-пошуковий* – допоміг здійснити аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми;

- *історико-структурний* – сприяв розробленню структури дослідження;

- *метод термінологічного аналізу* – допоміг визначити окремі терміни відповідно до предмета дослідження в педагогічному аспекті;

- *системно-структурний* – сприяв систематизації педагогічних ідей з проблем шкільної оцінки й оцінювання знань учнів;

- *логіко-синтетичний* – був основою аналізу, систематизації й узагальнення положень історико-педагогічної, довідкової літератури, праць учених, нормативних документів, вивчення шкільної документації – відомостей, учнівських карток, звітів;

- *персоналістично-біографічний* – дав змогу проаналізувати історико-педагогічну літературу, присвячену персоналіям, які відіграли значну роль у розробці питань оцінювання навчальних досягнень учнів.

Джерельну базу дослідження становлять:

- *нормативно-правові документи*, що регулювали розвиток шкільної освіти: розпорядження, циркуляри МНО про оцінювання навчальних досягнень учнів; звіти, інструкції вчителів, директорів шкіл, попечителів навчальних округів та протоколи засідань педагогічних рад початкових і середніх навчальних закладів України щодо форм оцінок, способів, системи оцінювання навчальних досягнень учнів; постанови Генерального секретаріату освіти, Міністерства народної освіти УНР, Міністерства

народної освіти Директорії УНР, Народного комісаріату освіти УСРР щодо видів, форм, критеріїв, способів та методів оцінювання знань учнів у загальноосвітніх навчальних закладах;

– *матеріали навчальних закладів* (звіти про навчально-виховну роботу в навчальних закладах, витяги з протоколів педагогічних рад загальноосвітніх шкіл) із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонди: №2581 – Народне міністерство освіти УНР. 1917–1918 рр.; №2582 – Міністерство освіти УНР. 1918–1919 рр.), Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) (фонд № 707 – Управління попечителя Київського навчального округу), Державного архіву міста Києва (фонди: №55 – Київська жіноча гімназія імені св. кн. Ольги; №90 – Київська Фундуклеївська жіноча гімназія; №99 – Справа інспектора народних училищ Київської губернії. Циркуляри і розпорядження керівництва представлені у фондах: №108 – Циркулярні розпорядження МНО; №144 – Циркуляри головним управляючим відомства установ Імператриці Марії; №163 – Училище при притулку імені М. Дегтярьова; №Р-1 – Звіти міськнаросвіти про стан навчально-виховної роботи в школах м. Києва), у яких розкрито види, критерії оцінок, способи та методи оцінювання навчальних досягнень учнів у початкових та середніх навчальних закладах України кінця XIX – початку XX ст.;

– *періодичні видання* кінця XIX – 40-х років XX ст., зокрема такі, як: «Журнал Министерства народного просвещения» (1834–1917), «Вестник воспитания» (1890–1917), «Русская школа» (1890–1917), «Народное образование» (1896–1917), «Світло» (1910–1914), «Шлях освіти» («Путь просвещения») (1922–1930), «Студент революції» (1922–1933), «Радянська освіта» (1923–1931), «Народний учитель» (1926), «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології» (1927–1931), «Комуністична освіта» (1931–1941), на сторінках яких розкрито основні підходи педагогів до оцінювання результатів навчальної діяльності школярів, суть, види, форми оцінювання навчальних досягнень учнів у загальноосвітній школі;

– *праці педагогів* досліджуваного періоду (Х. Алчевська, Б. Грінченко, В. Євтушевський, О. Залужний, В. Затонський, Є. Звягінцев, В. Ігнат'єв, В. Ільїнський, Г. Костюк, К. Лебединцев, Т. Лубенець, М. Миронів, С. Миропольський, В. Наumenко, М. Пирогов, І. Рашевський, С. Русова, Я. Ряппо, М. Скрипник, В. Стоюнін, О. Страннолюбський, Л. Толстой, К. Ушинський, В. Фармаковський, А. Феоктистов, Я. Чепіга та ін.) [1; 41; 64; 65; 68; 96; 97; 115; 120; 127; 136; 137; 138; 139; 140; 141; 142; 143; 226; 227; 240; 247; 266; 272; 273; 274; 275; 285; 286; 287];

– *інтерпретаційні джерела*: дисертації, брошури, присвячені окресленій темі; сучасна педагогічна література, українська періодика («Дайджест. Школа–Парк», «Директор школи, ліцею, гімназії», «Директор школи. Україна», «Освіта», «Педагогіка толерантності», «Рідна школа» та ін.); науково-довідкові видання тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

– у процесі дослідження з урахуванням критеріїв обґрунтовано орієнтовну періодизацію та визначено особливості динаміки організації оцінювання навчальних досягнень учнів у шкільній практиці 80-х років XIX – початку 40-х років XX століття: I період (80-ті рр. XIX ст. – 1917 р.) – інтенсифікація формування системи оцінювання навчальних досягнень учнів у різних типах державних і приватних початкових і середніх навчальних закладів в імперську добу; II період (1917–1931 рр.) – експериментування й пошук в оцінюванні знань учнів з урахуванням зарубіжного досвіду в період визвольних змагань українського народу й ранню радянську добу; III період (1931–1944 рр.) – уніфікування організаційно-методичних засад оцінювання навчальних досягнень учнів з різних предметів у запровадженій єдиній уніфікованій державній радянській школі;

– комплексно охарактеризовано *суть* оцінювання (позитивні тенденції: оцінка є стимулом до покращення знань із навчальних предметів; сприяє кращій поведінці учнів; характеризує успішність школярів; негативні аспекти – несправедливість, необ'єктивність оцінки, необґрунтоване її

занижування вчителем, навчання заради оцінки), *види* (у 80-х рр. XIX ст. – 1917 р. – поточне, семестрове, річне; у 1917–1931 рр. – тематичні, семестрові, річні, перевідні оцінки, у 20-х рр. XX ст. з’являється облік успішності, бригадно-лабораторний метод; у 1931–1944 рр. – поточні, тематичні, семестрові, річні оцінки), *форми* (у всі періоди – оцінювання під час уроку, екзамену (з 30-х рр. – за білетами), у 20-х рр. – тести) оцінювання навчальних досягнень учнів у загальноосвітній школі 80-х років XIX – початку 40-х років XX століття. Розкрито *критерії* (у всі періоди – це якість знань (глибина, міцність, повнота, системність), у 20-х рр. – додається творчий підхід до виконання завдань, а з 30-х рр. – виконання за зразком); *способи* (у 80-х рр. XIX ст. – 1917 р. – оцінювання за 5 і 12-бальною шкалою, в оцінювальних судженнях про процес і результати навчальної діяльності учня, запис на «класну золоту дошку», похвальний лист, медаль, табель успішності, список учнів у журналі відповідно до оцінок; у 1917–1931 рр. – оцінювання за 3 і 4-бальною шкалою, в оцінювальних судженнях, словесний відгук, іменні марки різних кольорів, щоденники, характеристики навчальних досягнень учнів; 1931–1944 рр. – словесне оцінювання за 5-бальною шкалою з характеристиками (30-ті рр. XX ст.), цифрове оцінювання за 5-бальною шкалою (40-ві рр. XX ст.), в оцінювальних судженнях, запис у зошит, класний журнал, у таблицю соцзмагань, червоні прапорці) та *методи* (в імперську добу – письмові творчі роботи (твори, перекази), вправи, доведення теорем; у 1917–1931 рр. – усні й письмові відповіді, розв’язування задач, самостійні, лабораторні й контрольні роботи, диктанти, реферати, вироби, малюнки; у 1931–1944 рр. – реферати, контрольні завдання тощо) оцінювання навчальних досягнень учнів у початкових та середніх навчальних закладах України 80-х років XIX – початку 40-х років XX століття.

Уточнено зміст понять «шкільна оцінка» й «оцінювання навчальних досягнень учнів» та складників останнього: суті, видів, форм, критеріїв,

функцій, способів та методів оцінювання; внесок педагогів, освітніх діячів у розробку проблеми оцінювання навчальних досягнень школярів.

Подальшого розвитку набули характеристика історіографії та джерел дослідження; розкриття способів і методів оцінювання й узагальнення теоретичних підходів до оцінювання навчальних досягнень учнів як наукової проблеми.

До наукового обігу *введено* 30 архівних джерел, серед них 10 невідомих (проект правил складання екзаменів у середніх навчальних закладах; розпорядження про перевідні та випускні екзамени; атестати учениць про закінчення гімназії; учнівські табелі; звіти класних наглядочок про успіхи в навчанні та поведінці учениць тощо).

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що сформульовані положення, висновки й фактологічний матеріал збагатили історико-педагогічні знання з історії оцінювання навчальних досягнень учнів.

Теоретичні результати й висновки дисертації можуть бути творчо використані в процесі розв'язання наукових і практичних завдань організації освітнього процесу української загальноосвітньої школи. Основні положення, джерельна база, фактологічний матеріал додатків можуть стати основою визначення й розробки основних напрямів подальших наукових досліджень із проблеми, для написання праць із загальної педагогіки та історії педагогіки, розробки лекційних курсів, спецкурсів і спецсемініарів, а також доповнити зміст підручників, посібників з історії педагогіки.

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка про впровадження №1527/01 від 16.06.2015), Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (довідка про впровадження №25 від 19.06.2015).

Апробація результатів дисертації. Зміст і результати дослідження висвітлювалися у виступах на науково-практичних конференціях різного

рівня, зокрема: *міжнародних* – «Наука і освіта, 2005» (Дніпропетровськ, 2005); «Україна в євроінтеграційних процесах» (Київ, 2010, 2011); «1025-річчя історії освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи» (Київ, 2014); *всеукраїнських* – «Гуманітарна освіта в Україні: проблема оцінювання навчальних досягнень учнів» (Львів, 2002); «Оцінювання навчальних досягнень учнів за новою системою в контексті особистісно орієнтованого навчання» (Миколаїв, 2002); «Радянське минуле в дзеркалі сучасних досліджень з історії педагогіки» (Київ, 2010); «Образ дитини у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях» (Харків, 2011); «Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри» (Умань, 2012); «Джерельна та історіографічна основа сучасних історико-педагогічних досліджень» (Хмельницький, 2013); «Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти» (Київ, 2014); на *круглому столі*, присвяченому 140-річчю від дня народження Якова Феофановича Чепіги (Зеленкевича) (1875–1938) (Київ, 2015); на *звітних наукових конференціях Інституту педагогіки НАПН України* (Київ, 2001, 2002, 2003, 2013). Матеріали дослідження обговорювалися на засіданнях відділу історії педагогіки Інституту педагогіки НАПН України.

Публікації. Результати дисертації відображено в 14 одноосібних публікаціях автора, з них: 4 статті у наукових фахових виданнях України, 2 – у зарубіжних наукових періодичних виданнях, 8 тез – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (327 найменувань, із них 30 архівних справ), 15 додатків на 18 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 244 сторінки, основний текст викладено на 195 сторінках. Дисертація містить 2 рисунки і 6 таблиць.

РОЗДІЛ 1

ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія та джерела дослідження

Основою історико-педагогічного дослідження є історіографічний аналіз проблеми, який дає змогу структурувати роботу, викласти її основний зміст, виділити питання, які потребують вивчення.

Передусім зазначимо, що праці педагогів й освітян 80-х років XIX – початку 40-х років XX століття про оцінювання навчальних досягнень учнів ми розглядаємо як джерела. Джерельну базу дослідження проаналізуємо далі.

Історіографію проблеми ділимо на два періоди: I – радянський (40–80-ті роки XX ст.); II період – незалежної України (1991 р. – до сьогодення).

Питання педагогічного оцінювання знань учнів у 80-х рр. XIX – на початку 40-х рр. XX ст. було предметом дискусій радянських українських педагогів, учених у 40–80-х роках XX століття. У процесі історіографічного пошуку дисертацій історико-педагогічного характеру, присвячених означеній проблемі, не виявлено. У підручниках радянської доби з педагогіки питання оцінювання навчальних досягнень учнів в історико-педагогічному ракурсі не висвітлювалося. Тому ми розглядаємо лише монографії, брошури, статті.

Так, М. Ніжинський у статті «Екзамени на атестат зрілості в дореволюційній середній школі» (1945) розглянув питання оцінювання навчальних досягнень учнів під час іспитів в імперську добу. Учений проаналізував форми (усні й письмові), види (перевірні, випускні, перевідні, на атестат зрілості), підходи до проведення екзаменів, методи оцінювання знань школярів (усна відповідь, письмові роботи (твори, диктанти, розв’язування задач з математики), форми оцінювання (під час іспиту), вимоги до знань, умінь і навичок учнів з тих дисциплін, з яких відбувалися іспити на атестат зрілості, описав процедуру проведення письмових екзаменів, а саме: недопуск до них тих школярів, що спізнилися; перевірку

робіт учнів спочатку учителем з відповідної дисципліни, потім – кожним членом екзаменаційної комісії і виставлення загальної оцінки; допуск школярів до усних іспитів за результатами письмових. У згаданій статті М. Ніжинський також висвітлив погляди російського педагога В. Стоюніна щодо виставлення оцінок на екзамені, звернув увагу на індивідуальний підхід учителя до оцінювання знань учнів.

У 50–60-х рр. XX століття виходять друком праці вчених про розвиток шкільної освіти в УРСР, у яких побіжно розкрито форми, способи, методи оцінювання навчальних досягнень учнів 80-х років XIX – початку 40-х років XX століття. Нормативну базу, форми оцінювання знань школярів (під час уроку, екзамену), суб’єктивізм, лібералізм у процесі оцінювання в радянській загальноосвітній школі поверхово розглянув А. Бондар у праці «Організація внутрішкільного контролю» (1958) [19].

Типи шкіл, стан освіти в Україні імперського, раннього радянського та радянського періодів, способи оцінювання навчальних досягнень учнів і методи експериментаторства та новаторства в роботі школи у 20-х роках XX століття розкрив український педагог М. Гриценко в праці «Розвиток радянської школи на Україні» (1958) [40].

Бригадно-лабораторний метод у загальноосвітній школі 20-х років XX ст. з критичних позицій схарактеризував М. Гриценко в «Нарисах з історії школи в Українській РСР (1919–1965 рр.)» (1966). Він, зокрема, звернув увагу на методи оцінювання знань учнів – письмову перевірку (самостійні й контрольні роботи, графічні завдання) у досліджуваний період. Учений зазначав, що за відсутності розкладу занять роль учителя зводилася до консультування учнів, перевірки та оцінювання виконаних ними завдань наприкінці місяця; не було системності в навчанні [39, с. 110].

Отже, проблема оцінювання навчальних досягнень учнів (форми, способи, методи) імперської доби та раннього радянського періоду побіжно розглядалася в працях педагогів, учених 40–80-х років XX ст. у контексті

марксистсько-ленінської ідеології, які, однак, містять цінний фактологічний матеріал з досліджуваної проблеми.

З проголошенням незалежності України історики педагогіки (В. Багринець, Л. Березівська, О. Біляковська, Л. Бондар, Л. Голубнича, Н. Гупан, О. Гур'янова, Н. Дічек, О. Драч, Г. Іванюк, І. Канєвська, Є. Коваленко, В. Кравець, В. Курило, В. Олійник, О. Петренко, А. Предик, Ю. Руденко, С. Рукасова, В. Скалозуб, І. Скоропад, С. Стрілець, О. Сухомлинська, В. Тригубенко, С. Чупахіна, О. Шевчук, В. Яценко та ін.) змогли неупереджено розкрити проблему оцінювання навчальних досягнень учнів окресленого періоду, зокрема, фрагментарно форми, види, критерії та методи оцінювання навчальних досягнень учнів у шкільній практиці [9; 146; 18; 34; 42; 46; 47; 51; 53; 72; 108; 111; 116; 156; 172; 187; 225; 238; 239; 248; 267; 268; 257; 289; 291; 296; 297; 129].

Розглянемо праці II історіографічного періоду (1991 р. – до сьогодення). Методи оцінювання знань учнів в загальноосвітній школі України у 1918–1920 рр. побіжно розкриває академік В. Кравець у навчальному посібнику «Історія української школи і педагогіки» (1994), звертаючи увагу на зміст педагогічних оцінок. Автор характеризує форми оцінок, чотирибальну систему оцінювання («незадовільно», «задовільно», «цілком задовільно», «добре»), розглядає питання скасування перевідних і випускних екзаменів як форми контролю й оцінювання знань школярів та 5-бальної системи оцінки знань учнів, що регламентувалося «Положенням про єдину трудову школу УСРР» (1919) [116, с. 227, 234, 255].

Розвиток системи оцінювання знань школярів у початкових та середніх навчальних закладах другої половини XIX – початку XX ст. досліджує науковець В. Тригубенко в статті «Від кульки – до бала» (1998). Автор розкриває способи (у балах, в оцінювальних судженнях) та особливості системи оцінювання (5-бальної, 12-бальної й 7-бальної) [267]. В іншій статті – «Дванадцятибальна система: своєчасне відродження» (2000) – В. Тригубенко характеризує систему оцінювання навчальних досягнень учнів

та основні підходи до оцінки результатів навчання школярів у вітчизняній педагогічній думці кінця XIX – початку XX ст. [268].

Питання оцінювання знань учнів у розглядуваний період досліджується ученими в низці статей, які вийшли 2000 року. Так, В. Багринець у статті «Реформувати, враховуючи досвід і традиції» (2000) зазначає, що в 1935 році відбулися зміни в системі оцінювання: «Рівень успішності учнів став визначатися трьома оцінками (3, 4, 5), а неуспішність – двома оцінками (1, 2)» [9]. Форми оцінок та систему оцінювання знань учнів у досліджуваний період (1918 р., 1935 р., 1944 р.) розкриває В. Скалозуб у статті «Історія розвитку оцінювання навчальних досягнень школярів» (2000), а також визначає критерії 5-бальної системи оцінювання [238, с. 12]. Погляди відомого педагога М. Пирогова щодо 12-бальної системи оцінювання знань та її впливу на навчальну активність школярів висвітлила І. Канєвська в статті «Зміни в системі оцінювання знань учнів – вимога часу» (2000) [108]. Словесну й цифрову форми оцінки наприкінці XIX – на початку XX ст. проаналізував С. Телешов у статті «І словом, і цифрою: (Оцінювання знань педагогами минулих століть)» (2000) [264].

Суть оцінки й систему оцінювання в 1918 р., 30–40-х роках XX ст. розкрили С. Денисенко, Ю. Руденко в статті «Історія проблеми контролю навчальної діяльності у вітчизняній і зарубіжній психолого-педагогічній літературі» (2001), З. Абасов «Від оцінки вчителя – до самооцінки учня» (2001), вони також дали психологічну характеристику контролю навчальної діяльності учнів [50; 2, с. 23].

Способи, методи та систему оцінювання навчальних досягнень школярів у вітчизняних загальноосвітніх закладах наприкінці XIX – на початку XX ст. розглянув В. Яценко в статті «Система контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів. Історичний аспект» (2002). Автор звернув увагу на способи (у балах, словесна характеристика) оцінювання знань учнів під час екзаменів [296].

Педагогічні погляди М. Володкевича на систему, зокрема форми (під час уроку) і способи (вербальний), оцінювання знань учнів у навчальному закладі висвітлила Н. Дічек у статті «Гуманістична спрямованість діяльності першого в Україні (1900–1917) жіночого приватного комерційного училища Л. М. Володкевич» (2004). Автор зазначає, що «новаторською і глибоко гуманістичною за змістом була пропозиція директора М. Володкевича, висловлена на першому засіданні Педагогічного Комітету, про скасування цифрового оцінювання успіхів учениць і запровадження словесного оцінювання. Для реалізації цієї новації педагог запропонував використовувати особливі загальні щоденники для кожного класу, куди викладачі і наглядачки мали б записувати свої характеристики, думки тощо стосовно кожної дитини» [51, с. 65, 66].

Динаміку форм оцінювання в різні історичні періоди розвитку України схарактеризувала Л. Петренко в одному з параграфів навчально-методичного посібника «Педагогічна експертиза результатів навчання учнів» (2004), зокрема, підкресливши, що початок радянського періоду був пов'язаний зі скасуванням оцінок у школах (як правило, давалися письмові характеристики учнів, зокрема, їхніх знань); у 1935 році повернулися до диференційованої і вербальної шкали оцінювання, а з 1944 року почали використовувати п'ятибальну шкалу оцінок [171, с. 39].

Українськими науковцями оцінений внесок вітчизняних і зарубіжних педагогів, учених у висвітлення означеної проблеми. Цінним для нашого дослідження є навчальний посібник «Українська педагогіка в персоналіях» (2005), створений авторським колективом за редакцією академіка О. Сухомлинської. У ньому представлено творчі біографії українських педагогів досліджуваного періоду (Х. Алчевської, К. Лебединцева, М. Пирогова), у яких побіжно розглядаються питання про види оцінок, форми, способи, методи, систему оцінювання знань учнів [270]. Так, Л. Бондар, досліджуючи біографію вітчизняного вченого й педагога М. Пирогова, висвітлила його підходи до оцінювання навчальних досягнень

школярів під час іспитів [270, с. 313]. Вона також підкреслила увагу українського педагога Х. Алчевської до такого способу контролю навчальних досягнень учнів, як педагогічний щоденник [270, с. 533]. Погляди К. Лебединцева на суть, форми, функції (контролювальну) оцінки розкрила Н. Дічек, зокрема, проаналізувала запропонований ученим перехід до сприйняття оцінки не як кінцевого результату, а як процесу руху до нього [270, с. 574].

Позиції педагогів (М. Володкевича, В. Євтушевського, С. Миропольського, І. Рашевського, В. Стоюніна, О. Страннолюбського) щодо системи оцінювання в загальноосвітній школі кінця XIX – початку XX ст. дослідила О. Гур'янова в статті «Історія і сьогодення шкільної оцінки» (2007), звернувши увагу на форми оцінювання знань учнів [46].

Істотний інтерес становить навчальний посібник «Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття)» (2010), укладений авторським колективом за редакцією О. Сухомлинської, В. Курила. У розділах учені Л. Березівська, О. Шевчук («Колегія Павла Галагана в контексті розвитку освіти в Україні (1871–1920)»), Л. Бондар, В. Курило («Харківська жіноча недільна школа Х. Д. Алчевської (1862–1919)») торкаються низки аспектів проблеми нашого дослідження: екзаменів як однієї з форм контролю успішності учнів; функцій оцінки (навчальної, виховної, контрольної-перевірної, стимулювальної); видів оцінок (поточних, семестрових, річних); методів оцінювання навчальних досягнень учнів (усного опитування, виконання письмових вправ) [146, с. 30, 31, 67].

Питання обліку успішності учнів сільської школи у зв'язку із запровадженням у навчально-виховний процес екскурсій, методу проєктів, бригадно-лабораторного методу висвітлила Г. Іванюк у статті «Шляхи адаптації сільської школи до соціальних трансформацій українського села (1924–1929 рр.)» (2015) [72].

Для аналізу системи оцінювання в різних типах навчальних закладів

80-х років XIX – початку 40-х років XX ст. важливою є дисертація вченого-історика О. Драч «Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.)» (2001) [53].

На початку XXI ст. з'явилася низка дисертаційних робіт з історії педагогіки, автори яких торкаються тих чи інших аспектів досліджуваної проблеми. У кандидатській дисертації «Принципи навчання і виховання в педагогічній спадщині С. І. Миропольського» (2000) Л. Голубнича звернула увагу на виокремлену педагогом таку форму контролю успішності учнів, як оцінка. Вона зауважує, що «виховання й навчання дитини згідно з її природою вимагає визначення «практичної організації педагогічного процесу», що передбачає, за С. Миропольським, розподіл предметів, систем навчання, розклад навчальних годин, здійснення контролю успішності учнів...» [34, с. 32].

Статтю К. Лебединцева «Питання про способи оцінювання й контролю знань учнів» (1914) проаналізувала С. Стрілець у кандидатській дисертації «Проблеми шкільної математичної освіти у педагогічній спадщині К. Ф. Лебединцева (1878–1925)» (2003), розкривши критерії, форми, способи оцінювання знань школярів з математики. Зокрема, вона звернула увагу на виділену К. Лебединцевим психологічну характеристику оцінки: «в умовах стресу та напруження дитини оцінка здебільшого є необ'єктивною» [248, с. 28, 30, 32; 52, с. 102].

Значення оцінки для дітей у навчально-виховному процесі розкривається І. Скоропад у дисертаційній роботі «Науково-просвітницька діяльність В. П. Науменка (1852–1919)» (2005): «оцінка впливає на бажання учнів соціально утвердити себе, довести свою інтелектуальну спроможність». Науковець доводить, що система оцінювання знань гімназистів у навчальному закладі В. Науменка була традиційною: «Учням виставляли четвертні оцінки у ... відомостях; щомісячні оцінки, які обговорювалися вчителями на засіданнях педради; разові оцінки, які виставлялися в журналах і відмічалися у класних щоденниках». У дисертації розкриваються форми

(оцінювання під час уроку) і способи оцінювання навчальних досягнень учнів (у балах, в оцінювальних судженнях, вербальне оцінювання). Автор погоджується із твердженням В. Науменка, що «оголошення вчителем оцінки у формі того чи іншого зауваження буде для учня більшим стимулом до роботи, ніж оцінка, виражена в балах. Оцінюючи досягнення самого вихованця, педагог давав оцінку і власним здобуткам у справі навчання та виховання» [239, с. 44].

У контексті гендерного підходу до шкільної освіти О. Петренко в монографії «Гендерний вимір шкільної освіти в Україні (XX століття)» (2010) досліджує форми (під час уроку, екзамену) і види (перевідні, річні оцінки) оцінювання навчальних досягнень учнів у практиці жіночих і чоловічих шкіл [172, с. 39, 41].

Діяльність початкових і середніх навчальних закладів в Україні імперської доби стала предметом наукового аналізу в дисертації В. Олійник «Шкільне свято як засіб виховання учнів у загальноосвітній школі України (друга половина XIX ст. – 20-ті роки XX ст.)» (2011) [156].

Форми (урок, екзамен), види (перевідні, річні оцінки; відсутність поточних оцінок), способи (у балах; виставлення оцінок за 5-бальною шкалою) оцінювання навчальних досягнень колегіантів розкрила О. Шевчук у дисертації «Організація і зміст навчально-виховного процесу Колегії Павла Галагана (1871–1920 рр.)» (2013) [291, с. 54, 62, 128, 135].

Грунтовними працями з питань оцінювання навчальних досягнень учнів кінця XIX ст. – 1944 р. стали дисертації українських учених О. Біляковської, О. Гур'янової, А. Предик, С. Рукасової, С. Чупахіної. Коротко проаналізуємо їх. Сутність понять «оцінка», «оцінювання» аналізує С. Чупахіна в дисертації «Проблеми оцінювання навчальних досягнень дітей 6–7-річного віку у закладах освіти України (друга половина XX – початок XXI ст.)» (2007) й виділяє два аспекти оцінювання: оцінка як процес (оцінювання), який реалізується під час контролю знань, з одного боку, є вимірюванням та визначенням вираження виокремлених ознак, а з іншого – повідомленням

цього ступеня вираженості з допомогою певної цифри (знака-символу). Також науковець у загальних рисах подає систему оцінювання навчальних досягнень школярів у 20 – 30-х роках ХХ ст. [289, с. 13, 15, 25, 53].

У процесі аналізу навчально-виховної діяльності комерційних навчальних закладів досліджуваного періоду О. Гур'янова в дисертації «Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894–1920 рр.)» (2007) зупиняється на системі оцінювання знань учнів та формах оцінки [47].

У контексті дослідження організації контролю знань учнів середніх навчальних закладів С. Рукасова в дисертації «Організація контролю навчальних досягнень учнів середніх закладів освіти в Україні (друга половина ХІХ століття)» (2008) заглиблюється у тогочасне розуміння поняття «оцінювання» й характеризує такі його види, як: попереднє, поточне, тематичне, підсумкове. Автор визначає критерії оцінки навчальних досягнень учнів, розглядає систему оцінювання знань школярів у вітчизняній педагогічній думці (К. Ушинський, М. Пирогов, С. Миропольський), звертає увагу на запровадження в практику середніх навчальних закладів шкільних щоденників, класних журналів, куди виставлялися оцінки. С. Рукасова систематизує й узагальнює положення нормативних документів, що регламентували особливості проведення екзаменів (вступних, перевідних, випускних), а також види, критерії, форми оцінок [225].

На основі аналізу великого масиву психолого-педагогічної літератури А. Предик у дисертації «Проблема оцінювання навчальної діяльності учнів початкової школи в Україні (50–90-ті роки ХХ століття)» (2009) розкриває нормативно-правову основу, сутність і функції педагогічного оцінювання в початковій школі України окресленого періоду, особливу увагу звертаючи на систему оцінки в 30 – 40-х роках ХХ ст. [187].

Тестування є однією з форм контролю й оцінювання навчальних досягнень учнів. У контексті психолого-педагогічного вчення І. Петухова в дисертації «Тестування в освіті України крізь призму розвитку психолого-

педагогічної науки (кінець XIX – перша третина XX століття)» (2013) сформулювала основні тенденції розвитку теорії і практики реалізації методу тестів у вітчизняній психолого-педагогічній науці та шкільній практиці, розкрила специфіку його використання в школах України кінця XIX – першої третини XX століття [173].

Отже, зазначимо, що в наведених історико-педагогічних розвідках проблему оцінювання навчальних досягнень учнів у вітчизняній педагогічній теорії й практиці кінця XIX – початку 40-х років XX ст. висвітлено побіжно. Потребують цілісного аналізу суть, форми, види, критерії, способи та методи оцінювання навчальних успіхів школярів в обраних хронологічних і територіальних межах. Для вирішення цих завдань ми виявили й систематизували неопубліковані й опубліковані джерела.

Складний і багатоплановий характер питань, що розглядались у процесі роботи, потребував використання широкого кола різноманітних писемних джерел. Важливими для дослідження є доповіді, звіти вчителів, розпорядження, накази, інструкції директорів шкіл, попечителів навчальних округів щодо форм, способів, системи оцінювання знань учнів. Ця документація насичена значною кількістю фактичного матеріалу з даної теми.

У збірниках документів і матеріалів, виданих Міністерством народної освіти Російської імперії, циркулярах з управління навчальними округами, постановах Народного комісаріату освіти УСРР, звітах керівників педагогічних з'їздів, протоколах засідань педагогічних рад початкових і середніх навчальних закладів України, інших статистичних документах, опублікованих у різних джерелах, міститься матеріал про форми, види, критерії, способи та методи оцінювання навчальних досягнень школярів.

З Інструкцій про порядок перевідних і випускних іспитів у школах УРСР 30–40-х років XX ст., Вказівок до проведення письмових і усних іспитів почерпнуто матеріал про оцінювання знань учнів під час випробувань,

зокрема, критерії, форми та способи оцінювання [201; 202; 211; 80; 82; 28; 75; 83; 78; 76].

Цінними документально-фактологічними джерелами нашого наукового дослідження є матеріали фондів державних архівів України. Найповніше представлено нормативні документи про оцінювання відповідей учнів під час екзаменів у середніх навчальних закладах, форми, критерії, способи оцінювання навчальних досягнень учнів у справах Державного архіву міста Києва (Держархів м. Києва), зокрема, у таких фондах: №55 – Київська жіноча гімназія імені св. кн. Ольги; №90 – Київська Фундуклеївська жіноча гімназія; №99 – Справа інспектора народних училищ Київської губернії. Циркуляри і розпорядження керівництва подані у фондах: № 108 – Циркулярні розпорядження МНО; №144 – Циркуляри головним управляючим відомства установ Імператриці Марії; №163 – Училище при притулку імені М. Дегтярьова; № Р-1 – Звіти міськнаросвіти про стан навчально-виховної роботи в школах м. Києва. Нормативні документи щодо оцінювання навчальних досягнень учнів у загальноосвітній школі 1917–1920 рр. представлено у справах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), зокрема, у фондах: №2581 – Народне міністерство освіти УНР. 1917–1918 рр., №2582 – Міністерство освіти УНР. 1918–1919 рр.

Директиви, постанови про форми оцінювання знань учнів (на уроках й екзаменах) містяться у фонді №707 – Управління попечителя Київського учбового округу – Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАУ).

Важливими для дослідження є публікації в періодичних виданнях імперського періоду. Так, у журналах «Вестник воспитания», «Журнал Министерства народного просвещения», «Русская школа», «Народное образование», «Світло» вміщено статті, у яких розкрито такі проблеми: *поняття «оцінка», форми оцінювання (під час уроку, екзамену)* – В. Ільїнський («До питання про бальну систему», 1897),

А. Х. («Характеристики учнів замість балів», 1902), Л. Ребіндер («Оцінки», 1910), М. Бречкевич («Про оцінки», 1916) та ін.; *система оцінювання знань учнів у загальноосвітній школі, оцінка у вітчизняній педагогічній думці* – Ф. Ерн («Що думали про бали наші батьки», 1901), В. Фармаковський («Цифрова система оцінювання успішності учнів», 1916); *шкільна оцінка як засіб успішності учнів* – В. Фармаковський («Застосування графічного методу до оцінювання успішності учнів», 1909); *форми оцінювання навчальних досягнень учнів (під час перевідних екзаменів, роботи на уроці)* – Є. Звягінцев («Перевірні випробування в земських школах, їх ціль, організація і результати», 1899), Р. Г. («Деякі наслідки циркуляра про перевідні екзамени. З повсякденного життя середньої школи», 1907); *вплив екзаменів та екзаменаційних оцінок на здоров'я школярів* – В. Ігнат'єв («Вплив екзаменів на здоров'я учнів», 1899), А. Брюхоненко («Вплив екзаменів і навчальних занять на вагу учнів», 1908), Гр. Наш («Деякі згадки екзаменатора», 1912), Гр. Михайлець («Шкільне лихоліття», 1913) та ін.; *несправедливість учителя під час виставлення оцінки* – Р. («Кара за українську мову», 1912) [97; 1; 221; 20; 57; 274; 273; 68; 218; 96; 21; 38; 135; 217].

У періодиці 20–40-х років ХХ ст. («Шлях освіти», «Радянська освіта», «Народний учитель», «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології», «Студент революції», «Радянська школа») висвітлено окремі питання щодо системи оцінювання, форм, критеріїв, способів, методів оцінювання навчальних досягнень учнів, зокрема, у низці статей: Я. Ряппо «Новий етап у роботі Наркомосу УСРР» (1925), О. Мухіна «Досвід застосування тестів успішності в школі соцвиху» (1925), В. Ковальський «Облік класної роботи й оцінювання знань» (1925), Я. Чепіга «Раціоналізація обліку. Успішність учнів і вчителів» (1926), О. Залужний «Метод тестів у нашій школі» (1926), Ф. Бельський «Тестування та оцінка успішності засвоєння навчального матеріалу» (1926), С. Луначарська «Облік успішності учнів у школі II ступеня» (1927), Г. Ващенко, Є. Ігнат'єв «Наслідки тестів

«загального розвитку», переведених у чотирьох групах полтавських шкіл» (1927), Ю. Самброс «Досвід постановки тесту українського правопису» (1927), М. Миронів «У школі не все гаразд» (1928), Я. Пріт «Про відомість» (1928), В. Кривоносов «У школі не все гаразд (на статтю тов. Миронова)» (1928), П. Волинський «З приводу походу т. Миронова на рештки старорежимної школи» (1928), Г. Сагайдаковський «Тести як метод об'єктивного обліку успішності» (1928), С. Рубінштайн «Про роль учнів в оцінці успішності» (1929), М. Скрипник «Забезпечити диференційовану оцінку знань» (1932), М. Ніжинський «Екзамени на атестат зрілості в дореволюційній середній школі» (1945) та ін. [227; 145; 112; 286; 64; 12; 128; 26; 27; 231; 136; 188; 117; 29; 230; 224; 240; 148].

На сторінках журналу «Комуністична освіта» надруковано статті про: *оцінювання письмових робіт учнів* – В. Затонський («Геть схоластику! (З промови на нараді директорів і завідувачів навчальних частин шкіл м. Києва 28.05.1936)», 1936); *критерії оцінювання успішності учнів* – Я. Резнік («Критерії оцінки успішності учнів», 1935), А. Феоктистов («Норми оцінки засвоєння мови», 1935), Г. Л. («До питання про норми оцінок з мови», 1936), В. Шурова («Про деякі питання роботи з мови», 1937) та ін.; *оцінку в індивідуальному підході до учня* – Г. Костюк («Про індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі», 1937); *успішність учнів, способи (словесні характеристики), форми (під час уроку) оцінювання знань учнів* – Л. Гордон, О. Смалюга («Про успішність учнів, переведених із спеціальних шкіл у масові», 1937), І. Єрмоленко («Як досягти високої успішності з історії», 1938), Ц. Бердичевська («Моя боротьба за високу успішність», 1939), Г. Прокопенко («Соціалістичне змагання в 43 школі м. Києва в 1938/39 навчальному році», 1939) та ін.; *екзамени як форму контролю та оцінювання знань учнів, методи оцінювання (словесні: усне опитування; практичні: твір, домашнє завдання, вправи)* – Л. Магазінник («Іспити в нашій школі», 1936), А. Макогон («Школа на іспитах», 1936), І. Строй («Іспити в 4 класі», 1937), О. Жук («Іспити в середній та неповній середній школі», 1937), Д. Лобер

(«Про іспити в школі», 1941); *критерії оцінок знань з окремих дисциплін у середній школі* – І. Слущкін («Про норми оцінок успішності з географії», 1940), Г. Медведенко («Про норми оцінок знань з історії», 1940), О. Тиманівська («Як я домагалася високої успішності учнів з географії», 1942) та ін.; *види оцінок: річні, перевідні* – Л. Зінфельд («Завдання викладача біології в зв'язку з закінченням навчального року», 1941); *успішність, оцінку знань та заохочення учнів* – В. Затонський («Усунути хиби в школі (З промови на українській нараді молодих учителів 5.01.1936)», 1936), Л. Магазінник («Педологічні «теорії» причин неуспішності учнів та практика школи в боротьбі з неуспішністю», 1937) [66; 220; 275; 33; 294; 115; 36; 58; 13; 215; 130; 132; 249; 61; 123; 241; 133; 265; 69; 65; 131].

У досліджуваний період педагоги, освітні діячі у брошурах, посібниках також приділяють увагу таким аспектам окресленої нами проблеми, як: *форми оцінювання і контроль знань учнів у вітчизняних навчальних закладах* висвітлили С. Миропольський («Школа і суспільство. Приватна Харківська жіноча недільна школа», 1892; «Практичні поради недосвідченому вчителю, з додатком катехізису молодого педагога», 1909), К. Лебединцев («Питання про способи оцінки і контроль знань учнів», 1914); *вплив оцінки на учнів* – С. Миропольський («Інспекція народних шкіл і її завдання», 1872; «Завдання, план і основи організації нашої народної школи», 1884), Т. Лубенець («Про покарання в дитячому віці», 1909), М. Ровна («Що таке неуспішність у дітей та як їй запобігти», 1931); *екзаменаційні оцінки* – С. Миропольський («Дидактика. Загальна дидактика», 1905); *педагогічні вимоги до оцінювання знань учнів* – С. Миропольський («Учитель, його покликання і якості, значення, цілі й умови його діяльності у вихованні та навчанні дітей. З додатком учительської хрестоматії», 1909); *оцінка як стимул до навчання і як засіб для визначення інтелектуального розвитку школярів* – С. Русова («Дидактика», 1925); *система оцінювання в імперській школі* – Й. Ліпман («Іспити в школі», 1939) [143, с. 17; 140, с. 43; 120; 139, с. 35; 137, с. 41, 42;

138, с. 161; 127; 222; 141, с. 54; 142, с. 18; 226, с. 120; 122]. Проаналізуємо окремі з них.

Форми (під час уроку), способи (замість оцінок вихованкам давали марки на уроках) оцінювання знань учениць у приватній жіночій школі Х. Алчевської розглядаються в брошурі С. Миропольського «Школа і суспільство. Приватна Харківська жіноча недільна школа» (1892) [143, с. 41, 42].

Про заборону тілесного та оцінного покарання учнів ідеться в брошурі Т. Лубенця «Про покарання в дитячому віці» (1909). Автор також звернув увагу на оцінку як засіб впливу на дитину (як позитивний – стимул до навчання, так і негативний – учіння задля оцінки) [127].

Питання про екзаменаційні оцінки та форми оцінювання знань учнів висвітлив С. Миропольський у підручнику «Дидактика. Загальна дидактика» (1905) [141, с. 54]. Вплив словесної оцінки на школяра педагог розкрив у «Практичних порадах недосвідченому вчителю, з додатком катехізису молодого педагога» (1909) [140, с. 43]. Педагогічні вимоги до оцінювання знань учнів (справедливість, привітність, твердість) ним формулюються в посібнику «Учитель, його покликання і якості, значення, цілі й умови його діяльності у вихованні та навчанні дітей. З додатком учительської хрестоматії» (1909) [142, с. 18].

Питання впливу оцінки на учня, оцінки як стимулу до навчання і як засобу визначення інтелектуальних сил класу та окремих школярів розкрила С. Русова в «Дидактиці» (1925) [226, с. 120].

Водночас варто акцентувати увагу на відсутності джерел з проблеми оцінювання навчальних досягнень учнів у 1917–1921 роках. Зазначимо, що в ці роки українські уряди не реформували систему оцінювання навчальних досягнень учнів у загальноосвітній школі, тому керівники й учителі керувалися нормативно-правовими документами імперського періоду.

Історіографічний аналіз проблеми оцінювання навчальних досягнень учнів у загальноосвітній школі кінця ХІХ ст. – початку 40-х років ХХ ст. дає

підстави стверджувати, що в 20–30-х роках ХХ ст. з'являються окремі праці педагогів, учених, у яких побіжно згадується про оцінювання знань школярів: *способи (у балах, виставлення оцінок за 5-бальною шкалою, в оцінювальних судженнях (вербальне оцінювання), форми оцінювання (тести)* – Є. Гур'янов («Облік шкільної успішності. Шкільні тести і стандарти», 1926); *зміст, способи (у балах; виставлення оцінок за 5-бальною шкалою), види оцінок (семестрові, річні), методи оцінювання (усна відповідь, письмова – твір, вправи)* – Й. Ліпман («Іспити в школі», 1939) [45, с. 5; 122, с. 3, 7, 9, 10].

Для виявлення форм, видів, критеріїв, способів і методів оцінювання навчальних досягнень учнів у початкових та середніх навчальних закладах досліджуваного періоду систематизовано й узагальнено джерела, а саме: нормативно-правові документи; періодичні видання кінця ХІХ – початку 40-х років ХХ ст. («Журнал Министерства народного просвещения», «Вестник воспитания», «Русская школа», «Народное образование», «Світло», «Шлях освіти» («Путь просвещения»), «Студент революції», «Радянська освіта», «Народний учитель», «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології», «Комуністична освіта», «Учитель» та ін.); брошури педагогів, освітніх діячів.

Таким чином, історіографічний огляд літератури з теми дослідження засвідчив, що процес оцінювання успішності учнів у вітчизняних навчальних закладах 80-х років ХІХ – початку 40-х років ХХ ст. в історичному поступі школи розглядався фрагментарно, без достатнього системного підходу до оцінювального процесу як цілісного. У зв'язку з цим потребує подальшого вивчення низка проблем: висвітлення оцінювання результатів навчальної роботи школярів у вітчизняній педагогічній думці; розкриття суті, форм, критеріїв, способів, методів оцінювання навчальних досягнень учнів у різних типах початкових і середніх навчальних закладів досліджуваного періоду. Спираючись на зібрану й класифіковану джерельну базу, яка є

багатоаспектною й достатньою, ми будемо розкривати означені проблеми в наступних розділах.

1.2. Оцінювання навчальних досягнень учнів як наукова проблема

Контрольно-оцінювальна діяльність учителя – обов’язковий засіб взаємозворотного зв’язку в навчальному процесі, вона завжди привертає увагу дітей, батьків, суспільства. Завдяки оцінюванню визначається рівень персональної відповідальності кожного учасника за якість процесу навчання [228, с. 173].

Підвищення ефективності навчального процесу залежить певною мірою від правильної організації контролю навчальних досягнень учнів, що передбачає перевірку, облік і оцінку [225, с. 9].

Оцінка знань, результатів праці відіграє велику роль у житті суспільства й окремих індивідів. У різні історичні періоди навколо проблеми оцінювання навчальних досягнень учнів точилися й нині є актуальними нескінченні суперечки, які охоплюють питання: змісту (процес визначення рівня навчальних досягнень учня в оволодінні змістом предмета порівняно з вимогами Державного стандарту та програм; складова контролю), функцій (орієнтувальна, стимулювальна, виховна), критеріїв (якість знань: міцність, повнота, глибина, системність; сформованість предметних умінь і навичок, способів навчальної діяльності; володіння досвідом елементарної творчої діяльності, емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до самого себе), видів (поточне, контрольне, підсумкове, перевідне), форм (під час уроку, екзамену), системи (5 і 12-бальна) оцінювання знань учнів [228, с. 193, 195].

Ми оперуватимемо основними поняттями щодо оцінювання навчальних досягнень учнів загальноосвітньої школи, зокрема такими: зміст, функції, види, критерії, рівні, способи оцінювання навчальних досягнень учнів,

оцінка. Відповідно розкриємо сутність цих термінів, спираючись на праці радянських і сучасних українських учених.

Складником навчального процесу є оцінювання навчальних досягнень учнів. Розглянемо підходи до визначення сутності поняття «*оцінювання навчальних досягнень учнів*» та його складових (зміст, об'єкт оцінювання, функції, види, критерії, рівні, способи) у науково-педагогічній літературі. Учений В. Полонський у брошурі «Оцінювання знань школярів» (1981) розглядає термін «оцінювання навчальних досягнень учнів» як систематичний процес, який полягає у виявленні ступеня відповідності знань, умінь і навичок школяра попередньо встановленим вимогам до них. Розкриваючи *зміст процесу оцінювання*, він виділяє в ньому такі складові: визначення цілей навчання; вибір контрольних завдань, які перевіряють досягнення цих цілей; оцінку або інший спосіб вираження результатів перевірки [180, с. 21].

Український педагог К. Делікатний у брошурі «Авторитет оцінки» (1990) зупиняється на *способах оцінювання навчальних досягнень учнів* – фіксування результатів їхньої навчально-пізнавальної діяльності, кількісним показником яких виступає бал. Серед основних *функцій оцінювання* він виділяє: встановлення фактичного рівня засвоєння учнями матеріалу; співвіднесення виявлених знань з еталонними, визначеними програмою; відображення одержаного результату контрольованої діяльності учнів у вигляді бала чи іншого способу фіксації рівня здобутих знань [49, с. 25, 44].

Академік Н. Бібік у праці «Формування пізнавальних інтересів молодших школярів» (1998) розкриває *форми* (оцінювання на уроці); *способи* (безбальне оцінювання, в оцінювальних судженнях: оцінне висловлювання (учитель висловлює побажання, спонукає до правильної відповіді, коригує дії та вчинки учня), розгорнуте словесне оцінювання (учитель аналізує результати роботи одного з учнів, показує, чим саме він заслуговує увагу, пропонує іншим учням наслідувати цей приклад); *методи* (використання

диференційованої дошки для самооцінювання робіт (на дошці розміщується три планки: перша – для найкращих робіт, друга – для посередніх, третя – для тих робіт, що потребують доопрацювання) оцінювання навчальних досягнень молодших школярів [17, с. 97, 115, 119, 120].

Н. Бібік у посібнику «Контроль та оцінювання навчальних досягнень учнів початкової школи» (2002) тлумачить поняття «оцінювання» як процес встановлення рівня навчальних досягнень учнів у оволодінні змістом предмета порівняно з вимогами чинних програм. Також вона зазначає, що оцінювання є особливим аспектом контролю, а педагогічна оцінка – його результатом. На думку вченої, оцінка виражається в оцінних судженнях і висновках учителя, які є її якісними (словесними, вербальними) показниками, або в балах, тобто кількісними показниками [114, с. 9].

У цьому ж посібнику виокремлюються такі *критерії оцінювання навчальних досягнень учнів початкової школи*: якість знань (предметних, про способи діяльності, оцінних): міцність, повнота, глибина, узагальненість, системність, дієвість; рівень сформованості вмінь (предметних, розумових, раціональної навчальної діяльності, оцінних): копіювання зразка способу діяльності, виконання способу діяльності за зразком, за аналогією і в нових ситуаціях; рівень оволодіння досвідом творчої діяльності: вміннями виконувати процедури творчої діяльності та вирішувати проблему (частково-пошуковий, пошуковий); рівень оволодіння досвідом емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до самого себе [114, с. 10].

Н. Бібік виділяє різні *способи оцінювання* навчальної діяльності шести-семирічних учнів у ході засвоєння змісту програми: схвалення, погодження, виражені словесно й за допомогою міміки, жесту, модуляції голосу; розгорнуте словесне оцінювання; перспективна й відстрочена оцінка; аргументована само- і взаємоперевірка; динамічна виставка дитячих робіт з будь-якого виду діяльності (малюнки, зошити, вироби); відзначення активності учнів на уроці умовними символами – фішками, геометричними

фігурами тощо; ігрова оцінка – нагородження переможців, учасників гри різними ігровими атрибутами (книжки-розмальовки, машинки, квіти, листівки тощо) [114, с. 13, 14].

Академік О. Савченко в підручнику «Дидактика початкової школи» (2002) звертає особливу увагу на питання оцінювання навчальної діяльності молодших школярів. В одному з параграфів «Контроль та оцінка результатів навчання» підкреслює, що контроль, перевірка й оцінка результатів навчання – невід’ємні елементи навчально-виховного процесу, без яких неможливо уявити повний цикл педагогічної взаємодії між учнем і вчителем. Вона виділяє фактори, які впливають на оцінку відповіді, а саме: гостре слухове сприймання, адже відповідь звучить один раз, тому можна пропустити щось істотне; невміння школяра конструювати речення заважає йому висловитися, передати наявні знання; сором’язливість і невпевненість дитини. Учена розглядає суть і засоби оцінної діяльності вчителя й виділяє дві функції її впливу: орієнтувальну, що впливає на розумову роботу й розуміння власних знань; стимулювальну, яка впливає на вольову сферу через переживання успіху чи невдачі [229, с. 108, 113, 116].

Розкриваючи *способи оцінювання навчальних досягнень молодших школярів*, зокрема в оцінювальних судженнях (вербальне оцінювання) процесу й результатів навчальної діяльності, О. Савченко наголошує, що в початкових класах має домінувати оцінка у вигляді вмотивованого оцінного судження, що дає учневі можливість усвідомити, як саме він впорався з роботою, що вийшло добре, у чому помилка, як її краще виправити. Цю змістову оцінку вчитель висловлює так, щоб дитина не втратила стимулу до праці.

З першого класу, на її думку, доцільно розвивати інтерес учнів до самого процесу навчання, заохочувати щонайменші прагнення до самовдосконалення. О. Савченко заперечує доцільність використання матеріальних замінників оцінок – різних рибок, зірочок, паперових прапорців тощо. Це, на її думку, подібне до використання миттєвого стимулу «добре

виконав – щось одержав», яке перетворює навчання у свідомості дитини на гонитву за відмінними оцінками.

Процес оцінювання знань залежить від особистості вчителя. Так, педагог вважає, що чим молодший учень, тим частіше йому потрібна опора на позитивну оцінку. Проте гуманне ставлення до вихованців зовсім не означає надмірного й одноманітного заохочення дітей висловами: «Молодець!», «Чудова робота». На її думку, такі вислови мають короточасний емоційний вплив і не замінять розгорнутих оцінних суджень про те, що добре, а над чим ще треба попрацювати. Крім того, діти швидко звикають, що вчитель хвалить усіх однаково, а отже, похвала з часом втрачає стимулювальне значення. Науковець дає поради вчителям: поступово привчати дітей оцінювати не стільки своє ставлення до навчання («Я дуже старався», «Я довго вчив»), скільки сам кінцевий результат; не практикувати словесне обґрунтування оцінок слабких і сильних учнів; відповідально ставитися до оцінки; формулювати її по-різному; не оцінювати незасвоєне; не принижувати людської гідності дитини.

О. Савченко стверджує, що важливо аналізувати й оцінювати не тільки результати, а й процесуальний бік навчальної роботи. В оцінюванні, таким чином, мають ураховуватися раціональність діяльності, рівень пізнавальної самостійності учнів [229, с. 116-118].

Учений І. Зайченко в навчальному посібнику «Педагогіка» (2003) пояснює термін *«оцінювання навчальних досягнень учнів»* так: це процес порівняння досягнутого учнями рівня володіння ними з еталонними вимогами, описаними в навчальній програмі. Як процес, оцінка знань, умінь і навичок реалізується в ході контролю (перевірки) останніх. Він виділяє основні *функції оцінювання навчальних досягнень учнів*, а саме: контролювальна, навчальна, діагностико-коригувальна, стимулювально-мотиваційна, виховна. Виокремлює *види оцінювання* – поточне, тематичне й підсумкове. Поточне оцінювання відіграє допоміжну роль, виконуючи, зокрема, заохочувальну, стимулювальну та діагностико-коригувальну

функції, його результати можуть не фіксуватися. Принцип тематичності забезпечує одночасно систематичність й об'єктивність в оцінюванні та обліку навчальних досягнень учнів. Основні результати вивчення теми підлягають тематичному оцінюванню [62, с. 243-247].

У підручнику «Педагогіка» за редакцією М. Фіцули (2006) зазначено, що оцінювання має ґрунтуватися на позитивному принципі, який передбачає врахування досягнень учня, а не його невдач. Відповідно, *об'єктом оцінювання навчальних досягнень учнів* є знання, вміння та навички, досвід творчої діяльності, емоційно-ціннісного ставлення до навколишньої дійсності. А успіхи навчально-пізнавальної діяльності учнів характеризуються кількісними та якісними показниками, що виражаються й фіксуються в оцінці успішності – системі певних показників, які відображають об'єктивні знання, уміння та навички. На думку вченого, оцінювання знань – визначення й вираження в умовних одиницях (балах), а також в оцінних судженнях учителя знань, умінь і навичок учнів згідно з вимогами шкільних програм [278, с. 221].

Науковець О. Біляковська в дисертаційному дослідженні «Дидактичні засади оцінювання навчальних досягнень старшокласників в умовах модульного навчання» (2008) підкреслює, що *оцінювання навчальних досягнень учнів* є одним із необхідних компонентів навчального процесу, оскільки дозволяє одержати якісну характеристику засвоєння навчального матеріалу. На її думку, учитель має змогу оцінити позитивні й негативні аспекти своєї роботи і, за можливості, вносити зміни в методи роботи, шукаючи тим самим той індивідуальний стиль, який і творить справжнього педагога, та й учень не стоїть осторонь процесу оцінювання, виробляючи своє ставлення до оцінювальних знань, адже думка друзів, товаришів, батьків про його шкільні успіхи йому не байдужа [18, с. 13].

Академік О. Савченко у «Дидактиці початкової освіти» (2012) так трактує поняття «*оцінювання*»: це процес визначення рівня навчальних досягнень учня в оволодінні змістом предмета порівняно з вимогами

Державного стандарту та програм. Розкриває основні поняття оцінювання навчальних досягнень учнів початкової школи (види, форми, функції, критерії, рівні, способи). Аналізує *функції оцінювання навчальних досягнень учнів*, перелік яких суттєво розширює порівняно з іншими науковцями: мотиваційна (є одним із важливих засобів мотивації молодших школярів та стимулювання їхньої навчально-пізнавальної діяльності), діагностувальна (дає змогу вчителю виявити прогалини й помилки в знаннях і вміннях учнів, з'ясувати причини їх виникнення), коригувальна (дозволяє цілеспрямовано підправляти навчально-пізнавальну діяльність школярів і способи управління нею), прогностична (отримані результати контролю використовуються з метою прогнозування шляхів удосконалення методики навчання предмета загалом, передбачення засобів удосконалення результатів навчальних досягнень окремих учнів), навчально-перевірна (сприятиме вдосконаленню підготовки школярів), розвивальна (навчальні процеси сприяють розвитку волі, уваги, мислення, пам'яті, мовлення учнів, їх пізнавальної активності та самостійності), виховна (коментування вчителем процесу й результатів навчальної діяльності) [228, с. 185, 186, 193].

Учена розглядає *способи оцінювання навчальних досягнень молодших школярів* – у балах (кількісні показники): критерії оцінювання за предметами, визначення рівнів (початковий, середній, достатній, високий), виставлення оцінок за 12-бальною шкалою; в оцінювальних судженнях (якісне, вербальне оцінювання) процесу й результатів навчальної діяльності [228, с. 197].

Тлумачення поняття «*оцінювання навчальних досягнень учнів*» також подано в педагогічних словниках й енциклопедичних виданнях. В Українському педагогічному словнику (1997) зауважується, що оцінювання здійснюється в процесі повсякденного вивчення результатів навчальної роботи учнів на уроках і вдома, а також за результатами спеціальної перевірки знань, умінь і навичок: усної, письмової, графічної та практичної [35, с. 245].

В Енциклопедії освіти (2008) поняття *«оцінювання навчальних досягнень учнів»* тлумачиться як процес, що відбувається постійно: під час роботи на уроці, спостереження за навчальною діяльністю учня, виконання ним різних видів робіт, аналізу відповідей. Визначає рівень досягнутих успіхів оцінка, яка є стимулом до навчання. Також розкрито дидактичні вимоги до оцінювання: об'єктивність, систематичність, урахування індивідуальних особливостей, стимулювання учнів до вдосконалення своєї праці [56, с. 630].

У шкільній освіті результатом контролю навчальних досягнень учнів є *оцінка*. Перевірка й оцінювання успішності учнів у структурі навчального процесу суттєво впливають на підвищення ефективності навчання. Вважаємо, що саме від того, як перевіряються та оцінюються знання школяра, багато в чому залежить його навчальна дисципліна, самостійність, ініціатива, ставлення до навчання, інтерес до предмета та ін.

Зазначимо, що оцінка знань учнів виникла дуже давно. У Стародавній Греції та Римі зародилися перші педагогічні ідеї щодо оцінювання. Так, давньогрецький мислитель Протагор (бл. 490–420 до н. е.) висловив це у своїй славетній тезі: «Людина є мірою всіх речей – існування існуючих і неіснування неіснуючих». Давньогрецькі вчені наголошували, що помітною рисою людини є здатність до тлумачення речей, оцінювання їх, а отже, вміння відрізняти одну від іншої [296, с. 31].

У братських школах XVI – XVIII ст. в Україні робоче місце учня в класі визначалося відповідно до оцінки його успішності: хто більше знав, той вище сидів, незалежно від його станового походження, а хто менше знав, той сидів ближче до вчителя [296, с. 32].

У науково-педагогічній літературі поняття «оцінка» (з її складовими: видами, формами, функціями, критеріями) тлумачиться як результат контролю навчальних досягнень учнів; вважається, що сприйняття оцінки залежить від співвідношення оцінних поглядів і суджень вчителя та учня.

Для сучасних педагогів, науковців важливими, на нашу думку, є міркування видатного українського педагога В. Сухомлинського (1918–1970)

щодо питання оцінювання. Так, у праці «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості» (1976) він зупиняється на виховному аспекті, зокрема принципі моральності в тлумаченні поняття «шкільна оцінка». Основними функціями оцінки, на його думку, є стимулювальна, моральна, виховна. Педагог писав: «Специфіка роботи вчителя така, що він постійно оцінює роботу своїх вихованців. Характеризуючи якість знань, а значить, і якість праці, оцінка має яскраво виражений моральний смисл. У ній закладений стимул, під впливом якого в дитини повинно утверджуватися прагнення бути хорошою і не бути поганою. Завдяки оцінці дитині має бути не байдуже, якою людиною її вважають інші – працювитою чи недбайливою. Цей вплив оцінки стає виховною силою тільки за тієї умови, коли оцінка гармонійно зливається з внутрішніми духовними силами дитини» [260, с. 83, 84]. Щодо оцінки як засобу виховання учнів, педагог виділив позитивні й негативні її сторони. Він говорив, що оцінка стає в руках учителя інструментом виховання, якщо пробуджує дитяче бажання вчитися й допомагає цьому бажанню, а не карає за небажання. Ще гірше, коли незадовільна оцінка ставиться дитині за невміння вчитися: звикаючи до думки, що вчитель вважає її ні до чого не здатною, дитина обманює, стає лицемірною [260, с. 84].

У шкільній практиці оцінка має бути справедливою, аргументованою, дієвою тощо. Педагог наголошував, що атмосфера працюovitості панує в школі лише за тієї умови, коли кожна дитина дорожить оцінками, які ставить їй учитель. В. Сухомлинський давав поради учителям щодо виставлення оцінок: їх не треба ставити занадто часто; надмірна кількість оцінок знижує їх виховну цінність; оцінка морально виправдана тільки тоді, коли вчитель оцінює не здібності, взяті у чистому вигляді, а єдність праці і здібностей, причому на перше місце ставить працю [260, с. 84].

У праці «Сто порад учителям» (1976) Василь Олександрович розкрив мотиваційну функцію шкільної оцінки. Він писав, що оцінка лише тоді стає стимулом, який спонукає до активної розумової праці, коли взаємини між

учителем й учнем побудовані на взаємному довір'ї й доброзичливості. Педагог також наголосив, що оцінка – це один із найтонших інструментів виховання. З того, як ставиться учень до оцінки, можна зробити безпомилковий висновок про те, як він ставиться до вчителя, наскільки вірить йому й поважає його [262, с. 465]. В. Сухомлинський поглиблює своє бачення процесу оцінювання навчальних досягнень школярів, розширюючи коло порад учителям:

- по-перше, нехай оцінок буде менше, але кожна з них хай буде вагомішою, значнішою;
- по-друге, ніколи не ставити незадовільної оцінки, якщо учень не міг через ті чи інші умови, обставини опанувати знання. Ніколи не поспішати з виставленням незадовільної оцінки;
- по-третє, взагалі не ставити ніяких оцінок, якщо знання учнів туманні, в їх уявленні про речі та явища, які вивчаються, є якісь неясності;
- по-четверте, треба уникати запитань, відповіді на які точно повторювали б те, що викладав учитель, чи заучене з книжки [262, с. 465, 466].

Василь Олександрович у книзі «Серце віддаю дітям» (1977) трактував поняття «оцінка» як метод заохочення й покарання учнів. Він писав: «Оцінка – це найголовніше заохочення і найсильніше покарання в педагогічній праці. Це найгостріший інструмент, використання якого потребує величезного вміння і культури» [261, с. 167]. У праці «Залежить тільки від вас» (1977) педагог акцентував увагу на розумових здібностях учнів. З цього приводу він рекомендував оцінювати розумову працю дитини лише тоді, коли вона дає хоч би незначні позитивні наслідки, і радив учителям уміти бачити й відчувати в кожному неповторну людську індивідуальність [259, с. 287]. Отже, за В. Сухомлинським, поняття «шкільна оцінка» у згаданих джерелах має широкий і вузький зміст. У першому значенні воно розкриває суть і функції оцінки (навчальна, розвивальна, стимулювальна, виховна тощо), а в

другому – розглядається як педагогічний метод впливу на школяра (заохочення і покарання).

Педагог Г. Щукіна в навчальному посібнику «Педагогіка школи» (1977) кваліфікує термін «оцінка» як показник ступеня правильності й точності виконаного завдання, самостійності й активності учня в роботі [176, с. 77].

Ш. Амонашвілі в брошурі «Навчання. Оцінка. Відмітка» (1980) дає визначення *«шкільної оцінки»* як одного з основних компонентів традиційного навчання. Він розкриває соціальний аспект поняття: шкільна оцінка є інструментом не стільки дидактичним (як, наприклад, той чи інший метод або принцип навчання), скільки соціальним. У ній кристалізується суть соціальних відносин школяра – те, чого потребує суспільство від учня, – хороші й міцні знання, уміння й навички, зразкова поведінка – безпосередньо визначається оцінкою, тому що вона визнана віддзеркаленням рівня його досягнень. Оцінка є виявленням волі й особистої думки педагога [4, с. 20, 29, 39].

У монографії «Виховна і освітня функція оцінки навчання школярів» (1984) педагог і вчений висвітлює кілька значень поняття «шкільна оцінка»: процес, діяльність (або дія) оцінювання, здійснювана людиною; дуже важливий засіб виховання в дітей здібності до самооцінки, без врахування своїх заслуг і досягнень; робочий інструмент у руках учителя, і він повинен користуватися ним, керуючись педагогічними міркуваннями [3, с. 12].

Педагог Ю. Бабанський у статті «Підвищення ефективності і якості уроку» (1981) зазначав, що поняття «оцінка» та «бал» не тотожні. Термін «оцінка» виступає у формі емоційного ставлення, емоційного судження та позначки (бала) [8, с. 109].

У підручнику «Педагогіка» за редакцією М. Ярмаченка (1986) охарактеризовано *функції оцінки*, зокрема стимулювальну. Оцінка тлумачиться як стимул до навчання, ефективною вона стає лише тоді, коли справедлива, об'єктивна і коли до всіх учнів висуваються однакові вимоги. Автори вважають: «Необхідно, щоб учні відчували, усвідомлювали і

визнавали справедливість і доброзичливість учителя. З цією метою, оголошуючи оцінку, вчитель коротко, але чітко та переконливо вмотивовує її. Слід привчати школярів до самокритичного ставлення до наслідків своєї роботи» [169, с. 232, 233].

У підручнику «Педагогіка» за редакцією С. Баранова (1987) поняття «оцінка» пояснюється як управління пізнавальною діяльністю учнів на різних стадіях навчального процесу [10, с. 146].

Український дослідник і педагог К. Делікатний у брошурі «Авторитет оцінки» (1990) характеризує і трактує *зміст*, *форми* (урок), *способи* (у балах і словесні характеристики) і *функції* (навчальна, стимулювальна, контролювальна й виховна) оцінки. Поняття «оцінка» пояснює як процес, стимул до навчання, вплив на учнів тощо, а саме: один із дидактичних засобів формування пізнавальних здібностей учня, вироблення у нього колективістських рис. З нею пов'язаний розвиток прагнення до особистого успіху, що є важливою умовою виховання високої культури праці й сумлінного ставлення до виконання своїх обов'язків. На думку педагога, оцінка вселяє в учня віру у власні сили, у значущість своєї праці, виробляючи прагнення досягти вагоміших результатів. Оцінка як стимул у навчально-пізнавальній діяльності учнів – не тільки бал, а й оцінні судження, які, звичайно, виконують функції мотивації. Також оцінка є підставою для поділу учнів за успішністю на «відмінників», «хорошистів», «трієчників» і «двієчників». Як бачимо, оцінка включає два компоненти – оцінювання як процес, що відбувається на уроках на всіх етапах навчання, і бал, який фіксує підсумки перевірки знань, умінь та навичок [49, с. 4, 22, 23].

К. Делікатний у згаданій праці виділяє такі *основні компоненти вимог до оцінки*: ступінь відповідності меті та змісту освіти; рівень засвоєння і користування знаннями; якість оволодіння світоглядною стороною знань. Найголовніша вимога до оцінки, поставленої вчителем, – щоб вона була справедливою в очах школярів [49, с. 11, 17]. Отже, ці компоненти відображають загальні вимоги до результатів навчально-пізнавальної

діяльності учнів у ході її перевірки. На думку педагога, нормами оцінок передбачається чітке визначення співвідношення між критеріями оцінювання і чітко ранжированими балами, а також здійснення єдиного підходу до контролю знань на різних рівнях оволодіння ними. Оцінка сприяє забезпеченню міцного засвоєння учнями матеріалу відповідно до вимог навчальної програми [49, с. 13].

У праці «Психологічні основи педагогіки співробітництва» (1991) грузинський педагог і психолог Ш. Амонашвілі спростовує необхідність оцінки в школі. Він пропагує навчання без оцінок, тому що учні мають вчитися задля оволодіння знаннями, а не для оцінок. Педагог підкреслює: «...оцінки тримають храм авторитарно-імперативної педагогіки і пожирають педагогіку співробітництва» [5, с. 23].

Оцінку як контроль знань учнів (контролювальна функція) кваліфікують автори підручника «Педагогіка» за редакцією В. Зябіна (1996). Оцінка стимулює відповідальність учня (стимулювальна функція) за підготовку до кожного заняття й містить у собі кілька етапів: виявлення знань, їх вимірювання й оцінку [174, с. 240].

У посібнику «Методичні рекомендації щодо усного і писемного мовлення молодших школярів» за редакцією А. Заїки (1999) наголошено, що «оцінка є важливим *регулятором навчальної діяльності учня* (регулювальна функція), органічною частиною навчально-виховного процесу. Вона має бути справедливою щодо кожного учня, враховувати його можливості і зусилля, вкладені у досягнутий результат» [134, с. 20].

Учений І. Харламов у підручнику «Педагогіка» (1999) зазначає, що, перевіряючи знання, навички і вміння учнів, учитель весь час оцінює їх. При цьому шкільна оцінка може бути виражена в таких *формах*: емоційне ставлення, оцінне судження й у формі відмітки («відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно»), що фіксується в документах [279, с. 320]. Отже, вчений розмежовує цифрову й словесну форми оцінки.

На думку В. Ягупова, *«оцінка»* – це процес порівняння ступеня засвоєння учнями знань, навичок і вмінь з еталонними уявленнями, описами в навчальних програмах, порадиниках та інших нормативних документах. У підручнику *«Педагогіка»* (2002) учений підкреслює, що виставляються оцінки під час перевірки знань, навичок і вмінь учнів. Він виділяє *основні вимоги до перевірки та оцінки успішності учнів у навчальному процесі*: індивідуальність, систематичність, достатня кількість даних для оцінки, тематична спрямованість, об'єктивність, умотивованість оцінок, єдність вимог з боку тих, хто контролює, оптимальність, всебічність, дієвість та гуманність [295, с. 411, 412].

І. Зайченко в навчальному посібнику *«Педагогіка»* (2003) розглядає *«оцінку»* як одну з фундаментальних і складних для вирішення проблем дидактики – проблему педагогічних вимірювань [62, с. 252].

У *«Педагогіці»* за редакцією Н. Мойсеюк (2003) *шкільна оцінка* тлумачиться як встановлення ступеня виконання учнями завдань, поставлених перед ними в процесі навчання, рівня їхньої підготовки й розвитку, якості набутих знань, сформованих умінь і навичок. Виставляючи оцінку, педагог повинен її обґрунтувати, керуючись логікою та існуючими критеріями [144, с. 358]. Вважаємо, саме це запобігає конфліктам з учнями.

На думку А. Кузьмінського й В. Омеляненка, авторів підручника *«Педагогіка»* (2004), *шкільна оцінка* включає в себе бал, тобто цифрову або іншу символічну форму вираження та фіксації оцінювання успішності, оцінні судження – коротку характеристику результатів учіння, їхніх позитивних моментів і недоліків та емоційне ставлення [119, с. 196]. Отже, *шкільна оцінка* – контроль успішності учнів, виражений в оцінці (знаковій і словесній).

Науковець А. Предик у дисертації *«Проблема оцінювання навчальної діяльності учнів початкової школи в Україні (50-ті – 90-ті роки XX століття)»* (2009) визначає *оцінку* передусім як процес, діяльність оцінювання, що здійснюється людиною; відмітку ж вважає результатом цього процесу, цієї

діяльності. На її думку, оцінка виступає невід'ємною частиною навчання й виховання, будучи водночас процесом, який має свою роль і конкретне втілення [187, с. 33, 43]. Також у дослідженні вона виділяє такі основні *функції оцінки*:

- встановлення фактичного рівня засвоєння учнями матеріалу;
- співвіднесення виявлених знань з еталонними, визначеними програмою;
- відображення одержаного результату контрольованої діяльності учнів у вигляді бала чи іншого способу фіксації рівня здобутих знань [187, с. 44].

О. Савченко у «Дидактиці початкової освіти» (2012) трактує поняття «*оцінка*» як результат контролю навчальних досягнень молодших школярів. Розкриває *форми* (цифрова, словесна), *види оцінок* (тематична, яка виставляється за результатами опитування матеріалу теми або розділу впродовж їх вивчення з урахуванням усіх видів оцінювання; семестрова, яка визначається з урахуванням результатів усіх видів оцінювання за цей період; річна – виставляється на основі семестрових оцінок) [228, с. 193, 194].

Отже, у науково-педагогічній літературі, дисертаційних дослідженнях поняття «оцінка» має вузький і широкий зміст. У широкому значенні під ним розуміються *функції* (стимулювальна, контролювальна, регулювальна), *форми* (цифрова, словесна), *види* (поточна, річна, тематична, семестрова, підсумкова) оцінок.

У науково-довідковій літературі, наприклад, в «Українському педагогічному словнику» (1997), поняття «шкільна оцінка» інтерпретується як визначення й вираження в умовних знаках-балах, а також в оцінювальних судженнях учителя ступеня засвоєння учнями знань, умінь та навичок відповідно до вимог шкільних програм, рівня старанності й стану дисципліни. Автор зазначає, що оцінка успішності школярів виражається в балах, а також у формі оцінювальних суджень учителя. Крім того, оцінюється ставлення учнів до навчання, виконання Правил для учнів та інших норм поведінки [35, с. 245].

У «Новому тлумачному словнику української мови» (2004) слово «оцінка» – це прийняте позначення якості знань і поведінки учнів [149, с. 508]. В «Енциклопедії освіти» (2008) вказується, що оцінка визначає рівень досягнутих успіхів учнів і є стимулом до навчання. Основними *функціями оцінки* називаються: мотиваційна (стимулювальна) – стимулює освітню діяльність учня та її продовження; діагностична – вказує на причини тих чи інших навчальних результатів учня; виховна – формує самосвідомість й адекватну самооцінку навчальної діяльності учня; інформаційна – інформує про ступінь успішності учня в досягненні освітніх стандартів, оволодіння знаннями, вміннями та способами діяльності, розвиток здібностей; орієнтовна – спрямовує учня на ліквідацію певних прогалин у знаннях [56, с. 630].

Зазначимо, що в науково-педагогічній літературі термін «оцінка» нерідко використовується і як синонім слова «бал». Водночас оцінка може виражатися як словесно, описово, так і у формі позначень (цифрою), одним із яких є бал. Отже, бал є однією з форм оцінки.

Ш. Амонашвілі у монографії «Виховна і освітня функція оцінки навчання школярів» (1984) стверджує, що оцінка виступає у формі відміток (балів); «*відмітка*» ж є результатом навчального процесу, діяльності, їх умовно-формальним вираженням; «*бал*» служить тільки для звіту вчителів перед керівництвом школи; оцінка – форма відображення рівня засвоєних учнями знань, умінь і навичок [3, с. 82, 95, 109].

К. Делікатний у вищезгаданій праці також вважає бал формою оцінки, вираженою цифрою. Поняття «*бал*» він тлумачить як показник результатів контролю, заключний етап перевірки знань, одну з форм оцінки. Бали, на його думку, ґрунтуються на даних вимірювань результатів праці учнів та порівнянні їх з нормами оцінок. Учений значенням бала вважає те, що він певною мірою характеризує самого учня, його підготовленість, здібності, ставлення до праці. Отже, цифрова оцінка (бал) – один із факторів, що зумовлює рейтинг учня в колективі [49, с. 5, 6].

Учений І. Зайченко у «Педагогіці» (2003) стверджує, що умовним відображенням оцінки є відмітка, яка виражається в балах. На його думку, *бал-відмітка* містить дуже мало відомостей про якість навчального процесу, а також не дає інформації про шляхи його удосконалення. Але, через зручність використання, така процедура оцінки та виставлення відмітки має широке розповсюдження [62, с. 252]. Таким чином, бал – це число, яким вимірюють знання та моральні якості учнів і є методом заохочення.

У словниках, зокрема, педагогічних, та енциклопедичних виданнях поняття «бал» тлумачиться по-різному. У словнику В. Даля «*бал*» – це оцінка на екзамені, що позначається цифрою, словесно [48, с. 44]. В Українському педагогічному словнику (1997) «*бал*» визначається як оцінка успішності навчання й поведінки в навчальних закладах. Може мати цифрову або символічну форму [35, с. 36].

В «Енциклопедії освіти» (2008) поняття розглядається як умовна одиниця для кількості та якості характеристик певних явищ, у тому числі, педагогічних і психологічних. Оцінка успішності стимулює учнів до поліпшення результатів у навчанні [56, с. 42]. Отже, в науково-педагогічній, довідково-енциклопедичній літературі «бал» є цифровою і словесною оцінкою у навчальному процесі.

Як ми знаємо, оцінка виставляється за певними критеріями. Розкриємо поняття «*критерій*», яким будемо оперувати в нашому дослідженні. Радянський педагог І. Лернер (1917–1996) у книзі «Якість знань учнів. Якими вони повинні бути?» (1978) визначив такі вимоги до критеріїв оцінки, як: повнота, глибина, конкретність, узагальненість, систематичність, оперативність, міцність, усвідомленість тощо [121, с. 8].

Учений К. Делікатний у брошурі «Авторитет оцінки» (1990) інтерпретує поняття «*критерій оцінки*» як точно визначену міру якості виявлених знань і вмінь учнів, яка відповідає загальним вимогам до контролю знань [49, с. 7].

У підручнику «Педагогіка» (1996) термін «критерій» (мірило) означає ті якості знань і вмінь, на основі яких буде здійснюватися їх оцінка [174, с. 245].

С. Карпенчук у підручнику «Теорія і методика виховання» (1997) розглядає поняття *«критерії оцінки виховання»* як ознаки, на основі яких можна робити висновок про рівні вихованості людини, оцінити результати виховного впливу. Автор ділить критерії оцінки виховання на три групи: на основі яких оцінюють організаційну будову і складові шкільного колективу; на основі яких подано оцінку змісту виховної діяльності школярів, шкільного колективу і рівень його впливу на особистість школяра; які визначають характер внутрішньокolleктивних відносин [109, с. 275, 276].

В Українському педагогічному словнику (1997) визначаються такі *критерії оцінювання*: враховування повноти, свідомості й міцності засвоєння найважливішої наукової інформації, яка передбачена програмами, вправності користуватися набутими знаннями, вміннями та навичками [35, с. 245].

О. Савченко у «Дидактиці початкової освіти» (2012), визнаючи, що об'єктивність і точність оцінок забезпечується правильно обраними критеріями оцінювання, розкриває поняття *«критерії»* як набір кількісних і якісних характеристик, що використовують для винесення судження щодо якості виконання завдань. Вона визначає таку сукупність *критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів початкових класів*: якість знань; сформованість предметних умінь і навичок, способів навчальної діяльності; володіння досвідом елементарної творчої діяльності; володіння досвідом емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до самого себе. На основі вказаних критеріїв науковець виділяє чотири інтегровані *рівні навчальних досягнень учнів початкових класів*: початковий, середній, достатній, високий [228, с. 194, 195].

У підручнику «Дидактика початкової школи» (2002) серед *критеріїв педагогічного оцінювання* вказується, що воно має бути тривалим, дієвим стимулом активності учнів на уроці, зрозумілим за змістом; повинно

вказувати (прямо чи опосередковано) на способи виправлення помилок, нести позитивні емоції [229, с. 118]. Отже, критерій оцінки – норми контролю знань.

У дисертаційній роботі ми використовуємо терміни «контроль успішності», «види контролю», «методи перевірки», «екзамен», «навчальний процес», «система оцінювання знань», «бальна система оцінювання». Розкриємо їхні значення.

На думку вченого Ю. Бабанського, оцінка тісно пов'язана з *контролем успішності* і є його наслідком. Він стверджував, що і контроль, і оцінка навчальної діяльності учнів мають велике освітнє (навчальне) і виховне значення [175, с. 261, 262].

Н. Волкова у навчальному посібнику «Педагогіка» (2001) тлумачить поняття «контроль» як нагляд, спостереження й перевірку успішності учнів. Також вона зазначає, що контроль знань учнів дає можливість: виявити прогалини у знаннях школярів, помилкове або неточне розуміння вивченого; перевірити повноту знань, усвідомленість і міцність їх засвоєння, уміння їх застосовувати; привчити учнів до самоконтролю й раціональної організації праці; стимулювати розумову активність учнів; привчити їх до наполегливості й відповідальності в навчальній діяльності. Дослідниця виокремлює такі *види контролю* в навчальному процесі: попередній, поточний, періодичний, підсумковий і заключний [30, с. 351-353].

Учений В. Ягупов у підручнику «Педагогіка» (2002) трактує «*контроль успішності*» як педагогічне поняття, що являє собою усвідомлене, планомірне спостереження та фіксацію вербальних і практичних дій вихованців з метою з'ясування рівня набуття ними соціального досвіду, опанування програмного матеріалу, оволодіння теоретичними й практичними знаннями, навичками й уміннями та формування в них певних особистісних і професійних рис [295, с. 405].

У «Педагогіці» за редакцією Н. Мойсеюк (2003) під поняттям «*контроль успішності*» розуміється виявлення, вимірювання й оцінка результатів

навчально-пізнавальної діяльності тих, хто навчається. Він містить у собі оцінювання (як процес) й оцінку (як результат) перевірки. А основою для оцінки навчальних досягнень учня є підсумки контролю. Учений підкреслює, що функції оцінки не обмежуються тільки констатацією рівня досягнень, вона є засобом стимулювання учіння. І тільки під впливом об'єктивного оцінювання в учнів формується адекватна самооцінка, критичне ставлення до своїх успіхів [144, с. 350, 351].

Як зазначає О. Савченко, терміни «контроль» і «перевірка» стосовно навчальних досягнень школярів вживаються як синоніми. Перевірці більш властиві навчальні функції, контроль же зазвичай спрямований на виявлення рівня засвоєння учнями вже вивченого матеріалу і здійснюється переважно вчителем [228, с. 184].

Учений М. Фіцула в підручнику «Педагогіка» (2006) елементами контролю знань учнів називає: *перевірку* – виявлення рівня знань, умінь та навичок; *оцінювання* – вимірювання рівня знань, умінь і навичок; *облік* – фіксування результатів у вигляді оцінок у класному журналі, щоденнику учня, відомостях [278, с. 216].

Науковець С. Чупахіна в дисертаційному дослідженні «Проблеми оцінювання навчальних досягнень дітей 6–7-річного віку у закладах освіти України (друга половина XX – початок XXI ст.)» (2007) стверджує, що оцінювання та *контроль знань учнів* – це завжди незаперечна й актуальна складова частина навчального процесу [289, с. 14].

За О. Савченко («Дидактика початкової освіти», 2012), контроль результатів навчальної діяльності учнів є багатофункціональним процесом. Поняття «*контроль*» означає перевірку чогось із певною метою. Науковець виділяє *види контролю*, що застосовують у початкових класах учителі, зокрема, такі: *поточний* (відбувається на кожному уроці; результати поточної перевірки на самостійному етапі в структурі уроку оцінюються в оцінювальних судженнях або в балах), *періодичний* (має на меті визначення й оцінювання сформованості загальнопредметних умінь і навичок

(аудіювання, читання, усне мовлення тощо), якими оволодівають учні в процесі вивчення окремих предметів), тематичний (перевірка й оцінювання) здійснюється у формі тематичної роботи, найчастіше після опанування програмової теми чи розділу), семестровий (оцінювання умінь і навичок за семестр), річний (оцінювання умінь і навичок за рік), державна підсумкова атестація (у початковій школі вона проводиться з метою визначення відповідності освітнього рівня учнів 4 класу вимогам Державного стандарту початкової загальної освіти та готовності школярів навчатися в основній школі) [228, с. 184, 188, 189].

Усі види перевірки реалізуються за допомогою відповідних методів. О. Савченко під *методами перевірки* розуміє способи взаємопов'язаної діяльності вчителя й учнів, спрямовані на виявлення та вимірювання змісту й рівня навчальних досягнень кожним школярем і всім класом [228, с. 192]. Отже, результати контролю навчально-пізнавальної діяльності учнів виражаються в її оцінці.

Однією з форм оцінювання навчальних досягнень школярів є *екзамен*. Проаналізуємо динаміку значення цього терміна в діяхронічному плані. Видатний чеський педагог Я. Коменський (1592–1670) у праці «Закони добре організованої школи» виділив різні види контролю й перевірки успішності учнів. Він тлумачив *екзамен* як навчальне випробування, яке дає змогу визначити, хто найбільш гідний публічної нагороди за старанність [113, с. 139].

Російський учений М. Ломоносов (1711–1765) трактував *екзамен* як одну з форм контролю успішності учнів, завдяки якому дітей поділяють на кращих, посередніх і крайніх [125, с. 157].

На сторінках журналу «Народное образование» (1904) йдеться про те, що *екзамен* – це свято, урочиста подія, яку чекають школярі з нетерпінням. Вони раді показати свої знання і прилюдно перевірити їх; учні навіть бувають щиро засмучені й незадоволені, якщо їх на *екзамені* мало запитують [110, с. 67].

Російський учений-фізіолог А. Брюхоненко в статті «Вплив екзаменів і навчальних занять на вагу учнів» (1908) з фізіологічної точки зору пояснював, що будь-які екзамени є виснажливими для учнів і шкідливо впливають на їхнє здоров'я [21, с. 150, 156].

Учений Г. Михайлець у статті «Шкільне лихоліття» (1913) твердив, що екзамени – це найширше поле сваволі з боку дужчого, тобто шкільної інспекції і вчителя. Вони з чисто формального засобу перевірки знань перетворюються на справжнє «ізбієння младенцев» [135, с. 44].

Українським педагогічним словником (1997) поняття *«навчальний процес»* трактується як система організації навчально-виховної діяльності, в основі якої – органічна єдність і взаємозв'язок викладання й учіння, спрямована на досягнення цілей навчання й виховання. Визначається навчальними планами, програмами, а також планами виховної роботи відповідних навчальних закладів, включає всі види обов'язкових навчальних занять і позакласної роботи учнів [35, с. 223].

У «Педагогіці» за редакцією В. Ягупова (2002) зазначено, що навчальний процес являє собою струнку систему, яка складається з певних елементів, має структурні складові, відповідно до її функцій, і тенденцію до постійного саморозвитку й самовдосконалення [295, с. 223].

Отже, навчальний процес є комплексною системою зі структурними складовими (навчання й виховання учнів).

Розкриємо терміни *«система оцінювання знань»* і *«бальна система оцінювання»*, якими в контексті висвітлення різних аспектів нашого дослідження часто будемо оперувати.

В Енциклопедії освіти (2008) поняття *«система оцінювання знань»* розглядається як спосіб кількісного відтворення результатів довільного виду вимірювань чи оцінювання в рамках діяльності навчально-виховної системи. Інше поняття – *«бальна система оцінювання»* – трактується як система оцінювання успішності навчання й поведінки учнів у балах [56, с. 818, 43].

Слід зупинитися й на зарубіжній шкалі оцінювання знань учнів. У зарубіжних школах прийняті різні системи оцінок, включаючи 100, 12, 10, 2-бальну та ін. Учена О. Локшина ґрунтовно досліджує систему оцінювання знань учнів у західноєвропейських країнах. Так, у науково-методичному посібнику «Контроль та оцінка успішності учнів у школах Західної Європи» (2002) вона зазначає, що оцінка може бути вербальною – в описовому вигляді її заносять до персональних щоденників чи висловлюють усно («добре», «молодець» тощо) – або мати вигляд оцінки-знака, яку виставляють в оцінних судженнях («відмінно», «добре», «досить добре» тощо), у балах (розміщених у різних напрямках в оцінній шкалі), літерах («А», «В», «С», «Д» і т. д.), відсотках [124, с. 8].

На сучасному етапі в загальноосвітніх навчальних закладах України функціонує 12-бальна система оцінювання знань учнів, що була введена Міністерством освіти і науки України 1 вересня 2000 року. Вчені-педагоги виділяють чотири рівні навчальних досягнень учнів: початковий, середній, достатній, високий, яким відповідають певні критерії оцінювання за 12-бальною шкалою. Відповідно рівні навчальних досягнень оцінюються балами: початковий – «1», «2», «3»; середній – «4», «5», «6»; достатній – «7», «8», «9»; високий – «10», «11», «12». Обов'язковими видами оцінювання є тематичне (оцінювання засвоєних на кількох попередніх уроках знань, умінь учнів) і підсумкове (здійснюється наприкінці чверті, семестру або навчального року) [144, с. 361; 30, с. 355, 357].

Отже, у ході дослідження нами з'ясовано, що «оцінювання навчальних досягнень учнів» – це комплексне поняття, яке включає такі складові: визначення цілей навчання; відбір контрольних завдань, які перевіряють досягнення цих цілей; оцінку (як спосіб контролю знань, умінь учнів; стимул до навчання; метод заохочення; засіб виховання); функції (мотиваційна, діагностувальна, коригувальна, прогностична, навчально-перевірна, розвивальна, виховна тощо); критерії (якість знань; сформованість предметних умінь і навичок, способів навчальної діяльності; володіння

досвідом елементарної творчої діяльності); способи (у балах, в оцінювальних судженнях); методи перевірки (усна й письмова) тощо (рис. 1.1).

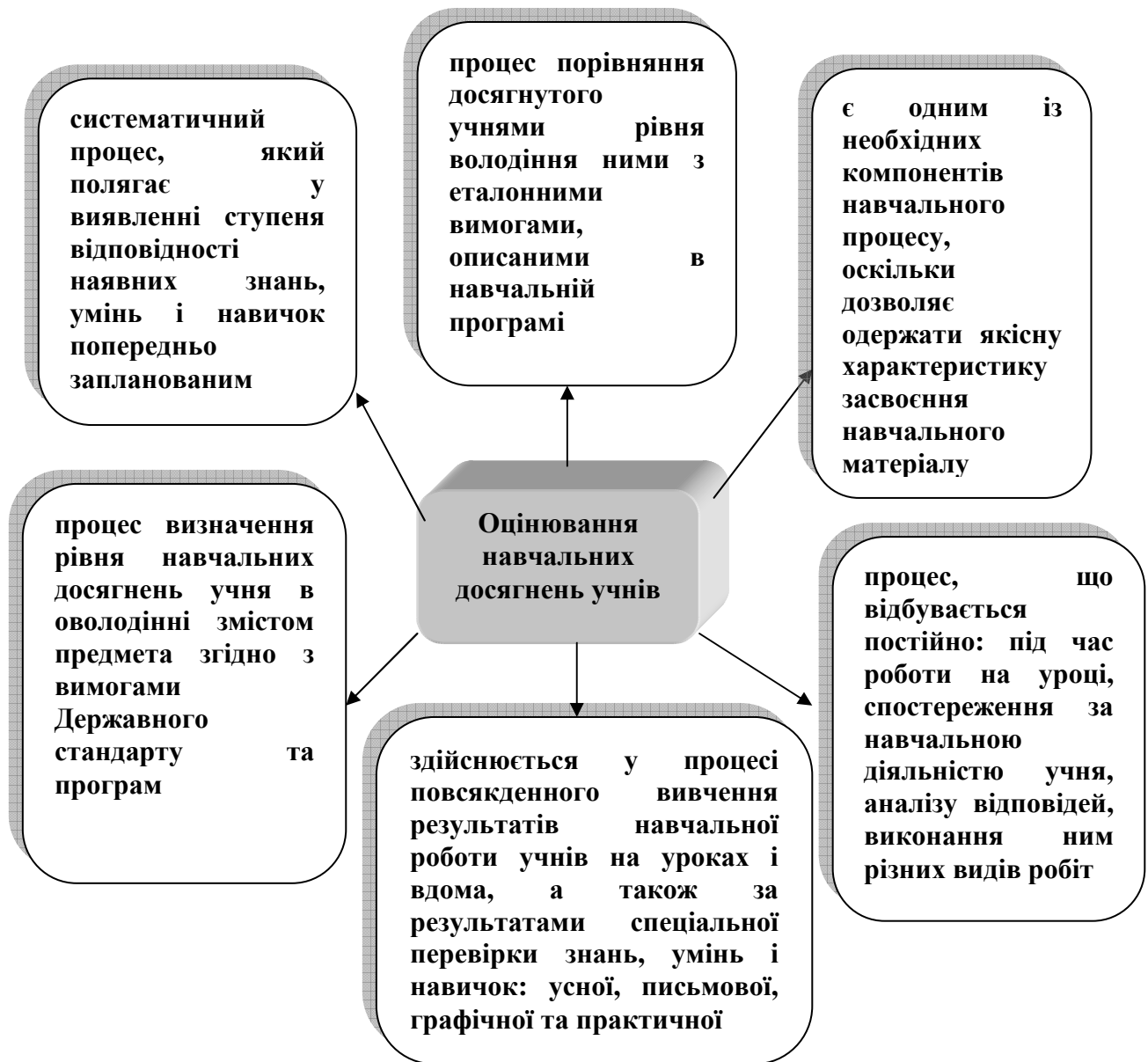

Рис. 1.1 Суть поняття «оцінювання навчальних досягнень учнів»

Опрацювавши енциклопедичну, науково-педагогічну літературу, ми встановили, що шкільна оцінка поєднує такі ознаки: є стимулом до навчання та відповідальності учнів за свої дії; має навчальний і моральний зміст; виражається в знаках-балах; є одним із засобів виховання учнів (рис. 1.2).

Рис. 1.2 Суть поняття «шкільна оцінка»

Отже, створені нами рисунки розкривають суть понять «оцінювання навчальних досягнень учнів» і «шкільна оцінка».

Висновки до розділу 1

1. Історіографічний аналіз літератури з теми дослідження дає підстави зробити такі висновки:

– процес оцінювання навчальних досягнень учнів у початкових та середніх навчальних закладах України 80-х років XIX – початку 40-х років

XX століття і сама оцінка в історичному поступі школи розглядалися фрагментарно, без достатнього системного підходу до оцінювального процесу як цілісного;

– історіографію проблеми ділимо на два періоди: I – радянський (40–80-ті роки); II період – незалежної України (1991 р. – до сьогодення). У 40–80-х роках XX ст. виходять друком праці педагогів, учених, у яких у контексті марксистсько-ленінської ідеології фрагментарно розкрито зміст, форми, способи оцінювання навчальних досягнень учнів у загальноосвітній школі 80-х років XIX – початку 40-х років XX століття. З початку 90-х років XX ст. – на початку XXI ст. з’являються праці українських учених (З. Абасов, Н. Антонець, В. Багринець, Л. Березівська, О. Біляковська, Л. Бондар, Л. Голубнича, О. Гур’янова, С. Денисенко, Н. Дічек, О. Драч, Г. Іванюк, І. Канєвська, В. Кравець, В. Курило, В. Олійник, О. Петренко, А. Предик, Ю. Руденко, С. Рукасова, В. Скалозуб, І. Скоропад, С. Стрілець, О. Сухомлинська, С. Телешов, В. Тригубенко, С. Чупахіна, О. Шевчук, В. Яценко та ін.) про розвиток шкільництва в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., навчально-виховну діяльність початкових і середніх навчальних закладів, де ґрунтовніше розглянуто окремі аспекти окресленої проблеми.

У процесі написання дисертації систематизовано й узагальнено джерела, зокрема документи Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Державного архіву міста Києва, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Для виявлення форм, видів, системи оцінювання успішності учнів у початкових та середніх навчальних закладах 80-х років XIX – початку 40-х років XX століття використовувалися справи фондів Держархіву м. Києва, ЦДІАК України. Нормативно-правові документи щодо перевідних і поточних екзаменів та критеріїв оцінок окресленого періоду взято з документів ЦДАВО України і ЦДІАК України.

На сторінках періодичних видань кінця XIX – початку 40-х років XX ст. («Журнал Министерства народного просвещения», «Вестник воспитания»,

«Русская школа», «Народное образование», «Світло», «Шлях освіти» («Путь просвещения»), «Студент революції», «Радянська освіта», «Народний учитель», «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології», «Комуністична освіта», «Учитель» та ін.), у брошурах педагоги, освітні діячі висвітлювали питання суті, форм, видів шкільної оцінки та її вплив на учнів.

2. Вивчення та поняттєво-термінологічний аналіз педагогічної, науково-довідкової літератури, праць педагогів, освітніх діячів дали змогу розкрити ключові поняття дисертаційної роботи: оцінювання навчальних досягнень учнів, зміст, функції, види, критерії, рівні, способи, методи оцінювання, оцінка, види оцінок, екзамен, система оцінювання знань, контроль успішності, види контролю, методи перевірки, навчальний процес.

У процесі дослідження визначено, що «оцінювання навчальних досягнень учнів» – складний багатокомпонентний процес визначення рівня знань, умінь та навичок, досвіду творчої діяльності, емоційно-ціннісного ставлення учня до навколишньої дійсності порівняно з вимогами навчальних програм та інших нормативних документів; процес впливу на психофізичний розвиток школяра; а «оцінка» – складова навчального процесу, вираження в умовних знаках-балах, а також в оцінювальних судженнях навчальних і творчих досягнень учня. Проаналізовано педагогічні підходи освітніх діячів кінця XIX – початку XXI ст., сучасних науковців до визначення поняття «оцінка», розглянуто такі аспекти:

- зміст понять «оцінювання навчальних досягнень учнів», «оцінка», «шкільна оцінка» (Ш. Амонашвілі, Б. Ананьєв, Ю. Бабанський, С. Баранов, М. Бречкевич, І. Зайченко, Є. Перовський, В. Полонський, Л. Ребіндер, О. Савченко, В. Сухомлинський, В. Фармаковський, М. Фіцула, І. Харламов, Г. Щукіна, М. Ярмаченко та ін.);

- функції оцінки (К. Делікатний, А. Предик, М. Фіцула та ін.);

- критерії оцінки та вимоги до них, критерії оцінки виховання (І. Лернер, С. Карпенчук, В. Ягупов та ін.);

- способи оцінювання (К. Делікатний, О. Савченко та ін.);
- контроль та оцінка результатів навчання (Н. Волкова, Н. Мойсеюк, О. Савченко, С. Чупахіна та ін.);
- екзамен як форма контролю успішності учнів (А. Брюхоненко, Я. Коменський, Г. Михайлець та ін.).

На основі результатів системного аналізу наукової літератури з'ясовано основні напрями подальшого дослідження: визначення внеску педагогів у розробку питань оцінювання навчальних досягнень школярів у досліджуваний період; характеристика суті, форм, критеріїв та методів оцінювання навчальних досягнень учнів у початкових та середніх навчальних закладах України 80-х років XIX – початку 40-х років XX століття; виявлення особливостей організації оцінювання навчальних досягнень учнів у шкільній практиці розглядуваного періоду; з'ясування раціональних підходів до організації оцінювання навчальних досягнень учнів з метою їх творчого використання у сучасній шкільній практиці.

Основні результати дослідження відображено в працях автора [160; 251; 253; 254].

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК ІДЕЙ ПРО ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В ШКІЛЬНІЙ ПРАКТИЦІ (80-ТІ РР. XIX СТ. – 1917 Р.)

2.1. Нормативно-правова основа педагогічного оцінювання навчальних досягнень школярів

На межі XIX і XX ст. на українських землях, що перебували у складі Російської імперії, відбулося завершення промислового перевороту, перехід до індустріального суспільства; посилення активності політичних сил, активізація руху проти самодержавства; формування станової імперської системи освіти [15, с. 19].

Як зазначає науковець О. Драч, відповідно до Зводу Законів Російської імперії, усі навчальні заклади поділялися на вищі, середні та нижчі [53, с. 47]. Нижчі (початкові) навчальні заклади (однокласні, двокласні земські й церковнопарафіяльні школи, міністерські зразкові училища, школи грамоти, міські парафіяльні училища, школи міського самоврядування; багатокласні повітові й міські училища) і середні (чоловічі й жіночі гімназії, прогімназії, реальні, комерційні училища, духовні семінарії, єпархіальні училища) були в підпорядкуванні різних міністерств та відомств, приватних осіб, окремих організацій. Міністерство народної освіти Російської імперії (далі – МНО) розробляло нормативну базу навчально-виховного процесу для більшості освітніх закладів і делегувало контролювальні функції адміністраціям навчальних округів, початкових і середніх навчальних закладів.

Як свідчить аналіз джерел, директивні документи, схвалені в другій половині XIX ст., про діяльність різних типів вітчизняних навчальних закладів («Правила про випробування учнів реальних училищ Міністерства народної освіти», (1875), «Правила про випробування в гімназіях і реальних училищах» (1881) були чинними і на початку XX ст. У цих нормативних актах (окремі з них перевидувалися впродовж кінця XIX – початку XX ст. з

незначними змінами, наприклад, про переведення учнів з класу в клас на основі оцінок (враховувався якісний показник, допускалася одна чи дві негативні оцінки з неосновних предметів) та екзамен як форму оцінювання), в окремих розділах, параграфах зазначалося про оцінювання навчальних досягнень учнів, зокрема про форми, види, способи та методи.

Нормативні документи МНО другої половини XIX ст. спричинили певні зміни в навчальній діяльності різних типів початкових і середніх навчальних закладів, зокрема в системі оцінювання знань учнів. Підкреслимо, що дуже часто й попечителі навчальних округів (Київського, Харківського, Одеського), враховуючи думки вчителів щодо оцінювання знань школярів (учителі подавали заяви з проханням про здійснення переведення учнів на основі річних оцінок, а не екзаменаційних; про встановлення додаткових екзаменів (з поважних причин), видавали внутрішні розпорядження, інструкції, які конкретизували державні, але були з окремими правками (про переведення учнів на основі річних оцінок), і поширювалися на ці округи. Тому в параграфі ми будемо спиратися на відповідну нормативну базу 60–70-х рр. XIX століття. Проаналізуємо документи, якими керувалися початкові й середні навчальні заклади кінця XIX – початку XX ст. Так, попечитель Харківського навчального округу В. Філат'єв в «Інструкції для ревізії середніх і нижчих навчальних закладів Харківського навчального округу» (від 8 червня 1861 року) у частині під назвою «А. Навчальна і моральна» з 2 по 8 параграфи роз'яснив правила перевірки інспектором навчального процесу, зокрема оцінювання успішності учнів.

У цій Інструкції йшлося про обов'язкову перевірку інспекторами успішності школярів і вивчення методик викладання шкільних предметів. Також наголошувалося на відвідуванні ними уроків, необхідності наданні настанов учителям щодо використання нових методик, на організації педагогічних нарад, де б розглядалися питання оцінювання знань учнів і відбувалось ознайомлення з новими педагогічними публікаціями [99, с. 103].

У документі також регламентовано процес оцінювання навчальних досягнень учнів під час іспиту. У кожному класі з усіх визначених постановою навчальних предметів повинні проводитись екзамени, щоб переконатися, наскільки добре учні засвоїли пройдений матеріал, чи можуть вони усвідомлено і своїми словами переказати його; чи відповідають оцінки вчителів реальним успіхам учнів; чи правильно ведуться щомісяця класні журнали й відомості, книжки для запису прийому учнів і відвідування лекцій учителями; чи всі діти справно відвідують заняття. Також ішлося про види оцінок – перевідні, поточні. Під час перевірки інспектор повинен вникати, чи проводяться перевідні екзамени відповідно до статуту та інших міністерських розпоряджень; чи правильно ведуться екзаменаційні відомості, чи строго за цими списками здійснюються переведення учнів у наступні класи, випуск і нагородження їх, чи записано в окремому журналі про педагогічні зібрання; чи правильно видаються атестати та ін. [99, с. 104].

Іспити в школі були поширеною формою оцінювання знань учнів. Наприкінці XIX – на початку XX століття існували такі види екзаменів: вступні, перевідні й випускні. Так, у 1864 р. МНО видало постанову «Про прийняття заходів щодо проведення з визначеною строгістю випробувань у навчальних закладах», де йшлося про перевідні й випускні екзамени в школах. Вимагалось, щоб іспити проводилися з певною строгістю, а кошти закладів не витрачалися марно на учнів нестаранних і ледачих [232, с. 702].

У Постанові наголошувалося, щоб попечителі навчальних округів висловили свої міркування з таких питань: форми (проведення екзаменів) і система оцінювання знань учнів (за 5-бальною шкалою). З приводу першого питання вирішено на випускні екзамени запрошувати інспектора й професорів з інших навчальних закладів. Також визначено термін улаштування випробувань – один місяць і без переривання цього процесу. Встановлено додаткові екзамени, якщо дитина через різні поважні причини (хвороба, смерть рідних, терміновий переїзд і т. ін.) не з'явилася на екзамен. Такі діти йшли на додаткову сесію з тих предметів, які не складали.

Поставлена мета екзамену – впевнитися, чи учень дійсно знає пройдений курс дисципліни [232, с. 703, 704].

Також ідеться і про процес переекзаменування. Відповідно до директиви, якщо під час сесії дитина склала один предмет на незадовільну оцінку, то вона мала можливість перескладати екзамен після канікул. Саме про це писалося в документі: «...залишення в одному і тому ж класі учня за незадовільні успіхи тільки з одного предмета дуже часто не виправляє, а зовсім псує його, а в окремих випадках позбавляє навіть можливості продовжувати навчання» [232, с. 707].

У цьому документі акцентовано увагу на видах оцінок. Переведення учнів з класу в клас здійснювалося на основі перевідних оцінок, одержаних на екзаменах, що проходили в кінці навчального року. Були певні винятки по навчальних округах. Наприклад, у школах Харківського й Одеського округів усі без винятку учні складали екзамени, а в закладах Київського навчального округу відмінників переводили без екзаменів, на основі річних оцінок, слабших у знаннях узагалі не допускали до них і залишали в тому ж класі [232, с. 707].

У Постанові визначено способи оцінювання знань учнів (у балах). Згідно з документом МНО, система оцінки знань задовольнялася для перевідних і випускних екзаменів у всіх навчальних закладах середнім балом «3» з усіх предметів. Вимоги до оцінювання успішності учнів в Київському й Одеському навчальних округах були однакові. Тільки в школах Харківського навчального округу практикувалася система оцінювання зі змінами. Відповідно до постанови, у гімназіях на перевідних екзаменах визнавався достатнім загальний середній бал, виведений із річних та екзаменаційних оцінок зі всіх предметів, не менше $2\frac{3}{4}$, причому незадовільних оцінок «2» не могло бути більше, як з двох предметів. Учні, які мали річний бал «1», на екзамені повинні були одержати не менше «3». Вимагалось, щоб знання з певних предметів (Закон Божий, російська мова, російська історія і географія, арифметика і геометрія) були оцінені «3». Те саме спостерігалось й під час

випускних екзаменів у гімназіях. Для отримання атестата необхідно було мати середній бал з усіх предметів не « $2\frac{1}{4}$ », а «3» [232, с. 710].

Новий «Статут гімназій і прогімназій» (від 19 листопада 1864 року) передбачав створення двох типів гімназій – класичних і реальних, а також прогімназій. Учні, які закінчили навчання в класичних гімназіях й отримали свідоцтво про знання повного курсу, могли вступати до університетів. Свідоцтва про закінчення повного курсу реальних гімназій чи про знання цього курсу бралися до уваги під час вступу до вищих спеціальних училищ [225, с. 28].

Згідно з новим «Статутом гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти» (від 30 липня 1871 року), не допускалися до складання екзаменів на атестат зрілості ті учні, що з будь-якого предмета мали незадовільну оцінку або своєю поведінкою виявили значний ступінь моральної незрілості [60, с. 23, 24; 242, с. 16, 17].

У Статуті йшлося й про критерії оцінювання успішності гімназистів. Наприклад, щоб одержати оцінку «5» з російської мови під час написання твору, необхідно було: показати розуміння теми, вміння чітко, послідовно, творчо, правильно й грамотно висловлювати думки. На усному екзамені учні повинні були продемонструвати знання теорії словесності та вміння наводити приклади з творів російської словесності [60, с. 30; 242, с. 27, 28].

Як у державному, так і в приватному навчальному закладі важливе місце в навчальному процесі відводилося випускним екзаменам. Відповідно до «Інструкції для проведення випускних випробувань у приватних класичних гімназіях на право вступу до університету» (від 15 жовтня 1870 року), після закінчення кожного випробування у приватних гімназіях в екзаменаційному списку, складеному за міністерським зразком, ступінь знань учнів з кожного предмета оцінювався за 5-бальною шкалою. Оцінки виставлялися головою екзаменаційної комісії й депутатами від керівництва навчального округу. Заборонялася оцінка з дробом і позначками («+», «-»). Середній бал записувався у формі цифри й словесної оцінки: «вельми задовільно» (від

«4^{1/2}» до «5»), «задовільно» (від «3» до «5») і «незадовільно» (менше повних «3»). Екзаменаційний список передавали депутатам даного відомства для пред'явлення попечителю навчального округу (Додаток В) [98, с. 32-34, 43].

Оцінювання навчальних досягнень учнів у 70–80-х роках ХІХ ст. регламентували вимоги правил про іспити учнів гімназій та реальних училищ. Так, в Інструкції «Правила про випробування учнів гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти», яка набула чинності в 1872 році, йдеться про оцінювання знань учнів на екзаменах. Як і під час дії попередніх статутів, екзамени поділялися на: вступні (при вступі учнів у заклади, у тому числі, до підготовчого класу); перевідні (при переведенні дітей із класу в клас); випускні, або екзамени зрілості (після закінчення учнями повного курсу навчання в гімназії). На вступні екзамени виділялося не більше тижня на початку навчального року, на перевідні й екзамени зрілості – не більше чотирьох тижнів у кінці кожного навчального року. Також ставилося питання про бальну систему оцінювання. Як на екзаменах, так і протягом навчального року знання та успіхи учнів оцінювалися за 5-бальною шкалою: «5» означала відмінно, «4» – добре, «3» – задовільно, «2» – не зовсім задовільно, «1» – незадовільно. Слід підкреслити, що такими ж балами оцінювалися старання учнів під час підготовки ними уроків і домашніх письмових робіт, їхня уважність на уроках, у класі й поведінка, причому «5» означала відмінно, «4» – добре, «3» – доброчесно, «2» – не зовсім схвально, «1» – погано [233, с. 836, 837].

Згідно з Правилами, основними оцінками визнавалися «5», «3» й «1». Представлено критерії оцінки: «5» ставили за ґрунтовне знання всього пройденого матеріалу з відмінною старанністю та уважністю і за такі письмові роботи, які слугували зразком для класу; «3» – за тверде знання вивченого і відповідність рівню класу; «1» – за слабкі знання, мале розуміння пройденого з недостатньою старанністю та уважністю; «4» була відтінком «5» й означала знання ґрунтовні, але за браком належної старанності або уваги вони не завжди застосовувалися певним чином в усних відповідях,

письмових роботах; «2» служила відтинком «1» і виставлялася учням, які стояли нижче рівня свого класу, збивалися під час відповідей на основні питання, але при посиленій старанності, уважності, особливо зі сторонньою допомогою, можуть ще йти вперед і досягти середнього рівня свого класу. Дріб і будь-яка позначка («+», «-») з оцінкою не допускалися [233, с. 838]. Слід підкреслити, що, відповідно до наведеного документа минулих років, у школах практикувалась оцінка з дробом.

У документі йдеться про оцінювання поведінки учнів. Учителі виставляли школярам у відомостях кілька оцінок: за знання, уважність і старанність. Оцінки за старанність і уважність ставили власне для повідомлення класному наставникові й керівництву, які застосовували певні заходи впливу на несумлінних учнів. А ще ці оцінки впливали на переведення дітей із класу в клас. Оцінка за знання виводилася з оцінок (вираховувався середній бал), виставлених у класному журналі за усні відповіді й письмові роботи, та оцінки знань за повторення пройденого матеріалу в кінці кожного звітного періоду навчального року. Протягом року оцінки перевірялися керівником закладу, а в гімназіях, за його дорученням, – інспектором [233, с. 838].

Відповідно до Правил, для проведення вступних екзаменів виділялося не більше тижня перед початком навчального курсу. Письмові екзамени вступника до 1 класу обмежувалися диктуванням будь-якої невеликої статті російською мовою, а для вступників у всі інші класи – написанням письмових робіт латинською, грецькою й однією з нових іноземних мов. У Законі наголошувалося, щоб знання дітей з кожного предмета були не нижчими від середнього рівня учнів того класу, у який вони хочуть вступити. У разі незадовільних знань учня (для того класу, у який він бажав вступити) на екзамені виставляли оцінку за знання, виявлені ним на усному й письмовому випробуваннях відповідно до знань і віку дітей нижчого класу. Якщо учнів, які отримали з кількох предметів (допускалося лише з одного)

«незадовільно», батьки відмовлялися віддавати в нижчий клас, то їх звільняли від подальшого складання екзаменів [233, с. 840, 841].

У наведеному документі йдеться і про перевідні екзамени з класу в клас, які проводилися на основі річних відомостей про успіхи учнів із кожного предмета, оцінок на екзаменах у кінці року. Екзамени для переведення учнів у 1, 2, 3 і 5-й класи були письмові й тільки з російської, латинської, грецької та однієї з нових іноземних мов. Додавали ще письмове розв'язання задач з математики. У 4 і 6 класах – усе вищезгадане, тільки ще в 4-му влаштовували екзамен за вивчений матеріал у попередніх класах, а в 6-му – проводили випробування тільки за курс 5-го й 6-го класів. У 7-му класі для учнів молодшого відділу (які переводилися до старшого відділу цього класу і не складали екзамен зрілості) іспит замінювався перевіркою (у визначені дні) запропонованого їм домашнього читання грецьких і латинських письменників та оцінкою російського твору (заданого додому під час екзамену). Головною метою таких екзаменів було виявити, чи свідомо учні засвоїли пройдений матеріал із предметів, чи можуть із користю для себе продовжувати навчатися далі [233, с. 843].

У згаданій Інструкції визначено підходи до оцінювання під час переведення учнів із класу в клас. Передбачалося, що оцінки, виставлені як за російський твір (його могли перевіряти у період літніх канікул, головне, щоб результат був до початку навчального року), так і під час перевірки домашнього читання, були рівні оцінці на екзамені, що слугувало переведенню учнів до старшого відділу 7-го класу й допуску їх на наступний рік до випускних екзаменів. Оцінки за усні відповіді в 4 й 6-му класах виставлялися директором або інспектором за згодою викладача й асистента. Письмові роботи учнів попередньо розглядалися, виправлялися й оцінювалися викладачем, потім директором або інспектором. Кінцеву оцінку (письмове й усне опитування) виставляли директор або інспектор за згодою з особами, які розглядали письмові роботи і були присутні на екзаменах [233, с. 845, 846].

У документі визначено критерії оцінок (при переведенні учнів з класу в клас). Правилами для вступу до вищого класу формулювалася низка вимог: 1) з кожного основного предмета (з чотирьох відомостей за рік) у 5, 6 й 7-му класах середній бал повинен становити не менше «3»; у 3 й 4-му класах – не менше « $2\frac{3}{4}$ », а в 1 й 2-му – не менше « $2\frac{1}{2}$ », причому « $2\frac{3}{4}$ » і « $2\frac{1}{3}$ », узагалі з усіх предметів, лише тоді вважалися задовільною оцінкою, коли, по-перше, за останню чверть була оцінка не менше «3» і, по-друге, за старанність і уважність середній бал за рік з цього предмета становив не менше «3»; 2) з решти навчальних дисциплін за рік середній бал мав бути не менше «3», якщо ж була «2» з одного предмета, а в нижчих чотирьох класах – з двох предметів, то дітей допускали до випробувань із цих предметів, але тільки після літніх канікул у визначений час; 3) за рік не більше ніж з двох дисциплін середній бал мав становити оцінку не менше «3». З екзаменаційних предметів задовільна оцінка, отримана на екзамені, могла з дозволу педагогічної ради перекрити не зовсім задовільну оцінку за рік із цього предмета (« $2\frac{1}{3}$ » і « $2\frac{3}{4}$ ») з дотриманням усіх правил; 4) на екзаменах не допускалося з будь-якого предмета отримати незадовільну оцінку [233, с. 847, 848].

У розглядуваному документі, як і в Статуті (1871), визначено й способи оцінювання навчальних досягнень учнів (запис на «класну золоту дошку», книга, похвальний лист, медаль тощо). Засоби морального заохочення кращих учнів було розподілено на розряди – розміщення в класному списку, запис на «класну золоту» і «тимчасову золоту дошку» всього закладу, а також нагороди 1-го (книжка й похвальний лист) та 2-го (похвальний лист) ступенів [225, с. 151]. Відповідно для отримання нагороди I ступеня (книжки й похвального листа) потрібно було: при відмінній («5») поведінці у вищих трьох класах і, щонайменше, при хорошій («4») у нижчих чотирьох мати в середньому (з екзаменаційних оцінок і річних) обов'язково з усіх предметів не менше « $4\frac{1}{3}$ » і не мати «3» з жодного предмета, а з основних предметів – з однієї давньої мови мати «5» за рік і за екзамен, з другої – «5» за рік і «4» за

екзамен або навпаки, а з математики – «5» за рік і экзамен; для отримання нагороди II ступеня (похвального листа) вимагалось: за поведінку мати «4», а з основних предметів – не менше «4» як за рік, так і за экзамен.

Під час обговорення питань про видачу атестатів зрілості педагогічна рада вирішувала й проблему про нагородження учнів гімназії медалями, причому бралися до уваги оцінки не тільки за успішність, але й за поведінку, старанність, допитливість дітей. Золоту медаль давали за найкращі успіхи (оцінені «5») з обох давніх мов і математики; срібну – за відмінні успіхи з цих двох предметів (російської мови й математики). Середній бал з екзаменаційних предметів і тих, які складали в попередніх класах, мав бути для золотої медалі – більше «4^{1/2}», срібної – більше «4» і за відмінної поведінки учнів [233, с. 849, 872].

У Правилах ідеться про екзамени на атестат зрілості (випускні), що проводилися з метою виявлення знань, умінь, навичок учнів для подальшого навчання. Такі екзамени відбувалися один раз у кінці навчального року. Їх приймала комісія у складі директора, інспектора, вчителя, який викладав предмет у вищому класі, та двох асистентів із числа вчителів цього ж предмета. За півтора місяця до початку екзаменів усі учні старшого відділення 7-го класу та з учнів молодшого відділення лише ті, які при переході з 6-го класу в 7-й мали середній бал не менше «4^{1/2}» з обох давніх мов, з математики, російської мови – не менше «4», середній бал яких з решти предметів становив не менше «4», і не мали з жодного предмета незадовільної оцінки (менше «3»), допускалися до складання випускних екзаменів. Оцінка знань кожного учня гімназії співвідносилася з його успіхами з предмета, причому з кожного предмета бралися до уваги попередні атестації й словесна оцінка вчителя, а також інших наставників 7-го класу, які мали відношення до цього предмета. Проте дані інших вчителів могли змінити оцінку не більше, ніж на один бал. З предметів, які не викладалися в 7-му класі, ставилася оцінка, отримана на екзаменах у попередніх класах [233, с. 850, 852, 853, 856].

Відповідно до нормативного документа, загальна оцінка письмових робіт із кожного предмета виражалася звичайними цифрами. З давніх мов існували певні критерії оцінювання: з латинської ставилася оцінка «1» за грубі помилки в етимології і невміння, де потрібно, застосовувати основні правила синтаксису; оцінка «2» – за незнання фразеології; з грецької – «1» за грубі помилки в етимології і «2» за недостатню твердість у наголосах й орфографії [233, с. 864].

Інший нормативно-правовий документ – «Правила випробувань при вступі учениць у жіночі гімназії і прогімназії, переведення з класу в клас і закінчення курсу, а також інші подробиці навчальної справи» (31 серпня 1874 року) – регламентував способи оцінювання знань вихованок: учениці, які успішно закінчили повний курс навчання в гімназії і з усіх обов'язкових предметів мали середній бал «5» або не менше « $4\frac{3}{4}$ », а з кожного окремо – не менше «4», нагороджувалися золотою медаллю; якщо ж середній бал був не менше « $4\frac{1}{2}$ » і з кожного предмета не менше «4», нагороджувалися срібною медаллю. Обов'язково до всіх цих вимог додавалася оцінка «5» за їхню поведінку [234, с. 293, 295].

При переведенні з одного класу в інший кращих учениць нагороджували книжками й похвальними листами: якщо середній бал із екзаменаційних або річних оцінок був від « $4\frac{1}{2}$ » до «5» і не менше «4» з кожного предмета, відзначали книжкою і грамотою; якщо середній бал становив від «4» до « $4\frac{1}{2}$ » включно і не менше «4» балів з кожного предмета, преміювали книжкою; у разі якщо середній бал був від « $3\frac{1}{2}$ » до «4» включно і не було менше «3» балів із жодного предмета, нагороджували грамотою [234, с. 296; 183, с. 168]. Отже, згідно з Правилами (1872, 1874), підходи до оцінювання навчальних досягнень школярів як у жіночих, так і в чоловічих гімназіях були рівнозначними.

Затверджені 20 квітня 1875 року «Правила про випробування учнів реальних училищ Міністерства народної освіти» багато в чому збігалися з гімназійними, але й мали розбіжності щодо оцінювання знань учнів під час

екзаменів: для переведення у вищий клас вимагалось з основних предметів реального курсу, математики (арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія) мати середній бал у 1 й 2-му класах не менше $\langle 2\frac{1}{2} \rangle$, у 3 й 4-му – не менше $\langle 2\frac{3}{4} \rangle$; середнє арифметичне з річних оцінок вважалось задовільним, якщо за останню чверть стояла оцінка не менше «3», а за старанність і уважність у середньому з даного предмета було не менше «3»; з таких навчальних предметів, як малювання, креслення й чистописання середній бал за рік становив не менше $\langle 2\frac{1}{2} \rangle$, а за роботи на репетиціях – не менше «3»; учні, які отримали з цих предметів у середньому виведенні за рік менше $\langle 2\frac{1}{2} \rangle$, але не менше «2», переводилися до наступного класу; переекзаменування не допускалося, але педагогічна рада могла у виняткових випадках призначати екзамени після літніх канікул [234, с. 534, 535].

На відміну від гімназій і прогімназій, у реальних училищах для отримання нагороди I ступеня (книжка або похвальний лист) потрібно було при відмінній поведінці (у вищих класах у середньому виведенні за рік – «5», у нижчих трьох – $\langle 4\frac{3}{4} \rangle$) мати: середній бал за рік зі всіх обов'язкових предметів (включаючи малювання, креслення і чистописання) не менше $\langle 4\frac{1}{2} \rangle$ і на екзаменах з основних предметів у середньому виведенні також не менше $\langle 4\frac{1}{2} \rangle$; для нагороди II ступеня (похвальний лист) необхідно при відмінній дисципліні мати: середній бал за рік не менше $\langle 4\frac{1}{2} \rangle$ і на екзаменах з основних предметів – не менше «4». Водночас у нижчих трьох класах допускалася одна «3» з решти предметів. Учнів, які мали відмінні успіхи з малювання й креслення і середній бал із предметів за рік не менше $\langle 3\frac{1}{2} \rangle$, нагороджували особливими подарунками [234, с. 536]. Як бачимо, проаналізовані вищезазначені нормативні документи регламентують форми, види, способи, методи оцінювання навчальних досягнень учнів у початкових і середніх навчальних закладах розглядуваного періоду. Різняться вони лише вимогами і критеріями оцінювання знань учнів під час переведення їх із класу в клас.

На відміну від наведених, «Правила про випробування в гімназіях і реальних училищах» (1881) були дещо скориговані стосовно оцінювання успіхів, виявлених учнем протягом року: застосовуване раніше «арифметичне виведення середнього бала з чотирьох строкових відомостей» було визнане «однобічним і сприятливим для формального ставлення деяких викладачів і педагогічних рад до своїх обов'язків»; натомість педагогам було надано право, «не дотримуючись четвертних оцінок, оцінювати ... успіхи, досягнуті учнем з їх предмета, загальною річною оцінкою, яка слугує виявленням висновку вчителя про достоїнства учня, на підставі зібраних учителем протягом року спостережень про старанність і успіхи вихованця» [225, с. 133]. Отже, документ вніс деякі зміни щодо видів оцінювання (за семестр, за рік). Учитель мав право виставляти учневі річну оцінку, не зважаючи на семестрові, на основі оцінок і старанності школяра протягом року.

Водночас, як свідчать джерела, у різних типах навчальних закладів України другої половини XIX – початку XX ст. поширеними були покарання дітей за неуспішність і погану поведінку з відповідними записами до класних журналів. І це було регламентовано нормативно-правовими документами. Загальними в цей час стали «Правила про покарання» (1874), де йшлося, що покарання мають на меті, найголовніше, моральне виправлення учнів. У документі розглянуто способи оцінювання навчальних досягнень учнів: заповнення відомостей, штрафних журналів тощо. Внесення до штрафного журналу будь-кого з учнів зумовлювало зниження оцінки за поведінку в найближчій строковій (чвертній) відомості. Крім того, у навчальних закладах, у яких надавалися батькам щотижневі відомості, негативний вчинок дитини, що сприяв внесенню її до штрафного журналу, зазначався в цій відомості з невеликою вказівкою на провину. У згаданому журналі проти імені оштрафованого учня викладалася провина, за яку його записали, та покарання, якого він за неї зазнав [280, с. 36, 39].

У Правилах засобами заохочення учнів до навчання вважалися також поділ їх як у класі, так і в школі на розряди – за знаннями, уважністю, старанністю й поведінкою. Підставою для такого поділу були як строкові відомості, так і окремі дані, що склалися на 1 жовтня кожного навчального року. Водночас усі ці відомості були доповнені спостереженнями класних наставників, вчителів і вихователів за певний період. У кінці звітних періодів (чвертей) окремі відомості й дані про учнів кожного класу обговорювалися на педагогічній нараді вчителями під керівництвом директора або інспектора, класного наставника. При цьому зверталася особлива увага на моральний стан як цілого класу, так і окремих учнів. Учителі переносили оцінки за успіхи учнів із кожного предмета в загальний список класу, окремо виставляли оцінки за поведінку, старанність та уважність і виводили з них середнє арифметичне. Такий загальний середній висновок заносили до списку. Оцінку за поведінку виставляли за пропозицією класного керівника. Щодо уважності та старанності, то оцінювання було таким: середній висновок з оцінок, виставлених вчителями з навчальних предметів [280, с. 42]. Отже, на основі спостереження, заповнення відомостей, навчальних журналів (способи оцінювання) учням виставлялися різні види оцінок: з предметів (навчальна функція оцінювання), за поведінку (виховна функція оцінювання).

Слід зауважити, що за успішністю учнів у класі ділили на групи (які вчилися на відмінно, добре й посередньо). Імена вихованців у навчальному списку розміщували в тому порядку, у якому вони різнилися знаннями, поведінкою, уважністю, старанністю. До першої групи відносили учнів, які мали такі оцінки: не менше «5» за поведінку, старанність і уважність, не менше «4» з кожного предмета і середній бал з оцінок із давніх мов і математики – не менше « $4\frac{1}{2}$ » або « $4\frac{1}{3}$ ». До другої – зараховували учнів, які мали не менше «4» за поведінку, старанність або уважність, не менше «3» за успіхи з кожного предмета і середній бал з основних предметів не менше « $3\frac{1}{2}$ » або « $3\frac{1}{3}$ ». Імена учнів, які не заслуговували жодної з вищезгаданих

відзнак, розміщували в порядку за їхніми успіхами, без віднесення до якого-небудь розряду. Водночас для всіх учнів загалом, незалежно від зарахування їх до різних розрядів, велася одна загальна нумерація. Такий список роздавав учням директор гімназії або інспектор прогімназії, роблячи належні зауваження, а потім вивішував його на класній стіні, де він містився до кінця нового звітного періоду [280, с. 43]. Різні способи оцінювання знань учнів (табелі успішності, навчальний журнал, список учнів у журналі відповідно до оцінок) сприяли підвищенню їхнього рейтингу в класі.

У навчальних закладах окресленого періоду вчителі здійснювали диференційований підхід до розсаджування дітей у класі. У Правилах сказано, що учні в класі мали свої постійні місця й оцінка ніяк на це не впливала. Їх розсаджували таким чином: короткозорі сиділи ближче до класної дошки, схильні до розмов, пустощів або взагалі до неухважності – ближче до вчителя, і тільки на підставі цих та інших подібних педагогічних міркувань могли пересаджувати учнів протягом навчального року.

Виписка про кожного учня з усіма оцінками в ній, а за потреби зі спеціальними зауваженнями комісії чи класного наставника, видавалася щоразу батькам або родичам учня. Крім того, повідомлення батькам робилися в усіх випадках, коли потрібна була їхня участь у вихованні несумлінних учнів. Школярів, які протягом двох навчальних чвертей належали до першої групи, записували на «класну золоту дошку». Про це повідомляли як батькам, так і учням усієї гімназії або прогімназії. Дітей, які залишилися в першій групі протягом навчального року і виправдали атестації своїх учителів на встановлених екзаменах наприкінці навчального року, а також виявилися цілком старанними і втрималися в першій групі до 1 жовтня нового навчального року, записували на «тимчасову золоту дошку» всього закладу, що виставлялася на видному місці, або в приймальній кімнаті, або в актовій залі. Також про це повідомляли батькам і всім учням, писали в річних звітах гімназії або прогімназії. Найвищою відзнакою було занесення назавжди імені учня на «постійну золоту дошку» навчального закладу

[280, с. 43; 101, с. 2]. Таким чином, запис на «класну», «тимчасову» й «постійну золоті дошки» був одним із дієвих способів оцінювання успішності учнів, що, на нашу думку, сприяло хорошим результатам у навчанні (діти з поганими й хорошими оцінками намагалися покращити свої знання, щоб вирости в очах однокласників, старшокласників, учителів, друзів, батьків, рідних).

Отже, затверджені в 70–80-х роках XIX ст. нормативно-правові документи регламентували способи, форми, види, критерії, методи оцінювання навчальних досягнень учнів у різних типах навчальних закладів (початкові, земські школи, жіночі й чоловічі гімназії, прогімназії, реальні училища та ін.).

У 90-х роках XIX ст. МНО скасувало перевідні экзамени в гімназіях, прогімназіях (відбулися певні зміни у правилах 1891 р. порівняно з подібними в 1872 р.) та реальних училищах (правила про перевідні іспити учнів реальних училищ 1895 р. зазнали певних змін порівняно з аналогічними 1875 р.). Було встановлено такі правила: 1) учнів, які отримали річну оцінку з кожного предмета не менше «3», переводили в наступний клас без экзамену, але якщо педагогічна рада виявила малоуспішність дитини з будь-якої дисципліни, то давала їй на період канікул додаткову роботу, незважаючи на отриманий задовільний бал; 2) учнів, які одержали незадовільні оцінки («2» або «1») за рік з одного або двох предметів (креслення і малювання), допускали, за рішенням педагогічної ради, до экзаменів з тих дисциплін, які складено на незадовільні оцінки; 3) дітей, які мали незадовільні оцінки більше ніж з двох предметів, не допускали до экзаменів і залишали на повторний курс [317, арк. 17; 185, с. 22].

Циркулярними розпорядженнями 1901 і 1902 рр. МНО скасувало перевідні экзамени в середніх навчальних закладах і прийняло нові правила відповідно до порядку переведення учнів у наступні класи. У цьому документі також ішлося й про вступ до підготовчого класу на конкурсній основі [317, арк. 37; 105, с. 98].

У березні 1902 р. відбувся з'їзд керівників середніх чоловічих навчальних закладів Київського навчального округу, який виробив основні положення про заходи щодо ведення навчально-виховної роботи. Значну увагу його учасники звернули на форми, способи, методи оцінювання навчальних досягнень учнів. Так, у циркулярі йшлося про одну із поширених форм оцінювання знань учнів – екзамени. Наголошувалося на їх проведенні в тих класах, у яких закінчувалося вивчення предмета [317, арк. 33].

В іншому розпорядженні МНО про нагороди I та II ступеня при переведенні учнів із класу в клас (від 15 січня 1905 р.) затверджено критерії оцінювання: для отримання відзнаки I ступеня потрібно мати річну оцінку «5» з російської мови й математики, а також «4» – з усіх решти предметів; для нагороди II ступеня достатньо, щоб було не більше «4» з кожного предмета. Для старших класів тих гімназій і прогімназій, де викладалася з давніх мов тільки латинська, можна було отримати нагороду I ступеня з річною оцінкою «5» з російської, латинської мов і математики та при «4» з усіх інших предметів. Відзнака II ступеня вимагала оцінку не менше «4» з кожного предмета [317, арк. 209; 177, с. 14].

У 1907 р. внесено зміни до «Правил про випробування учнів гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти». У цьому документі йдеться про оцінювання знань учнів під час екзаменів, зокрема про вимоги до їх складання: екзамени проводяться в 5, 6 й 7-му класах чоловічих гімназій, 5 й 6-му класах жіночих гімназій та 4 й 5-му класах реальних училищ; випробування проводяться з трьох предметів за вибором педагогічної ради за курс даного класу; до випробувань допускаються учні, які мають не більше 2 незадовільних оцінок за рік; учні, які не склали екзаменів не більше як з 2 предметів у травні, можуть бути допущені до повторних випробувань у серпні при задовільних річних балах із решти предметів; форми екзаменів (письмові та усні) [317, арк. 66; 126, с. 52].

29 березня 1910 року Відомство імператриці Марії Федорівни опублікувало циркуляр «Про зміни в навчально-виховному процесі середніх

жіночих навчальних закладів», у якому формулювалися вимоги до оцінювання поведінки й успішності вихованок за 12-бальною шкалою (форма оцінки – словесна й цифрова): «12» – відмінно, «11» – вельми добре, «10» – дуже добре; «9» і «8» – добре, «7» – задовільно, «6» – посередньо, «5» – незадовільно, «4» і нижче – слабо [319, арк. 17].

Інше міністерське розпорядження «Про підвищення рівня грамотності» (20 листопада 1912 року) було схвалено для керівників чоловічих і жіночих середніх навчальних закладів Київського навчального округу. У документі визначено методи оцінювання знань учнів (письмові роботи – твори, перекази). Наголошено, що твори, які учні писали в класі і вдома, варто давати не тільки з російської мови, але й з історії, географії, Закону Божого та інших предметів. У розпорядженні визначено критерії оцінки: потрібно, щоб учителі з усіх предметів звертали увагу на орфографічні помилки і при оцінюванні письмових робіт брали до уваги мовне оформлення і зміст [310, арк. 98, 99].

«Правила про випробування учнів технічних училищ Міністерства народної освіти» (2 квітня 1914 року) пояснювали 5-бальну систему оцінювання знань учнів у технічних училищах. У документі визначено форми (оцінка на екзамені, на уроці), способи (у балах, виставлення оцінок за 5-бальною шкалою, в оцінювальних судженнях), методи (практичні роботи, графічні завдання) оцінювання навчальних досягнень школярів. Наголошувалося, що оцінки знань й успіхів вихованців із теоретичних предметів, графічних мистецтв і практичних робіт протягом року, а також на екзаменах виражалися: «5», «4», «3», «2», «1». Причому оцінки «5», «4» і «3» відповідно означали: «відмінно», «добре» і «задовільно», а «2» і «1» – «незадовільно». Такими ж значеннями виражалася й оцінка за поведінку учнів. За директивою, інші знаки для виявлення оцінки успіхів і поведінки школярів не допускалися. Також вимагалось, щоб кожний учитель постійно стежив за успіхами учнів і виставляв оцінки в класний журнал. У ньому наставники помічали відсутніх школярів і вели записи з теми уроку. Крім

оцінок на кожному занятті, існували ще й семестрові, що вносилися в окрему відомість, яку подавали директоріві закладу. У ній записували теми пройденого матеріалу за семестр. Оцінки, виставлені в таких відомостях, заносили в загальну про успіхи й поведінку учнів за поточний рік. Відмітки за поведінку виставлялися педагогічною радою [282, с. 314; 184, с. 83]. Як бачимо, у навчальному процесі технічних училищ учителі керувалися державними нормативними документами й додатково використовували різні способи оцінювання знань учнів (оцінки за практичні роботи; виставлялися оцінки на основі спостережень протягом семестру, року та ведення відомостей і класних журналів). Застосовувалися такі види контролю й оцінювання навчальних досягнень учнів: поточний, семестровий, річний.

У наведеному документі регламентовано підходи до організації екзамену як форми оцінювання навчальних досягнень учнів. Йдеться про види екзаменів, зокрема перевідні, які проводилися на основі успіхів учнів протягом року як з навчальних предметів, так і з графічних і практичних занять, на основі особливих випробувань. Екзамени були письмові, усні або спільні (письмові й усні) відповідно до чинних навчальних планів, затверджених педрадою. Учні, які отримали з будь-якого предмета, при задовільній річній оцінці, незадовільний бал на екзамені, могли перескласти його на початку наступного навчального року [282, с. 316].

За результатами перевірки успішності школярів попечитель Київського навчального округу видав циркуляр «Вступ до середніх навчальних закладів учнів, тільки належним чином підготовлених» (3 травня 1914 року). У документі йдеться про один із видів екзаменів – вступні. Акцентовано, щоб педагогічні ради загальноосвітніх шкіл округу проводили вступні екзамени без зниження встановлених програмних вимог і допускали до складу учнів лише тих осіб, які цілком відповідають цим вимогам [282, с. 403].

28 вересня 1915 року Міністерство народної освіти видало документ, який дозволяв використовувати, крім цифрового, інші способи оцінювання знань учнів [264, с. 51; 70, с. 35].

У міністерському циркулярі «Про відміну перевідних екзаменів, порядок оцінювання знань учнів для переведення їх у вищі класи і заходи, спрямовані на покращення організації навчальної діяльності» (від 16 серпня 1916 року) оголошено про заміну в 1916/1917 навчальному році перевідних екзаменів на репетиції. Учні переводили у вищі класи на основі річних оцінок. Цього ж року видано ще й такі розпорядження: «Про часткову відміну видавання золотих і срібних медалей і хрестів учням, які закінчили курс чоловічих і жіночих гімназій, і заміну їх спеціальними посвідченнями» (від 19 серпня 1916 року), «З дозволу, що випробування з латинської мови для осіб, які складали додаткові екзамени для одержання права вступу до вищих навчальних закладів, повинні обмежитися тільки усною відповіддю» (від 17 вересня 1916 року) [283, с. 32, 136, 141; 181, с. 95].

Згаданим циркуляром скасовувалися перевідні екзамени. У документі зазначалося, що перевідні екзамени в усіх середніх (чоловічих і жіночих) навчальних закладах скасовуються, а встигаючі учні переводяться в наступні класи на основі річних оцінок. У циркулярі пояснювалося, що головною формою оцінювання знань дітей при переведенні їх з одного класу в інший служили екзамени, які не завжди, на жаль, були правильними показниками реальних знань учнів. Що ж до випускних екзаменів, то їх теж було скасовано, а свідоцтва про закінчення курсу видавали на основі річних оцінок. У школах замість екзаменів встановлено репетиції не для оцінки знань, а з метою виявлення в учнів прогалин з дисциплін і допомоги їх усунути [308, арк. 48, 49, 65]. Як бачимо, цими циркулярами було скасовано екзамени (перевідні й випускні) і запроваджено іншу форму оцінювання знань учнів – репетиції, метою яких була не оцінка, а виявлення незасвоєного матеріалу з навчальних предметів і його доопрацювання.

Отже, у різних типах початкових і середніх навчальних закладів кінця XIX – початку XX ст. (однокласні, двокласні земські й церковнопарафіяльні школи, міністерські зразкові училища, школи грамоти, міські парафіяльні училища, школи міського самоврядування; багатокласні повітові й міські

училища; чоловічі й жіночі гімназії, прогімназії, реальні, комерційні училища, духовні семінарії, єпархіальні училища) навчально-виховний процес, зокрема система оцінювання навчальних досягнень учнів, регламентувався нормативно-правовими документами як державного (постанови, статuti, правила МНО), так і регіонального (циркуляри, розпорядження попечителів навчальних округів) рівнів.

Нормативні документи обґрунтовували види, форми, критерії, способи, методи оцінювання знань учнів. Такі директиви, як статут гімназій і прогімназій МНО та правила про екзамени учнів гімназій і реальних училищ, затверджені в 90-х роках XIX ст., мали певні зміни (у порівнянні з аналогічними документами 70–80-х років) щодо способів оцінювання знань учнів під час екзаменів, форм, критеріїв оцінок тощо. Нормативні документи, у яких висвітлювалися форми, критерії, способи оцінювання навчальних досягнень учнів жіночих гімназій, були подібними до тих, що стосувалися чоловічих гімназій.

У статутах, правилах окремі параграфи присвячувалися оцінюванню навчальних досягнень учнів, зокрема на екзаменах (вступні, перевідні й випускні). Оцінки з навчальних предметів ставили як за усні відповіді, так і за письмові роботи учнів протягом навчального року. Існувала екзаменаційна оцінка, вона була важливою у житті дітей: слугувала переведенню в інший клас, впливала на отримання атестата зрілості. Учням, крім оцінки за знання, виставляли оцінки за поведінку, старанність і уважність. Причому вони записувалися в класні журнали, які перевіряли директори, інспектори. Усі оцінки з предметів протягом семестрів і на екзаменах класний наставник повідомляв батькам, що, на нашу думку, спонукало учнів до покращення знань з предметів і поведінки.

У нормативних документах ідеться про способи (у балах, виставлення оцінок за 5 і 12-бальною шкалою, в оцінювальних судженнях, на основі спостережень протягом семестру, року; таблиць успішності, навчальний журнал, список учнів у журналі відповідно до оцінок; запис на «класну»,

«тимчасову» й «постійну золоті дошки»; похвальний лист, медаль, книга, особливі подарунки тощо) та методи (письмові роботи – твори, перекази, графічні завдання; практична робота) оцінювання знань школярів. Міністерство народної освіти в 1916 р. циркулярним розпорядженням скасувало перевідні та випускні экзамени й запровадило репетиції як одну з форм оцінювання навчальних досягнень учнів.

Отже, нормативно-правова база імперського періоду, розроблена МНО, навчальними округами, частково – самостійно приватними навчальними закладами, регламентувала оцінювання навчальних досягнень учнів (види, форми, критерії, способи, методи) у вітчизняних початкових і середніх навчальних закладах, що й буде розглянуто в наступному параграфі.

2.2. Технології оцінювання навчальних досягнень учнів в різних типах початкових і середніх навчальних закладів

В імперський період система освіти будувалася на засадах становості. Як ми вже зазначали, на українських землях шкільна освіта була представлена початковою і середньою школами, якими керували різні відомства: Міністерство народної освіти, Міністерство фінансів, Міністерство шляхів сполучення і Синод. Іноді навіть школи того самого типу й майже з однаковими програмами навчання перебували в різних відомствах. Наприклад, частина жіночих гімназій належала до МНО, а частина перебувала у відомстві імператриці Марії. Крім державних шкіл, особливо в кінці XIX – на початку XX ст., існували школи приватні. Зокрема, діяло багато приватних комерційних шкіл. Навчальні програми в них були такі ж самі, як і в школах державних, але рівень навчання був різний залежно від того, хто керував школою [25, с. 33, 34; 237, с. 144; 245, с. 34; 246, с. 73; 284, с. 91].

Коротко розглянемо основні організаційні основи діяльності різних типів початкових і середніх навчальних закладів України імперської доби.

Парафіяльні школи – початкові школи при церковних парафіях у Російській імперії, відомі з XI століття, а назву дістали за Статутом 1804 р. З 1884 р. називалися церковнопарафіяльними й належали духовному відомству. Існували такі типи парафіяльних шкіл: школи грамоти, однокласні (2-3 роки навчання) і двокласні (4–5 років навчання). У парафіяльних школах навчали елементарної грамоти дітей селян та інших «нижчих» верств населення. Наприклад, 1900 р. у губерніях, де ще не було земств (Київській, Волинській, Подільській), вони становили близько 80% усіх початкових шкіл [56, с. 264].

Земські школи – загальноосвітні школи, які відкривалися й утримувалися земствами в сільській місцевості. Виникли після реформи 1864 р. у Російській імперії. Зазначимо, що самодержавство ставило за мету давати учням цих шкіл знання з елементарної грамотності й формувати релігійний світогляд. Але земства, зі свого боку, порушували питання ефективності, результативності навчання, досліджували причини низької успішності школярів [53, с. 14; 56, с. 174].

Реальне училище – тип середнього навчального закладу. Одним із перших закладів реального типу було Чернігівське ремісниче училище (1804), призначене для «нижчих класів». У 1872 р. затверджено Статут реальних училищ, за яким вони створювались як середні школи з 6–7-річним строком навчання загальноосвітньої середньої школи з переважанням у навчальних планах предметів реального циклу [56, с. 300].

Прогімназії (від лат. pro – пере, замість і гімназія) – неповні середні навчальні заклади в Російській імперії (засновані у 1864 р). Навчання тривало 4-6 років. За навчальними планами й програмами прогімназії відповідали чотирьом молодшим класам гімназії. Випускники прогімназії без вступних екзаменів могли продовжувати навчання в наступних класах гімназії [35, с. 273].

Гімназія – середній загальноосвітній навчальний заклад, переважно з гуманітарним ухилом. Першими чоловічими гімназіями в Україні були

Полтавська та Одеська (1804), Чернігівська, Новгород-Сіверська, Харківська, Катеринославська (1805), Київська (1809). У 60-х рр. XIX ст. були засновані жіночі гімназії. Термін навчання в гімназії з 1804 р. – 4 роки, з 1828 р. – 7 років, а з 1871 – 8 років. Статутом 1864 р. встановлено 3 типи гімназій: класичні з викладанням двох давніх мов, класичні з викладанням латинської мови й реальні без викладання давніх мов (з 1871 р. – реальні училища). У гімназіях навчалися переважно діти привілейованих верств населення, хоч формально, за Статутом, право вступу до них мали всі [56, с. 38]. Майбутнє духовництво виховувалось у духовних семінаріях, єпархіальних училищах.

Загалом, наприкінці XIX ст. – до 1917 р. у початкових і середніх навчальних закладах використовувалася 5-бальна система оцінювання. У державних закладах оцінювання знань учнів регламентувалося нормативною базою, розробленою МНО, навчальними округами, а в приватних – документами як державного, так і регіонального рівнів.

У початкових, середніх навчальних закладах досліджуваного періоду існувала п'ятибальна система оцінювання (запроваджена в 1837 р. МНО), за якою успіхи учнів визначалися оцінками: «5» – відмінно, «4» – добре, «3» – задовільно, «2» – незадовільно й «1» – погано. Така система перетворювалася на 15-бальну, тому що поряд з оцінками існували позначки – «плюси» й «мінуси». Наприклад, учителі ставили дітям оцінки «5-», «4+», «4-» і т. д. Особливо складною була система проміжних ступенів на межі між трійкою й двійкою. Існували також школи (Київська Фундуклеївська, Києво-Подільська жіночі гімназії), у яких офіційно була прийнята 12-бальна цифрова система оцінок (від «1» до «12»): «12» – відмінно, «11» – вельми добре, «10» і «9» – дуже добре, «8» і «7» – добре, «6» і «5» – посередньо, «4» і «3» – слабо, «2» й «1» – погано. Такі оцінки виставлялися на уроках й у відомості. У перевідних відомостях записували оцінки за поведінку, успіхи в знаннях і відвідування школи ученицями. Отже, ця система мала розбіжності із загальною як словесно, так і в цифрових даних (зокрема оцінки «10» і «9», «8» і «7») [296, с. 32; 120, с. 85; 311, с. 32].

У школах використовувалися словесна й цифрова форми оцінок. Практикувалася словесна оцінка з поясненнями того, у чому саме виявилася неуспішність або як узагалі учень засвоює предмет. Іноді такі відгуки перетворювались у детальну характеристику знань, розвитку та ставлення учнів до справи. У дипломах та атестатах про закінчення навчального закладу також виставлялася словесна оцінка: «відмінно», «вельми добре», «дуже добре», «добре», «досить добре», «посередньо» і «слабо» [120, с. 87].

Слід зазначити, що в школах учителі вели класні журнали (їх попечителі округів розсилали в навчальні заклади на початку навчального року), у яких виставляли оцінки, одержані учнями за знання на уроці й за поведінку (оцінка виставлялася в кінці тижня) [106, с. 28, 29]. Отже, практикувалися такі способи оцінювання, як оцінювальні судження, записи в журналах тощо.

У навчальних закладах окресленого періоду використовувалися різні форми оцінювання навчальних досягнень учнів, зокрема під час уроку, екзамену тощо. Деякі школи відмовлялися від оцінок на уроці, а виставляли їх за місяць, чверть і рік. Виставляючи оцінку під час уроку, вчитель керувався такими критеріями: якщо учень знав усе досконало, умів відрізнити головне, а також повідомити подробиці й деталі вивченого, утримував у своїй пам'яті раніше прочитане й пояснення вчителя, відповідав на його заперечення, чим засвідчував, що говорить свідомо, то він одержував «відмінно»; якщо ж учень відповідав добре і свідомо, але з невеликими недоліками в зовнішньому аспекті відповіді, то отримував «вельми добре»; якщо відповідав на уроці з деякими недоліками у змісті стосовно подробиць і деталей, то міг дістати «дуже добре»; щоб одержати «добре», необхідно було знати зміст уроку, мати незначні знання подробиць, а недоліки у викладенні зовсім не бралися до уваги; якщо ж у відповідях траплялися вже деякі недоліки і щодо змісту уроку, то ставилося «досить добре»; при значних неточностях у знаннях відповідь вважалася «посередньою»; а «слабо» ставили в тому разі, якщо учень зовсім не знав змісту уроку, а тільки

відтворював дещо з деталей, несуттєве, що випадково запало в його пам'яті [267, с. 63].

У початкових і середніх навчальних закладах оцінювання навчальних досягнень учнів відбувалося і під час екзамену, що проводився з кожного предмета під керівництвом директора або інспектора і в присутності двох асистентів з учителів, які знали предмет [38, с. 30]. Як зазначалося в попередніх параграфах, незвичайна офіційна обстановка, у якій проходили іспити, випадковість і раптовість їхніх наслідків, страх, взаємне недовір'я – усе це породжувало негативне ставлення учнів до екзаменів.

Слід підкреслити, що кожного року МНО у періодичних виданнях розміщувало звітність про результати оцінювань знань учнів на екзаменах у загальноосвітніх навчальних закладах. Також зазначалося про способи оцінювання навчальних досягнень учнів, зокрема похвальні листи, золоті та срібні медалі. Наприклад, у 1875 р. за наслідками випускних екзаменів в чоловічих і жіночих гімназіях та реальних училищах було видано нагороди учням в округах: Харківському – 21 (5 золотих і 16 срібних), Одеському – 19 (11 золотих і 8 срібних) і Київському – 19 (11 золотих і 8 срібних). Цього ж року в Київському навчальному окрузі з 211 учнів, які складали екзамени, 30 отримали незадовільні оцінки [151, с. 41]. У 1876 р. в Одеському окрузі школярам загальноосвітніх шкіл за відмінні знання вручили 22 медалі (10 золотих і 12 срібних), а в Київському – 20 (9 золотих і 11 срібних) [152, с. 79].

Великого значення МНО надавало проведенню екзамену з російської мови і словесності. Наведемо статистичні дані. Так, у 1875 р. голова екзаменаційної комісії, директор Київського реального училища Полієнко писав, що за якістю і кількістю задовільних робіт перше місце посідала 1-ша і 2-га Київська, Немирівська і Чернігівська гімназії [151, с. 41]. У 1876 р. в Харківському навчальному окрузі зі 120 гімназистів лише 4 склало екзамен з російської мови і словесності на незадовільну оцінку. У цьому році учні написали твір на тему «Характеристика Горація, як поета, за прочитаними

одами». На думку членів екзаменаційної комісії (що керувалися розробленими критеріями: володіння мовою, грамотність тощо), учні гарно володіли літературною мовою, грамотно писали й заслужили оцінки «4» і «5». Особливо відзначилися хорошими знаннями з предмета учні 1-ї та 3-ї Харківських гімназій. У Київському навчальному окрузі комісією виставлено високі оцінки за письмові твори школярам 2-ї Київської і Полтавської гімназій. Гарні знання з російської мови показали учні Житомирської гімназії [152, с. 19, 40-42].

У початкових і середніх навчальних закладах учні складали перевідні екзамени з латинської мови, математики та інших предметів. Як свідчать джерела, у 1876 р. за результатами оцінок під час екзамену з латинської мови в Одеському окрузі виявлено високі знання в дітей 2-ї Одеської, Рішельєвської, Керченської гімназій. Значна кількість учнів 1-ї і 2-ї Київської, Кам'янець-Подільської гімназій на письмовому екзамені з математики отримала оцінки «4» і «5» [152, с. 19, 40-42, 54, 72].

У досліджуваний період у чоловічих і жіночих гімназіях на випускні екзамени склад комісії формувався з викладачів вищих навчальних закладів і затверджувався попечителем навчального округу. Так, у 1897 р. член комісії професор університету св. Володимира Т. Флоринський навів у звіті результати оцінювання письмового екзамену з російської мови на атестат зрілості. Він зазначав, що на випускному екзамені з російської мови від Київського навчального округу було запропоновано дві теми: одна – для п'яти Київських гімназій («Наука сокращает нам опыты быстротекущей жизни»), друга – для інших гімназій («Мы должны благоговеть пред наукою, пред её могучим образовательным действием на род человеческий»). Складали випробування учні 18 гімназій (Київська 1-ша, 2-га, 3-я і 4-та гімназії, Києво-Печерська, Ніжинська, Чернігівська, Новгород-Сіверська, Златопільська, Житомирська, Біло-Церківська, Кам'янець-Подільська, Немирівська, Полтавська, Лубенська, Прилуцька, Глухівська) Київського навчального округу. На екзамені знання учнів оцінювалися за п'ятибальною

шкалою у формі словесної оцінки: «5» – відмінно, «4» – добре, «3» – задовільно, «2» – незадовільно й «1» – погано [164, с. 3, 5, 7, 9, 10, 12, 13, 15; 23, с. 104; 59, с. 83; 223, с. 27].

«Журнал Министерства народного просвещения» висвітлював звітну інформацію про результати контролю успіхів учнів, зокрема, оцінювання письмових екзаменаційних робіт (російська й німецька мови, математика) за навчальні роки. Наприклад, кількість учнів (у відсотках), які склали екзамени на позитивні оцінки в 1896 н. р. по навчальних округах: у Харківському – 90,9%, Одеському – 95,3%, Київському – 90,4 % [154, с. 69; 37, с. 189]. Як бачимо, під час складання письмових екзаменів учні показали високі знання з різних предметів.

Отже, в початкових і середніх навчальних закладах імперського періоду існували екзамени як одна з форм оцінювання навчальних досягнень учнів, використовувалися різні методи оцінювання, зокрема, письмові твори.

У початкових і середніх навчальних закладах використовувалася 5-бальна система оцінювання. Наприклад, у 1897 р. у 8 класі на екзамені з латинської мови на атестат зрілості в зазначених гімназіях Київського навчального округу комісія виставила за 5-бальною системою позитивні оцінки, лише в Житомирській і Кам'янець-Подільській гімназіях по одному учневі одержали оцінку «погано» [164, с. 26, 32, 35, 38, 40, 50].

Для прикладу наведемо підсумки випускного екзамену з російської мови в письмовій формі в 6 реальних училищах Київського навчального округу в 1897 р. Комісія вивела у відсотковому відношенні кількість письмових робіт, оцінених за 5-бальною системою: «5», «4», «3», «2» і «1» (табл. 2.1) [164, с. 178, 179].

Письмовий твір – це один із методів оцінювання навчальних досягнень учнів. У середніх навчальних закладах важливою була оцінка, що виставлялася за письмову творчу роботу з екзаменаційних дисциплін (російський твір, німецький переклад, алгебра, геометрія). Така оцінка була допуском до усних екзаменів.

Таблиця 2.1

Загальні результати випускного екзамену з російської мови в реальних училищах Київського навчального округу за 1897 р.

Училища	Відмінні й хороші відповіді	Задовільні відповіді	Незадовільні відповіді
Київське	12%	50%	38%
Кременчуцьке	32%	68%	—
Полтавське	25%	42%	33%
Роменське	10%	70%	20%
Рівненське	28%	14%	58%
Новозибківське	28%	65%	7%

Дуже часто в школах траплялися ситуації, коли учня, який отримав «2» з одного письмового предмета, педагогічна рада не допускала до складання усних екзаменів. Серед учителів виникали суперечки. Тоді вони зверталися за порадами до попечителя навчального округу. Були поодинокі випадки, коли попечитель, зважаючи на різні обставини з боку вчителів та школярів, дозволяв учням складати усні екзамени. Подібне відбулося 1897 р. в Кременчуцькому Олександрівському реальному училищі під час письмових випробувань учнів 7-го додаткового класу з М. Поздзерським, який написав російський твір на оцінку «2». Попечитель округу визнав письмову роботу задовільною і допустив учня до екзаменів. Наведемо протокол результатів письмових робіт учнів і витяг з протоколу засідання педради (додатки Е, Ж) [302, арк. 10, 12, 18].

Цього ж року схожа ситуація була і в Прилуцькій гімназії (Полтавська губернія). Учень 7-го класу Борис Кабиш вибув із гімназії через несплату за навчання, до того ж він отримав оцінку «1» з тригонометрії (за всі три чверті) і «2» з фізики (за другу й третю чверті). У зв'язку із суперечками учителів з приводу допуску учня до складання повторних екзаменів за 7-й клас було подано витяг з протоколу педради попечителю Київського навчального округу. Попечитель постановив допустити Б. Кабиша до перескладання екзаменів [302, арк. 9]. Такий факт свідчить про те, що навчальні заклади керувалися нормативною базою навчальних округів, попечителі яких мали

право видавати розпорядження щодо різних інцидентів у школах, зокрема й тих, які траплялися під час оцінювання навчальних досягнень учнів.

Зазначимо, що письмовий екзамен з основних дисциплін (російська й німецька мови, математика) був поширений у різних навчальних закладах. Так, у звітних документах за 1898 р. МНО подало результати випускних екзаменів у реальних училищах. Зокрема, в Одеському окрузі функціонувало 10 таких закладів. Піддавалося випробуванню з основних предметів 178 осіб, а склали екзамени на позитивну оцінку 173. З російської мови учні писали творчу роботу на теми, запропоновані викладачами училищ. Рада попечителя округу, розглянувши письмові роботи дітей, наголосила на критеріях оцінювання, зокрема на орфографічних помилках і темах («Преимущества нового времени по сравнению с прошлыми веками», «Значение России для Европы и Европы для России»), які, на її думку, не могли бути предметом учнівських творів. Ці теми занадто великі й не відповідали характеру курсу реальних училищ. Узагалі виконання робіт оцінено на «задовільно». На екзамен з німецької мови теми робіт брали з прози Й. Шиллера та шкільної хрестоматії (з «Ліхтенштейна» В. Гауффа). Середній бал учнів становив 3,6. З математики теми пропонувалися кожним викладачем окремо. З 558 письмових робіт 23 (4,1%) оцінено на «незадовільно». Комісією встановлено результати письмових робіт: з алгебри – «задовільно», геометрії – «добре» [153, с. 69, 70].

Цього ж року в Київському навчальному окрузі в 6 реальних училищах (Київське, Кременчуцьке, Полтавське, Роменське, Рівненське, Новозибківське) 108 учнів складали екзамен з російської мови у письмовій формі, з них витримали випробування 96 осіб. Творчі роботи оцінювалися за п'ятибальною шкалою у формі цифрових оцінок. Комісією округу вибрано для письмової роботи лише одну тему – «Значение монастырей в Древней Руси». За результатами перевірки екзаменаційною комісією у звітному році з числа робіт було: відмінних і добрих – 27%, задовільних – 55%, незадовільних – 18%. З німецької мови темою роботи був уривок з історії 30-

літньої війни Шиллера. Задовільних робіт було 75,8%. Загальні результати оцінювання знань учнів під час екзамену з математики (у письмовій формі) подаємо в таблиці 2.2 [153, с. 70, 71, 73].

Таблиця 2.2

**Загальні результати оцінювання навчальних досягнень учнів під час
екзамену з математики в реальних училищах
Київського навчального округу за 1898 р.**

Дисципліна	Кількість учнів, які склали екзамен на оцінки				
	«5»	«4»	«3»	«2»	«1»
Алгебра	20	27	37	5	–
Геометрія	18	32	35	6	–

У 1899 р. МНО зробило звіт за результатами випускних екзаменів (російська й німецька мови, математика) у реальних училищах окремо по Харківському, Одеському, Київському навчальних округах. Так, у Харківському окрузі з 10 училищ складало екзамени в письмовій формі 204 особи, а витримали випробування лише 190 учнів. З російської мови школярі писали твір на тему «Благотворительные последствия мира». Екзаменаційна комісія виставила за 5-бальною шкалою такі оцінки: «5» отримали 5 учнів, «4» – 36, «3» – 164, «2» – 14. Для письмового випробування з німецької мови запропоновано уривок з твору І. Песталоцці. За результатами комісії визначено кількість робіт, оцінених балами: «5» – 10, «4» – 71, «3» – 99, «2» – 23, «1» – 1. З математики оцінювання письмових робіт у балах за 5-бальною системою наведено в таблиці 2.3 [155, с. 50, 51].

Таблиця 2.3

**Загальні результати оцінювання навчальних досягнень учнів під час
екзамену з математики в реальних училищах
Харківського навчального округу за 1899 р.**

Предмет	Бали					Середній бал	% успішність
	«5»	«4»	«3»	«2»	«1»		
кількість робіт з алгебри	58	60	76	11	–	3,8	94,63
кількість робіт з геометрії	90	61	40	14	–	4,1	93,17

У звітному 1899 році 200 учнів із 10 реальних училищ Одеського навчального округу складали екзамени, з них 192 витримали випробування. З російської мови були написані твори історичного й літературного характеру. Комісія визначила критерії оцінювання творчих робіт: достатній розумовий розвиток, добре володіння мовою, правильне, без орфографічних помилок. З німецької мови писали твори, темами яких були уривки з прози Й. Шиллера, В. Гауффа та зі статей історичного змісту. З усіх поданих робіт виявилось: 10% відмінних, 35,2% добрих, 52,8% задовільних і тільки 3% незадовільних. І з 405 робіт з математики тільки 19 було оцінено «2» [155, с. 53-55].

Того ж року в Київському навчальному окрузі в реальних училищах (їх було 6) проходили випробування 108 осіб, з яких склали екзамени на позитивні оцінки лише 96. З російської мови учні писали твір на тему «Следует ли дорожить памятниками старины?». Комісія визначила успішність дітей у відсотках: «відмінно» і «добре» – 23%, «задовільно» – 63% і «незадовільно» – 14%. З німецької мови було запропоновано для перекладу уривок з історії 30-літньої війни Шиллера. Винятком були роботи Новозибківського й Рівненського училищ, де діти показали низькі знання з дисципліни. Роботи учнів з математики оцінено за 5-бальною системою так: з алгебри відмінних відповідей – 11%, хороших – 36%, задовільних – 43% і слабких – 10%; з геометрії відмінних робіт – 25%, хороших – 28%, задовільних – 32,7%, слабких – 14,3% [155, с. 57, 58, 60; 281, с. 69]. Отже, у середніх навчальних закладах Харківського, Одеського й Київського навчальних округів практикувалася така форма оцінювання навчальних досягнень учнів, як екзамен, який проводився в усній і письмовій формах за п'ятибальною шкалою. Використовувався письмовий твір як метод оцінювання знань учнів.

Як свідчать джерела, у початкових і середніх навчальних закладах спостерігалися факти суб'єктивізму вчителів у процесі оцінювання знань школярів, які пояснювалися особистою образою, «незрозумілою» мовою, зухвалою відповіддю учня та іншими чинниками. Траплялися випадки, коли

одним учням завищували оцінки на уроках, а іншим – навпаки занижували. Це, звичайно, викликало незадоволення в дітей та їхніх батьків. У таких випадках вони зверталися зі скаргами до попечителя відповідного округу. Наприклад, у травні 1902 р. батьки учениць Кременчуцької жіночої гімназії (Полтавська губернія) М. Роган і Гінзбург звернулися до попечителя Київського навчального округу з наріканнями на вчителя і керівників закладу з приводу неправильного оцінювання знань учнів під час екзамену. Школярка Є. Роган склала випускний екзамен з фізики на задовільну оцінку, а з космографії – на незадовільну. Вимоги до оцінювання були такі: середній бал із цих предметів виставлявся однією оцінкою, тому дозволялося записувати до атестата оцінку «3». У цій гімназії склалася така ситуація, що вчитель запевнив ученицю про виведення середнього бала «3», але виставив в атестат незадовільний бал. Іншій учениці М. Гінзбург на випускних екзаменах занизили оцінки, причому дитині повідомили оцінки «4» і «3», а атестат не видали. У такому становищі опинилися ще 12 учениць. За скаргами батьків попечитель Київського навчального округу звернувся до керівника педагогічної ради цієї гімназії з проханням переглянути оцінки 14 учениць 7 класу, яким відмовили у видачі атестатів. У результаті екзамен з фізики і космографії було визнано інспектором неправильним в оцінюванні знань гімназистів і було винесено рішення про видачу ученицям атестатів [298, арк. 91, 92, 101, 127]. Як бачимо, під час оцінювання знань учнів на екзаменах негативними підходами були: несправедливість, необ'єктивність, вибірковість.

Того ж року подібне відбулося в Чернігівській жіночій гімназії, де дитині православної віри виправили на екзамені з російської мови оцінку «4» на «3», а учениці-єврейці – з «4» на «5». Слід зазначити, що вчитель з цього приводу не дав ніякого пояснення вихованкам. За втручанням попечителя навчального округу з'ясовано, що педагог на екзамені з російської мови дав учениці православної віри тему, що не відповідала її курсу [298, арк. 199, 200].

В одному з архівних документів за 1904 р. ідеться про жорстоке ставлення вчителя географії Глухівської жіночої гімназії Чернігівської губернії Риндич до учениць. Також він дає інформацію і щодо суті і вимог до оцінювання знань гімназисток. Учителька вивела дочці надвірного радника Г. Мессона річний бал «2» на основі оцінок, виставлених на початку чверті. Вона не зважала на те, що учениця протягом чверті мала багато пропусків через хворобу. Риндич керувалася своєю системою навчання, де всі вихованки мали засвоїти вивчений матеріал, і не зважала на самих дітей. Цей випадок мав погані наслідки: учениця хвилювалася, боялася відвідувати заняття з географії, а все це сприяло погіршенню стану здоров'я дитини. У зв'язку з хворобою дочки батько звернувся зі скаргою до попечителя Київського навчального округу про високі вимоги вчительки до дітей. Відомості про успіхи учениці 2-го класу М. Мессон із вивчених дисциплін за 1903/1904 н. р. подаємо в додатку 3 [299, арк. 22, 24-26]. Як бачимо, деякі вчителі необ'єктивно підходили до оцінювання знань учнів.

Припускаємо, що в окреслений період для окремих викладачів віросповідання дітей також мало вплив на екзаменаційну оцінку. У навчальному процесі використовувалися словесна форма оцінки, різні способи (виставлення оцінок за 5-бальною шкалою, в оцінювальних судженнях) і методи (письмові твори, перекази тощо) оцінювання навчальних досягнень учнів.

У початкових та середніх навчальних закладах досліджуваного періоду були такі види оцінок: поурочні, перевідні, семестрові, річні, атестаційні. Підкреслимо, що на основі позитивних екзаменаційних і річних оцінок учнів переводили у вищі класи. Так, у 1901 р. у Вінницькій жіночій гімназії (Подільська губернія) учениць, які отримали більше ніж дві негативні оцінки (екзаменаційні, річні), залишали на повторний рік [303, арк. 16].

Наприклад, у відомостях за 1902 р. по Київському навчальному округу зазначено, що в Полтавському Олександрівському реальному училищі без екзаменів (на основі перевідних оцінок) зараховували у вищі класи тих учнів,

які мали з усіх предметів задовільні річні оцінки. Оцінки (словесні й цифрові) атестації означали: «1» – зовсім незадовільно, «2» – не зовсім задовільно, «3» – задовільно, «4» – добре, «5» – відмінно. Оцінка за поведінку мала бути тільки «5» [298, арк. 167].

У Роменській і Прилуцькій жіночих гімназіях (Полтавська губернія) на уроках й екзаменах практикували цифрову форму оцінки, використовували такі методи оцінювання знань учнів, як похвальні листи, медалі. Так, учні, які закінчували курс гімназії з оцінками «5» і «4», у тому числі, з російської мови, отримували похвальні листи, медалі. Відповідно до міністерського розпорядження, вимагалось за екзаменаційний російський твір мати оцінку, не нижчу «4». Саме в цих гімназіях учениці Ольга Джолова, Віра Пазухіна (Роменська гімназія) та Марія Саксонська (Прилуцька гімназія) через «3» за творчу роботу з російської мови, хоча з решти предметів були п'ятірки, не одержали похвальних нагород [305, арк. 2, 3]. Отже, при оцінюванні навчальних досягнень учнів однією з вимог була справедливість.

У 1903 р. у Київській А. Дучинської, Новомиргородській (Чернігівська губернія), Хорольській (Полтавська губернія) жіночих гімназіях педагогічною радою скасовано поурочні, семестрові та річні оцінки. Викладацькі колективи цих навчальних закладів заперечували цифрову форму оцінки, мотивуючи тим, що вона псує відносини між учителями та учнями, шкідливо впливає на здоров'я дітей і сприяє гонитві за оцінкою, а не за знаннями. Також негативно висловлювалися про нагороди (золота й срібна медалі, похвальні листи й книги), що діти вчаться не заради знань, а щоб здобути відзнаку [306, арк. 10, 92, 136; 11, с. 24].

У досліджуваний період оцінка виконувала такі функції: навчальну, мотиваційну, діагностувальну, коригувальну, стимулювальну, виховну. Наприклад, на засіданні педради Золотоніської жіночої прогімназії (Полтавська губернія) ухвалено, що до 8 класу можуть зараховуватися учениці не лише з високими (тільки «5»), а також і з середніми («4» і «3») оцінками [306, арк. 212]. Отже, оцінка була мотивом вступу до вищого класу.

У 1905 р. за результатами перевірки навчальних закладів Київського, Харківського навчальних округів міністр народної освіти у розпорядженні наголосив на невідповідності педагогічним вимогам форм оцінювання знань учнів, в основному молодими вчителями в початкових класах середніх шкіл. Він звернув увагу на усне опитування, коли вчитель викликав до дошки школяра й працював певний час тільки з ним одним. Відповідно увага цілого класу, особливо дітей молодшого віку, при цьому послаблювалася і в результаті погіршувалися знання та успішність учнів. У документі наголошувалося на вимогах до оцінювання: на уроці до роботи залучати весь клас й оволодівати увагою всіх учнів, до них усіх ставити питання, запитувати й оцінювати кількох вихованців, що сприятиме засвоєнню предмета [317, арк. 335].

У 1909/1910 н. р. в Онуфріївській, Роговогозькій, Лопотуській та ін. двокласних церковних школах Київської єпархії, церковних школах Подільської єпархії на уроках учителі використовували словесну форму оцінки (характеристики) [16, с. 24; 67, с. 112].

У досліджуваний період у навчальних закладах на основі загальної шкали оцінювання знань учнів виробилася внутрішня оцінна система. Наприклад, у 1910 р. у багатьох початкових школах, чоловічих і жіночих гімназіях, реальних училищах Київського навчального округу деякі вчителі практикували систему «виправлень» (тобто перескладання негативних оцінок за екзамен) перед виставленням оцінок за чверть і рік. Це регламентувалося циркулярним розпорядженням інспектора народних училищ Київської губернії (1910), у якому йшлося про те, що можуть перескладати екзамени в кінці чверті й року ті учні, які довгий час хворіли або мали пропуски з поважних причин [315, арк. 22]. Отже, існував інший підхід до процесу оцінювання знань учнів – можливість перескладання негативних екзаменаційних оцінок.

Така система «виправлень» не завжди сприяла якості знань учнів. У ході навчально-виховного процесу завідувач училища при притулку імені

М. Дегтярьова керувався інструкцією щодо оцінювання знань учнів, затвердженою попечительською радою (11 квітня 1912 року). У документі наголошувалося, щоб керівник закладу контролював правильність оцінювання знань учнів викладачами; постійно спілкувався з наставниками щодо успішності школярів; уживав заходів стосовно лінивих дітей; після завершення річних екзаменів доповідав педагогічному комітету про результати. І тільки після обговорення комісією результатів випробувань учням видавали свідоцтва про закінчення училища [319, арк. 9, 10; 250, с. 238]. Архівні документи містять інформацію про низький рівень знань учнів цього училища. Так, учні Іванов і Липський, які вступали до Київського Олександрівського ремісничого училища, не склали іспитів. Іванов із п'яти предметів (російська мова, арифметика, історія, географія, креслення і малювання) склав на «3» історію, а решту предметів – на «2». Липський на задовільну оцінку склав російську мову, історію, географію й арифметику. Керівник комітету, який був присутній на всіх екзаменах закладу, зробив висновок, що діти відповідають на запитання, поставлені вчителькою, а на питання комісії вони не можуть дати відповіді; у всіх групах панує метод «зубріння». В училищі були учні, які залишалися в підготовчому класі на третій рік [319, арк. 18, 25, 26]. Отже, у цьому закладі практикувалася така форма оцінювання, як екзамен (усне й письмове опитування) і способи оцінювання (у балах, в оцінювальних судженнях).

Дуже часто були інциденти в школах, коли вчителі ставили оцінку «2» за те, що діти під час уроку відповідали на поставлені запитання, і взагалі розмовляли, українською мовою. У школах на заняттях практикувалися різні форми оцінювання, наприклад, на уроці математики – усне доведення теорем. Так, у 1912 року в Лебединській хлоп'ячій гімназії (Харківщина) на уроці математики директор викликав учня 4 класу до дошки, щоб він довів теорему з геометрії. Учень знав доведення, але пояснював його українською мовою, оскільки був вихідцем із простої української сім'ї. Директор, який

розмовляв російською мовою, накричав на учня, що той говорив незрозумілою мовою, і виставив оцінку «2» [217, с. 56; 135, с. 42].

Зазначимо, що в січні 1916 р. МНО скасувало в середній школі перевідні й випускні екзамени. Відповідно поширеними були річні та атестаційні оцінки. У випускних класах чоловічих гімназій та училищ це було пов'язано з уведенням посиленої підготовки юнаків до військової служби. Учням видавали атестати зрілості й свідоцтва про закінчення закладів за річними оцінками, а для перевірки їхніх знань влаштовувалися такі форми оцінювання, як репетиції (атестації) [218, с. 69, 70; 71, с. 95; 107, с. 26]. Цього ж року також було прийнято рішення замінити цифрові бали на часті повідомлення батькам про неуспішність їхніх дітей з навчальних предметів [288, с. 87]. Так, ученицям 7-го класу другого відділення Київської жіночої гімназії св. кн. Ольги за 1914/1915 н. р. було проведено підсумкову атестацію з навчально-виховної діяльності. У відомість виставлялися атестаційні оцінки з вивчених предметів і за поведінку (Додаток Л) [309, арк. 79]. У 1916 р. випускницям 8-го класу цього ж закладу видавали атестати відповідного зразка (Додаток М) [309, арк. 12].

У Новгород-Сіверській гімназії імператора Олександра I (Чернігівська губернія) вчителі практикували словесну форму оцінки. Так, педагог А. Осінський описав систему оцінювання в цьому закладі в статті «Устарелая привилегия» (1916), у якій заперечував доцільність оцінок загалом й екзаменаційних зокрема [304, арк. 51, 52]. Отже, у загальноосвітній школі був поширений спосіб оцінювання – в оцінювальних судженнях.

У приватних і державних навчальних закладах системи оцінювання мали спільні риси й відмінності. В обох типах шкіл поширеними були такі форми оцінювання знань учнів, як відповідь на уроці, на екзамені. Так, у колегії Павла Галагана успішність колегіатів була високою. Оцінки виставлялися на уроках і екзаменах (вступних і перевідних). Система випробувань, що існувала в Колегії, поділялася на вступні, перевідні та випускні екзамени. У 1, 2 та 3-му класах перевідні екзамени (репетиції) (відповідно до

нормативного документа, який видало МНО у 1916 р., скасовано перевідні та випускні экзамени й запроваджено репетиції як одну з форм оцінювання знань школярів) складали лише ті учні, які не були від них звільнені.

Проте в Колегії діяла своя система виставлення оцінок, тобто поточних не було, а лише за чверть та рік (навчання для науки, а не для оцінки). Існувала словесна форма оцінки. Замість балів були рецензії та замітки на твори. Використовувався такий спосіб оцінювання знань учнів, як в оцінювальних судженнях. Оскільки наповнюваність класів була невеликою, то вчителі мали можливість опитати під час уроку кожного учня. Хоча щоденної цифрової оцінки не було, проте в класному щоденнику фіксувалися всі випадки поганих відповідей та невиконаних завдань на уроках. На основі таких записів директор та класний вихователь уживали відповідних заходів, які, як правило, полягали в призначенні учневі додаткових занять [146, с. 30]. Отже, поширеною формою оцінювання навчальних досягнень учнів була відповідь на уроці, також використовувалась індивідуальна форма перевірки.

Інша форма оцінювання – під час екзамену. У Колегії були перевідні й випускні экзамени. Так, у 1876 р. в Київському навчальному окрузі комісією виставлено високі оцінки за екзаменаційний письмовий твір («Характеристика Горація як поета за прочитаними одами») учням колегії Павла Галагана. Гарні знання учні показали на письмовому екзамені з математики [152, с. 42, 54, 72; 164, с. 13; 165, с. 11].

У приватному навчальному закладі оцінка впливала на стипендію, також на переведення з класу в клас і на відрахування колегіатів. Для покращення успішності та дисципліни рада Колегії в 1885 р. схвалила розроблені правлінням правила для учнів: вихованець-стипендіат, який одержував за поведінку протягом чотирьох чвертей оцінку «3», та вихованець-своєкоштный, який одержував таку оцінку протягом шести чвертей, відраховувалися; стипендіат-вихованець, який протягом трьох чвертей мав з основних предметів (латина, грецька, російська мови та математика) середній бал «3,5», позбавлявся стипендії; своєкоштный вихованець на другий рік мав

право залишитися лише один раз; вихованець 4-го класу з поведінки не міг мати оцінку, нижчу за «4» [146, с. 30; 168, с. 35, 36; 167, с. 18].

Зазначимо, що в 1891 р. правлінням Колегії були прийняті нові правила стосовно поведінки та навчання вихованців: «вихованець-стипендіат, який мав упродовж двох чвертей оцінку «3» за поведінку або за три чверті оцінку «4», позбавлявся стипендії; вихованець, який мав оцінку «3» впродовж шести чвертей, виключався з Колегії; стипендіати повинні були мати з усіх предметів бал, не менший «3,5», причому з жодного предмета – не менше трійки; вихованець 4-го класу не міг мати оцінку за поведінку, нижчу за «4». За порушення дисципліни вихованці позбавлялися прогулянок і відпусток та одержували зауваження від чергового вихователя або догану від директора й правління Колегії, інколи наслідком було зниження оцінки за поведінку або виключення з лав колегіатів» [146, с. 31; 168, с. 35; 166, с. 9]. Як бачимо, у навчальному закладі використовувалися такі форми оцінювання навчальних досягнень учнів: відповідь на уроці, екзамені й культура поведінки, що мало вагомий вплив на подальшу навчально-виховну діяльність дитини.

У чоловічій гімназії В. Науменка практикувалися такі способи оцінювання навчальних досягнень гімназистів: оцінки виставлялися у звітних відомостях (за чверть); повідомлялися вчителями на засіданнях педради; виставлялися вчителями у своїх журналах і в щоденниках учнів [307, арк. 38].

У гімназії педагоги використовували словесну форму оцінювання знань учнів. Вони вважали, що, не знаючи своєї оцінки, учні більше цікавилися результатом своїх знань. Були навіть такі ситуації, коли школяр, який одержав оцінку «3», вважаючи себе цілком задоволеним та спокійним, намагався досягнути кращих результатів, якщо чув від учителя, що потрібно краще займатися. Звичайно, такі зауваження робили тим дітям, які за своїми здібностями могли б досягнути кращих результатів, але через інертність були не особливо схильні до старанності. Для такого учня оцінка «3» є тією межею, далі від якої він не захоче піти через необхідність напруженої

роботи. У навчальному закладі існували такі підходи до оцінювання: оцінки не повідомлялися учням тільки через бажання сформувати в них усвідомлення необхідності навчатися не заради оцінки, а для здобуття знань. Незнання своєї оцінки й незадоволення вчителя слугувало для учня збудливим стимулом. У зв'язку з малою кількістю учнів у класі, їх опитували дуже часто, і діти завжди знали результат відповідей, але не у формі оцінок, а через зауваження вчителя [307, арк. 38 б]. Отже, у гімназії превалював такий спосіб оцінювання, як виставлення оцінок в оцінювальних судженнях.

У приватній Харківській жіночій недільній школі існували інші методи оцінювання навчальних досягнень учнів. Наприклад, замість оцінок використовувався наочний матеріал. Учителі давали ученицям марки (їх мало бути 30 протягом року), що були допуском до екзамену. У цьому закладі поширеною формою оцінки була також словесна. Її суть полягала в тому, що з кожного предмета наставник пояснював учениці причини, які впливали на її успішність, та давав певні рекомендації. Для прикладу наведемо словесну оцінку з математики, дану одній із учениць: «Розсіяна, багато говорить на уроці. Відповідає не завжди задовільно. Сама не розуміє, слухає підказки. Справляє враження не зовсім здорової особи; при загальній витримці в класі могла б дисциплінуватися» [1, с. 70, 72]. Отже, така оцінка детально характеризує успіхи учениці з кожного предмета, що дає їй можливість звернути увагу на прогалини в знаннях.

У цьому приватному навчальному закладі не було такої форми оцінювання навчальних досягнень учнів, як під час екзамену. Хоча більшість учителів наполягала на проведенні іспитів. На їхню думку, вони мали заохочувати учениць до занять, давати їм можливість перевіряти свої знання; екзамен вважали корисним і для вчителів, оскільки вони зможуть краще визначити загальний рівень учениць (що дуже важливо при розподілі на групи), перевірити свою методику й з'ясувати, на що в майбутньому потрібно звертати увагу. Але питання про екзамени не було реалізоване на практиці [146, с. 67].

У діяльності жіночого приватного комерційного училища Л. Володкевич також практикувалася словесна форма оцінки, велися щоденники в класах, у яких викладачі й наглядачки писали характеристики на кожного учня. Володкевичі відкидали цифрову систему оцінювання, яка, на їхню думку, була «несумісна із завданням сердечного ставлення до учнів і шкідлива для навчання» [32, с. 140, 142]. Як бачимо, віддавалася перевага оцінюванню навчальних досягнень учнів в оцінювальних судженнях (характеристики).

Із протоколів педагогічної ради Київської Фундуклеївської жіночої гімназії за 1906/1907 н. р. з'ясовуємо, що учениці педагогічних класів протягом 2 років проводили по декілька підготовчих уроків і по одному контрольному в присутності керівника й комісії. Відповідно виставлялися оцінки за заняття. Контрольну оцінку записували в атестат як окрему відмітку. У міністерському циркулярі йшлося про види оцінок: для кращого контролю знань учениць педагогічних класів постановлено ввести піврічні й річні оцінки. Оцінки в атестатах виводилися з річних, а екзамени проводилися на загальній основі [312, арк. 26]. У цій же гімназії на одному з педагогічних засідань обговорювалося питання про низьку успішність учениць 7 класу з малювання й рукоділля. Було вирішено, щоб учителі мистецтв при оцінюванні вмінь учениць брали до уваги їхні успіхи з інших дисциплін, ставилися до них поблажливо [312, арк. 30]. Також основна увага в навчальному закладі зосереджувалася на поведінці вихованок, яку оцінювали словесною характеристикою й балами. Наприклад, у документі зафіксовано, що учениця 6-го класу 2-го відділення Голицінська безвідповідально ставиться до занять, часто пропускає їх; Гранат пропускає уроки, вчиться заради оцінки; Григор'єва малорозвинена й нестаранна [312, арк. 80]. В архівах збережено документи, зокрема атестати зрілості, які відображають результати навчальних досягнень вихованок цієї гімназії з вивчених дисциплін (Додатки И, К) [313, арк. 61, 90]. Отже, у жіночій гімназії були прийняті такі види оцінок: поточні, семестрові, річні;

використовувався спосіб оцінювання навчальних досягнень учениць – в оцінювальних судженнях.

Проаналізувавши звіти класних наглядочок про оцінювання навчальних досягнень учениць Київської Фундуклеївської жіночої гімназії за 1911/1912 н. р., ми дійшли висновку, що гімназистки 1-го й 7-го класів протягом року вчилися посередньо, тобто на «3». У звітності вказано причини неуспішності вихованок: погане відвідування занять, неуважність, погана підготовка, нездібність, лінощі, погане здоров'я [314, арк. 15, 16, 51, 74]. Як бачимо, спостерігався низький рівень знань випускниць жіночих гімназій. Водночас практика функціонування вищих жіночих закладів підтверджувала необхідність реформування та покращення шкільної підготовки дівчат [54, с. 280].

Аналіз джерел засвідчив, що в приватних навчальних закладах поширеними були різні види оцінок (поточні, чвертні, річні), виражені в словесній формі; використовувалися різні форми оцінювання навчальних досягнень учнів (відповідь на уроці, екзамені, культура поведінки) та способи (в оцінювальних судженнях).

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. у різних типах початкових і середніх шкіл Київського, Харківського й Одеського навчальних округів засобом контролю навчальних досягнень учнів була оцінка. Поширеними були такі види оцінок: поточні, семестрові, річні; форми оцінювання – відповідь на уроці, екзамен (усне й письмове опитування); використовувалися способи (виставлення оцінок за 5-бальною шкалою, в оцінювальних судженнях про результати навчальної діяльності) та методи (письмові творчі роботи – твори, перекази; вправи, доведення теорем тощо) оцінювання навчальних досягнень учнів.

Також велику роль відігравала оцінка за поведінку школярів, яку записували в атестаційні відомості та повідомляли батькам. Оцінка мала вагомий вплив на учнів: з одного боку, вона стимулювала їх до знань, гарної поведінки, отримання атестата, а з іншого – призводила до негативних

наслідків (безсистемне вивчення матеріалу, конфлікти з учителями з приводу заниження оцінки). Оцінки з навчальних предметів учителі виставляли в класних журналах, які перевіряли керівники шкіл і попечителі навчальних округів. Екзаменаційні оцінки виставляли в окремі відомості, які здавали керівникам закладів. Із скасуванням бальної системи оцінювання та перевідних екзаменів в атестат записували річні оцінки з навчальних предметів.

Ми розглянули види, форми, критерії, способи та методи оцінювання навчальних досягнень учнів у практиці початкових і середніх навчальних закладів досліджуваного періоду, але до цієї проблеми зверталися й педагоги, освітні діячі, про що йтиметься в наступному параграфі.

2.3. Педагогічна думка про оцінювання результатів навчальної роботи учнів

Питання оцінювання результатів навчання учнів належить до актуальних дидактичних проблем кінця XIX – початку XX ст. Педагоги окресленого періоду порушували різні проблеми розглядуваної теми: суть, види, форми, критерії, способи та методи оцінювання навчальних досягнень школярів.

Відомий вітчизняний педагог, громадський діяч М. Пирогов (1810–1881) значну увагу приділяв проблемі оцінювання знань учнів. Однією з форм контролю й оцінювання навчальних досягнень школярів є екзамен. Учений негативно ставився до проведення іспитів і виставлення оцінок у балах, вважаючи, що екзаменаційний період шкідливий, він збуджує схильність дітей навчатися заради екзаменів, а не для здобуття знань [296, с. 32]. На думку педагога, іспити й оцінювання знань учнів в балах є недоцільними в шкільній практиці. Під час іспитів допускалося багато формалізму, учнів не привчали до сумлінної роботи, адже всі прогалини в знаннях вони залишали на час перед самими екзаменами. М. Пирогов

пропонував замінити цифрову форму оцінки на словесне висловлювання [267, с. 62].

Про екзамен як форму оцінювання знань учнів розмірковував російський педагог В. Стоюнін (1826–1888) у статті «Думки про наші екзамени» (1870). Вчений заперечував доцільність екзаменів, мотивуючи це тим, що вони не дають дітям якісних знань. Педагог сформулював вимоги до оцінювання під час екзамену (об'єктивність, справедливість, диференційованість): оцінки потрібно ставити тільки за знання учнів, а не за зовнішнім враженням; під час екзаменів учителі мають бути «справжніми педагогами», які розуміють людську душу і вище від неї не ставлять чиновницьких формальностей. Водночас радив учителям під час оцінювання застосовувати індивідуальну форму перевірки [247, с. 275-276].

У згаданій статті вчений трактував поняття «екзамен» як лотерею. Він зазначав, що це твердження вже давно поширене в суспільстві й виявляє цілковите недовір'я до всієї системи існуючих іспитів. Педагог указував на те, що екзамени мають життєве значення не тільки для учнів, їхніх сімей, а також і для всього суспільства й держави, які постійно потребують обдарованих людей. Учений підкреслював, що «в програмі екзаменів повинні бути точно визначені ті істотні знання, які б вели до певних висновків науки, на підставі яких той, хто екзаменується, доводив би, що він справді вивчав предмет. Вдумливе, уважне і серйозне ставлення вчителя до екзаменів виявляється в тому, як він реагує на відповіді учнів під час екзаменів, як він оцінює їх» [247, с. 247, 272, 286]. Отже, педагоги критично характеризували таку форму контролю й оцінювання знань учнів, як екзамен (вважаючи, що він не дає якості знань дітям).

Про вимоги до оцінювання навчальних досягнень школярів (об'єктивність, справедливість, диференційованість) В. Стоюнін писав: «...Щоб бути суддею або давати оцінку іншому, щоб вирішити долю його, треба самому володіти предметом, а не бути в ролі судді з уривками напівзабутих знань; треба вміти пропонувати запитання, щоб викликати такі

відповіді, на підставі яких можна було б переконатися в розумовому розвитку і в широті знань того, хто відповідає; треба знати, про що запитувати, а не закидати випадковими запитаннями» [247, с. 274, 275]. Отже, під час оцінювання важливо застосовувати індивідуальну перевірку.

Процес підготовки й проведення екзамену та оцінювання знань учнів у Тополівській школі (Подільської губернії) розкрив український письменник, освітній і громадський діяч Б. Грінченко (1863–1910) в оповіданні «Екзамен» (1884). На випробуванні мав бути присутній інспектор. До його приїзду всі готувалися: сторож замазував глиною ями в земляній долівці, вчитель – діри на стінах і грубі, а школярі вели розмови про те, чи строгий буде гість і хвилювалися перед екзаменом. Усі були стурбовані: і вчителі, і діти. Найбільше боявся голови екзаменаційної комісії маленький хлопчик, який заліз у куток і поглядав навкруги. Приїхав член училищної ради пан Куценко, і розпочали екзамен із таких дисциплін: Закону Божого, російської мови, священної історії, арифметики. Б. Грінченко показав негативну сторону екзамену, зокрема оцінювання знань учнів: інспектор добре знав арифметику, тому більше питав учнів з цього предмета, а з решти – ставив навідні питання; коли гість втомлювався, то випробування завершувалося. Відповідно, оцінки виставлялися школярам несправедливо, окремим дітям їх завищували, а іншим – занижували [41]. Отже, екзамен породжував у школярів страх, взаємне недовір'я і навіть вороже ставлення інспектора, вчителя до них.

Російський письменник, педагог, громадський діяч Л. Толстой (1828–1910) заперечував екзаменаційні оцінки й перевідні екзамени, особливо в початковій школі. З цього приводу він у проекті «Загального плану організації народних училищ» 1886 року писав: «Погана і шкідлива сторона екзаменів у школі повинна бути зрозуміла всякому: офіційні обдурювання, підробки, безцільне муштрування дітей, наслідком чого є розлад у звичайних заняттях. Збудити з допомогою екзаменів змагання у восьмилітніх дітях шкідливо; встановити з допомогою двогодинного екзамену знання

восьмилітніх учнів і оцінити заслуги вчителя неможливо» [266, с. 90, 91]. Отже, екзаменаційна оцінка, на його думку, мала негативний вплив на учнів, дуже часто вона була надумана, фальсифікована, призводила до змагань серед них, але не сприяла міцним знанням з навчальних предметів.

Інші погляди поділяв вітчизняний педагог, методист, релігійний діяч С. Миропольський (1842–1907), член ради Харківського товариства поширення грамотності. У травні 1892 року він приїздив з ревізією до Харкова, де вивчав діяльність жіночої школи Х. Алчевської, що стало основою написання книжки «Школа і суспільство. Приватна Харківська жіноча недільна школа» (1892). У праці педагог аналізує форми оцінювання та екзаменаційні оцінки. С. Миропольський підкреслював, що оцінки можуть заохочувати учениць до занять; на екзаменах вихованки перевіряють свої знання; за допомогою екзаменів зручно визначити загальний рівень учениць, що важливо для їх групування [270, с. 415; 143, с. 41, 42]. Отже, педагог позитивно ставився до екзаменів.

У підручнику «Дидактика. Загальна дидактика» (1905) С. Миропольський розглядає іспити як складову частину навчального процесу кожного закладу освіти, також торкається питання про екзаменаційні оцінки. Він виокремив такі види екзаменів: вступні, що визначають ступінь підготовки учнів; перевідні, які служать для оцінки знань при переході школярів у старші класи; випускні, що визначають права учнів, які закінчують курс. На думку вченого, у початковій (однокласній, двокласній) школі повинні існувати перевідні та випускні екзамени. Вступних іспитів не повинно бути. С. Миропольський визнає позитивний характер екзаменів: вони корисні не тільки для перевірки знань учнів, але й для загального повторення пройденого матеріалу загалом; для заповнення прогалин у навчанні корисні вони і для вчителя. Педагог дав кілька порад щодо оцінювання знань школярів під час екзаменів: учитель повинен ставитися терпляче до відповідей і не намагатися відволікти учня важкими питаннями; краще навести його на виправлення зробленої помилки, ніж

одразу відверто сварити; боязкого треба підтримати, підбадьорити, а не кричати на нього, ніби він скоїв злочин [141, с. 54, 55]. Отже, учений позитивно оцінював іспити, однак заперечував доцільність вступних екзаменів для дітей, які йдуть у 1-ий клас.

Негативний вплив на учнів і наслідки екзаменів та екзаменаційних оцінок висвітлив український педагог К. Лебединцев у статті «Питання про способи оцінювання і контроль знань учнів» (1914). Учений писав: «Готуючись до нього, діти здогадувалися, які великі теми можуть бути внесені до білета, тому деякий матеріал взагалі не повторювали; вчителі були вимогливими не до всіх учнів; деяким дітям (які вчилися на «задовільно») таланило витягнути добре вивчений білет; окремі учні (хорошисти) на психологічному ґрунті робили помилки в завданнях» [120, с. 93, 94]. Педагог суть поняття «екзамен» визначав як «випробування пам'яті або випробування тільки одного виду пам'яті, а саме здібностей до швидкого, але дуже нетривалого запам'ятовування великого фактичного матеріалу» [120, с. 95].

У цій статті вчений писав і про нову школу, у якій було скасовано екзамени. Дітей переводили з класу в клас на основі річних оцінок. К. Лебединцев, як і В. Стоюнін, називав шкільний іспит лотереєю. На його думку, випускний екзамен відрізнявся від перевідних тільки тим, що складання його пов'язане з набуттям учнями встановлених прав на освіту. Щодо вступних екзаменів, то вчителі декілька днів проводили підготовчі заняття для дітей, які вступали до школи. Вони отримували враження про них у звичайній шкільній обстановці [120, с. 98].

Особливої уваги педагоги надавали шкільній оцінці як засобу оцінювання знань учнів. Відомий вітчизняний дидакт і педагог-методист К. Ушинський (1823/1824–1870), характеризуючи систему перевірки у вітчизняній школі, писав: «Учитель опитує одного, двох, трьох, а інші в цей час вважають себе вільними від усяких справ». Якщо основна ціль лише в тому, щоб формально перевірити знання, точніше, виставляти оцінки, то така перевірка, вважав він, – даремна трата часу [272, с. 45, 46]. Отже, педагог

розглядав такі форми перевірки, як індивідуальна й фронтальна, що спрямовані на виявлення та вимірювання змісту й рівня навчальних досягнень кожного учня і всього класу.

Заперечував бальну систему оцінювання педагог І. Рашевський (1831–1897). Він закінчив Харківський університет, був одним із організаторів педагогічної освіти в Російській імперії. Учений працював у школі і мав свої погляди на шкільну оцінку. Слід зазначити, що І. Рашевський негативно ставився до бальної системи оцінювання: учні вчаться не для того, щоб отримувати знання, а заради балів (їх випрошують у вчителів різними способами: одні учні намагаються знайти слабе місце вчителя, лестять йому, інші не зупиняються перед грубим і зухвалим обманом). На основі власних спостережень педагог дійшов думки, що бал зрісся з умовами школи, він складав основу, на якій тримався заклад. Також І. Рашевський заперечував необхідність балів у початковій школі, вважав, що їх необхідно замінити словесним відгуком, це сприяло б зближенню батьків зі школою. На його думку, у молодших класах бали не потрібні, а в старших вони незручні. Педагог у шкільній практиці виділяв способи оцінювання: вчителі можуть виставляти оцінки у своїх записах, роблячи для себе певні помітки про успішність учнів з того чи іншого предмета [243, с. 29, 53, 54; 57, с. 107].

І. Рашевський вважав, що оцінка шкідлива і як метод заохочення. Вчений виділив такі способи оцінювання, як стрічки, жетони та інші знаки, що роздавалися хорошим учням. Також він звернув увагу на негативний вплив оцінок: приводять до змагань між учнями, розвивають у них дріб'язкове честолюбство, почуття заздрощів до своїх товаришів і т. ін. Педагог називав оцінювальний процес у школі «балопромисловістю» [57, с. 107]. Як бачимо, учений значну увагу приділяв способам оцінювання знань учнів, заперечував доцільність виставлення оцінок у балах і пропонував запроваджувати вербальне оцінювання, наприклад, словесний відгук.

Противником балів був також російський педагог, викладач математики О. Страннолюбський (1839–1903). Він інтерпретував поняття «бал» як число,

яким намагаються вимірювати різні моральні якості учнів, які не можуть бути виражені числом, тому що взагалі не вимірюються. Педагог заперечував бали як такі і вважав, що в них немає ніякої потреби. Вони є шкідливими і призводять до небажаних у виховному плані результатів. На думку вченого, оцінювання знань викликає незадоволення школярів, зумовлює суперечки між ними й учителем [243, с. 37, 57; 244, с. 97; 57, с. 102].

Беручи до уваги шкільну практику, О. Страннолюбський підкреслював, що бали, які виставляються учневі за відповідь різними членами екзаменаційної комісії, дуже часто відрізняються один від одного, бо вчитель у такій ситуації керується, як правило, власною думкою, яка може змінюватися не тільки з роками, але й залежно від настрою в той самий день [57, с. 102]. Як бачимо, учений заперечував бали, особливо з виховного погляду, вважаючи, що ними не можна виміряти моральні якості учня (наприклад, виставлення оцінки за поведінку).

Про бальну систему оцінювання навчальних досягнень учнів розмірковував російський педагог, діяч освіти, фахівець з трудового навчання В. Фармаковський (1842–1922) у статті «Застосування графічного методу до оцінювання успішності учнів» (1909). Він констатував існування значної розбіжності думок учителів, учених з питання про педагогічне й практичне значення звичайного способу оцінювання успішності дітей виставленням оцінок за тією чи іншою бальною системою. Водночас наголошував, що такий спосіб є непрактичним. Учений вважав, що саме цифрова система оцінки сприяла розвитку серед учнів марнославства й егоїстичних настроїв узагалі. Необхідно, щоб учні та їхні батьки були обізнані, як оцінюється навчальна діяльність дітей. Для цього В. Фармаковський радив учителям звернутися до зарубіжного досвіду професора медичного факультету Сюрмона, який входив до складу членів організації шкільної гігієни в м. Ліллі (Франція). За Сюрмоном, дієвим є графічний спосіб оцінювання навчальної праці. Педагог також критикував одну із форм оцінки – цифрову. По-перше, цифра не давала наочного образу,

а тому й не справляла бажаного враження; коли цифри нагромаджені цілими рядами, то значення окремих членів абсолютно вислизало з уваги. По-друге, така система оцінювання не зачіпала найсуттєвішого аспекту виховання – внутрішнього світу самого учня [273, с. 60, 61].

Форми оцінювання навчальних досягнень учнів (оцінки на екзамені) розглянув російський педагог Є. Звягінцев (1869–1945) у статті «Перевірні випробування в земських школах, їх ціль, організація і результати» (1899). Він аналізував вимоги до оцінювання успішності школярів під час випускного екзамену: «відповіді учнів оцінювалися у балах, а керувалися екзаменатори при виставленні оцінок безпосередніми враженнями щодо швидкості, виразності та свідомості читання. Крім того, що учні читали, переказували й пояснювали прочитане, вони ще й читали напам'ять вірші й байки, коментували їх і відповідали на питання з предметів російської географії та історії» [68, с. 101]. Отже, педагог критикував оцінювання під час випускного екзамену з усних предметів, насамперед через відсутність єдиного підходу вчителів до оцінювання знань учнів.

На проблемі оцінювання на уроках акцентував увагу російський письменник і педагог Я. Гуревич (1869–1942) у статті «До питання про оцінювання балами знань учнів» (1901). Він радив батькам контролювати позитивні й незадовільні оцінки дітей, що привчатиме їх до систематичності, самостійності вивчення та повторення пройденого матеріалу. Він закликав батьків часто спілкуватися з учителями з приводу успішності своїх дітей [43, с. 111]. Як бачимо, педагог звернув особливу увагу на види оцінок (поурочні) та їхній вплив на учнів.

Способи оцінювання (у балах, в оцінювальних судженнях) розглядав вітчизняний педагог В. Євтушевський (1836–1888). Він зробив значний внесок у розвиток педагогічної й вищої жіночої освіти, неодноразово керував з'їздами народних учителів, був автором низки підручників з математики й книжок з методики її викладання в початковій школі. Педагог зазначав, що в школі повинні існувати оцінки й немає значення, чи будуть вони виражатися

словесними відгуками в класі, чи письмовими цифрами, або чимось іншим, важливо, щоб вони існували. Учений пояснював значення шкільної оцінки: батьки мають знати, як навчаються їхні діти, а школа повинна контролювати й знати успіхи учнів [46, с. 76; 243, с. 81, 82]. В. Євтушевський не наполягав на вимірюванні знань учнів балами й розглядав бал не як число, а як умовну позначку, що замінює слова. На його думку, якщо учень виконав роботу погано, то виставляється «0», а якщо прекрасно – «5». Тобто праця учня має бути оцінена. Також він доводив, що бал є якщо не єдиним, то, у будь-якому випадку, найбільш простим і дієвим стимулом, який спонукає дітей до змагань [57, с. 103, 107]. Отже, педагог був прихильником цифрової форми оцінки й наполягав на застосуванні в шкільній практиці способу оцінювання – у балах.

Негативно ставилася до цифрової форми оцінки й надавала перевагу словесній характеристиці учня український педагог, просвітитель Х. Алчевська (1841–1920). У статті «Характеристики учнів замість балів» (1902) вона висвітлила вимоги до оцінювання в приватній Харківській жіночій недільній школі. Х. Алчевська запропонувала такі способи оцінювання знань учениць: на занятті кожна дівчина отримувала від своєї вчительки марку. Вихованка, яка отримала 30 таких марок протягом року, вважалася вмілою і допускалася до екзамену. На думку педагога, діти вчаться не заради знань, а заради оцінки. Тому вона схилилася до думки про заміну балів характеристикою учнів [1, с. 72].

Просвітелька порушувала питання про форми оцінки – цифрову й словесну. Вона стверджувала, що цифрові дані далекі від яскравої характеристики стадії розумового й морального розвитку учня. Цифра не передає причин, якими зумовлюється безуспішність занять дитини. Розкриття індивідуальних особливостей учня дає змогу не тільки багато чого зрозуміти в ході занять, але дуже часто відкриває способи пом'якшення ексцентричних його схильностей і вказує доцільний шлях до їх усунення. Х. Алчевська вважала, що при заміні балів словесними характеристиками

досягається морально-виховне завдання школи [1, с. 70, 75]. Отже, педагог заперечувала цифрову форму оцінки й позитивно ставилася до словесної характеристики учня.

Поради молодим учителям щодо форм оцінювання знань учнів, зокрема оцінки під час уроку, сформулював С. Миропольський у праці «Практичні поради недосвідченому вчителю, з додатком катехізису молодого педагога» (1909): якщо учень не вивчив уроку через нерозуміння навчального матеріалу, то не потрібно виставляти незадовільну оцінку, тому що вона може позбавити його рішучості й бажання трудитися; учитель повинен опитувати якомога більше учнів і не має зупинятися занадто довго на одному з них. Необхідно весь клас залучати до живої, дійсно спільної роботи, аби кожний, слідкуючи за нею, постійно готувався б відповідати [140, с. 26, 27, 31, 35].

Учений у згаданій праці звертав увагу на одну із форм оцінки – словесну. Він підкреслював, що вчителі занадто суворо оцінюють відповіді й карають учнів «останнім виразом» («нерозумний», «нічого не можеш зрозуміти», «нездібний» і т. ін.). Педагог наголошував, що не можна називати дитину нездідною, тому що саме так убивається в ній віра у свої сили [140, с. 37, 42, 43].

Не схвалював цифрову форму оцінки український педагог і громадський діяч В. Науменко (1852–1919). У 1897–1907 роках він був головою Київського товариства грамотності. Протягом багатьох років його запрошували перевіряти знання вихованців київських дитячих притулків. Екзамени педагог перетворював на зразкові уроки не тільки для учнів, а й для вчителів і вихователів. У 1905 р. В. Науменко відкрив власну приватну гімназію, що вважалася однією з найкращих у місті. Він виступав проти ознайомлення гімназистів з балом. Вважав, що в учнів слід виховувати бажання здобувати якомога більше знань, а не «працювати» на оцінку. Вчений позитивно ставився до словесної форми оцінки й підкреслював, що оголошення її у формі конкретного зауваження вчителя краще стимулює

учня, ніж оцінка, виражена балом. Отже, він виділив стимулювальну функцію оцінки. У листі до попечителя Київського навчального округу В. Науменко визначав вплив оцінки на учнів: «Спостереження впродовж трьох років показало, що діти, не знаючи своєї оцінки, більше цікавляться фактом своїх знань, і навіть бувають такі явища, що учень, який одержав оцінку «3», і, знаючи її, вважав би себе цілком задоволеним і спокійним, прагне досягти кращих результатів, якщо чує від викладача, що слід було б краще вчитися» [301, арк. 28; 307, арк. 38].

Говорячи про індивідуальний підхід у процесі навчання, В. Науменко наголошував, що в загальній оцінці учня необхідно враховувати всі особливості та індивідуальні риси в його роботі. З іншого боку, учитель, оцінюючи досягнення свого вихованця, оцінює й результати власної праці. Якщо дотримуватися такого підходу в навчально-виховному процесі, то, на думку педагога, лінощі, недбальство, безвідповідальність стануть рідкісним явищем у школі [307, арк. 37].

Український педагог, методист-математик К. Лебединцев (1878–1925) у статті «Питання про способи оцінювання і контроль знань учнів» (1914) проаналізував системи оцінювання (5 й 15-бальну) у вітчизняних навчальних закладах, зокрема на уроці арифметики. На думку вченого, «усі ці системи оцінювання дозволяли не тільки виміряти успіхи учнів у деяких умовних одиницях, але і порівнювати успіхи різних учнів між собою. Також вони слугували джерелом безконечних непорозумінь між педагогами і учнями» [120, с. 85]. Отже, педагог негативно ставився до цифрової оцінки на уроках арифметики (цифрою не можна виміряти знання учнів).

У праці йдеться про словесну й цифрову форми оцінок та 2, 3 й 5-бальну системи оцінювання: «школи нового типу відмовлялись від традиційної цифрової п'ятибальної системи і переходили до системи словесних оцінок – 3-бальної, суть якої зводилася до термінів «досить задовільно», «задовільно» й «незадовільно»; або найчастіше 2-бальної, вираженої термінами «задовільно» й «незадовільно» або «встигає» й «не встигає». Така система

була зручною. Педагог наголошував, що саме її не можна з легкістю перетворити в 15-бальну (з позначками + і –)» [120, с. 87].

Учений вважав, що словесні оцінки повідомляли вчителям, учням та їхнім батькам набагато більше, ніж голі цифри або рівнозначні їм умовні відписки: «замість сухого статистичного значка, що вказував, до якої категорії зараховано учня за успішністю, шкільні атестації ставали живою мовою, яка характеризувала їхні здібності, ставлення до справи і результати роботи учнів» [120, с. 88]. На його думку, в цьому були й певні недоліки: вчителі не завжди складали відгуки про успішність або неуспішність школярів і характеристики на основі достатнього фактичного матеріалу. Через те, що оцінка окремих відповідей учнів була відмінена, більшість наставників не вели ніяких записів про роботу учнів.

Таким чином, словесна форма оцінки існувала в практиці шкіл окресленого періоду.

К. Лебединцев вважав, що основним завданням нової школи є удосконалення системи оцінювання знань, тобто усунення виявлених недоліків. На його думку, однією з прогалин є словесні відгуки про успіхи учнів. Вони повинні бути обґрунтовані на достатньому фактичному матеріалі, а цього можна досягнути лише тоді, коли вчитель занотовує всі зауваження про знання учнів, які він отримував під час навчальної роботи (хоча такі записи вели не всі вчителі). Іншим недоліком була неузгодженість вимог окремих наставників [120, с. 90].

Негативно ставився до цифрової форми оцінки й український педагог С. Миропольський. Він розглянув стимулювальну функцію контролю й оцінювання навчальних досягнень учнів, стверджував, що оцінки – зло, яке руйнує шкільний процес, їх необхідно скасувати. На його думку, потрібно так побудувати навчальний процес, щоб в учнів з'явилася любов до навчання без усяких стимулів, незалежно від будь-яких оцінок [57, с. 119].

Слід зазначити, що в навчальних закладах окресленого періоду оцінювалися знання учнів і їхня поведінка. У школі вчителі велику увагу

приділяли дисципліні учнів. У класних журналах, крім стовпця успішності, виділялася колонка для оцінювання поведінки дітей. Оцінка як засіб виховання – так оцінку з дисципліни учнів у школі кваліфікував С. Миропольський у статті «Ідея виховного навчання в народній школі» (1871). Він наголошував, що дисципліна є могутнім засобом виховання, звертаючи увагу на виховну функцію оцінювання. Педагог вважав, що дисципліни в школі потрібно добиватися не насильством, не зовнішніми заходами поліцейського характеру, а шляхом глибокого й постійного спостереження, вивчення дитячої природи й розумного, доброго впливу на особистість вихованця. Виховне навчання, насамперед, потребує, щоб у школі був живий і веселий настрій; аби учні зберігали порядок та переконання, що без нього не можна вчитися, слухати вчителя; щоб шкільна дисципліна не оцінювалася; щоб діти любили науку й дорожили кожним словом учителя [138, с. 18, 20].

В. Фармаковський у праці «Цифрова система оцінювання успішності учнів» (1916), враховуючи навчальну, розвивальну й виховну функції, так визначає суть поняття «оцінка»: це просте й зручне знаряддя, що контролює й значно впливає на високу успішність; є методом заохочення для встигаючих і покарання для лінивих учнів. Учений аналізує функції оцінки, зокрема виховну. На його думку, оцінки як засіб контролю навчальної діяльності потрібні самим учням, їхнім батькам і суспільству, а також учителям і шкільному керівництву. У статті він розкриває негативний вплив оцінок. Педагог зазначав, що система оцінок розвиває не жагу до знань, а в одних учнів індиферентизм (байдужість) до освіти та лінощі в інших. Вона також сприяє розвитку шкільних вад, несумісних із моральними досягненнями вихованців [274, с. 61, 62].

У цій статті В. Фармаковський розмірковував над такими питаннями: що дають учневі оцінки, отримані ним за відповіді на уроках і за письмові вправи? Чи потрібні оцінки вчителю? Далі він пояснював, що оцінки свідчать, задоволений чи незадоволений педагог відповідями й письмовими

роботами і якою мірою. Вони показують також, кого з учнів учитель оцінює високо, а кого низько і до якого розряду віднести окремо кожного учня. Але все це добре відомо учневі й без оцінок. Дитині потрібно знати, що саме цінує вчитель в її роботі і що викликає в нього незадоволення; вимоги педагога до відповідей; на чому більше зосереджувати свою увагу. Учений зробив висновок, що оцінки цього не відображають і тому є для учня зайвими [274, с. 62].

Педагог стверджував, що вчителю оцінки не потрібні. Будучи обов'язковими, вони служать зайвим тягарем для вчителя і відволікають його від продуктивної роботи. Щодо цифрового способу оцінки, то вчений зазначав, що він механізує роботу вчителя, зводить її до шаблонів, відповідно, значною мірою, звільняє його від тонкої й досить складної розумової роботи – від вивчення індивідуальних особливостей дітей [274, с. 64, 71, 77]. Отже, В. Фармаковський заперечував цифрову форму оцінки й пропонував застосовувати зарубіжний спосіб оцінювання навчальних досягнень учнів – графічний; розкрив негативний вплив оцінок (вони викликають байдужість до навчання); розглянув форми оцінювання – на уроці, за письмові вправи.

Про систему дисциплінарних стягнень, що застосовувалися в школах, розмірковував С. Миропольський у статті «Інспекція народних шкіл і її завдання» (1872). Він заперечував оцінку як метод покарання школярів. У цій статті вчений порушив питання про грубі тілесні покарання й наполягав на їх забороні, особливо звернув увагу на покарання учнів оцінкою. Учений стверджував, що таким заходам немає місця в школі як виховному закладі. Водночас наголошував, що взагалі покарання повинні вживатися якомога рідше. Потрібно дати зрозуміти наставнику, що вміння вести справу успішно, без репресивних заходів, є головним завданням і вищою гідністю вчителя [139, с. 35].

Про негативний вплив оцінки на навчання й поведінку дитини та оцінку як один із методів покарання йдеться в іншій статті «Завдання, план і основи

діяльності нашої народної школи» (1884). С. Миропольський критикував шкільні покарання різками та оцінками. Це призводить до негативних результатів: діти перестають вчитися і стають некерованими в поведінці. На його думку, велика заслуга вчителя полягає в тому, щоб не на словах, а на ділі всім своїм єством служити прикладом для дітей. Якщо при цьому вчитель ще володіє знаннями й педагогічним досвідом, тоді він стає справді авторитетом для учнів. Саме силою прикладу й особистого впливу наставник приверне до себе любов, повагу, довіру й прихильність учнів [137, с. 161].

У підручнику «Дидактика. Загальна дидактика» (1905) С. Миропольський звернув увагу на форми оцінювання, зокрема оцінку під час уроку як метод заохочення і покарання учнів у навчально-виховному процесі. Він зазначав, що нагорода повинна відповідати заслугі. Тому не можна, наприклад, нагороджувати учня за природну хорошу пам'ять, а за пам'ять, що укріплюється старанними вправами, дозволяється. Учений вважав, що не варто нагороджувати за випадкову хорошу відповідь, але тривала ревно старанність у заняттях заслуговує на заохочення сама по собі і як приклад іншим. Що ж до покарання, то він писав, що це педагогічна міра, основним завданням якої є виправлення учня [141, с. 57, 59].

Як уже згадувалося, в загальноосвітній школі імперської доби траплялися випадки, коли дітей карали за порушення дисципліни на уроці оцінкою (цифровою і словесною) і різками. Український педагог, директор школи, учитель, фахівець з теорії й методики початкового навчання, дошкільного виховання та освіти дорослих Т. Лубенець (1855–1936) у навчально-виховному процесі виділяв покарання фізичне (заперечував його) і моральне. Так, у статті «Про покарання в дитячому віці» (1909) педагог розмірковував про тілесні покарання учнів. Водночас він забороняв і вчителям, і батькам удаватись до фізичних покарань дітей. Щодо морального покарання, то вчений вважав, що дітей потрібно виховувати словесною оцінкою. Хоча він стверджував, що й таке покарання, враховуючи дитячий вік, може мати негативні наслідки [270, с. 69; 127, с. 12, 18]. Отже, учений

виступав проти оцінки як методу покарання учнів, схвалював словесну форму оцінки.

Про оцінювання знань школярів С. Миропольський писав у праці «Учитель, його покликання і якості, значення, цілі й умови його діяльності у вихованні та навчанні дітей. З додатком учительської хрестоматії» (1909). Він виділяв основні підходи до оцінювання навчальних досягнень учнів: під час оцінювання знань школярів учитель не повинен мати улюбленців, яким би все прощалося; має неупереджено ставитися до всіх, особливо під час нагород і покарань. Повинен оцінювати дії учнів справедливо й уникати педантизму й формалізму. Також має побоюватися діяти свавільно, відповідно до хвилинного враження та настрою і повинен точно знати ціну своєї міри, перш ніж прийме рішення. Педагог радив у такому випадку спершу спокійно обдумати, а потім діяти. Отже, вчителю мають бути притаманні такі якості: розсудливість, врівноваженість. На його думку, щоб авторитет учителя був високим і діти ставилися до нього з повною довірою, необхідно мати всі ці якості [142, с. 18, 19].

Отже, С. Миропольський у своїх педагогічних працях порушував такі проблеми, як: форми оцінювання (на уроці, на екзамені); основні підходи до оцінювання; функції оцінювання (виховна, стимулювальна); оцінювання поведінки дітей; екзамен як форма контролю успішності учнів; вплив оцінки на дітей; способи оцінювання (у балах, в оцінювальних судженнях).

Важливим показником здоров'я дитини є її фізичний розвиток. Проблему впливу оцінок та екзаменів на фізіологічний розвиток дитини розглядав російський учений-гігієніст В. Ігнатьєв (1867–1927) у статті «Вплив екзаменів на здоров'я учнів» (1899). Він писав, що «на екзаменах і в процесі підготовки до них, а особливо під час оцінювання, діти хвилюються. Відповідно такий стан підриває їхнє здоров'я» [96, с. 173].

Критикував практику оцінювання знань і вмінь учнів педагог, директор жіночого приватного комерційного училища М. Володкевич (1860–1924) у доповіді «Про систему оцінок» (1901), опублікованій у матеріалах з'їзду з

комерційної освіти. Оцінка шкідливо впливає на фізичний розвиток дитини. Він зазначав, що процес навчання дітей зводиться до запам'ятовування ними фактів, а оцінка лише закріплює формальне ставлення до навчання. На думку М. Володкевича, і викладачі, й учні тлумачать оцінку як своєрідне заохочення й покарання, через що мета навчання зводиться до виставлення й одержання оцінок. Педагог звертав увагу на психологічний аспект оцінки. М. Володкевич вважав, що оцінка створює нервову ситуацію в класі, стан повсякденного неспокою і хвилювання в учнів перед можливістю одержати незадовільну оцінку. Також наголошував, що оцінка не бере до уваги уяву, уважність, старанність, волю, інтерес дитини, а визначає лише якість роботи пам'яті, до того ж до всіх учнів підходить з однаковою міркою [32, с. 142].

У цій же статті педагог наполягав на скасуванні оцінок і твердив, що метою школи є освітньо-виховні заняття з учнями, сприяння свідомому засвоєнню знань і, головне, формування й розвиток уміння правильно мислити, відчувати, діяти. На думку вченого, оцінки деморалізують учнів, а вчитель стає ворогом і його виховний вплив зникає [32, с. 141, 143]. Отже, М. Володкевич заперечував оцінки, враховуючи їхній психологічний зміст.

Методи оцінювання навчальних досягнень учнів (самостійні та контрольні роботи, домашні завдання (усне й письмове опитування), практична робота тощо) український педагог К. Лебединцев розкрив у статті «Питання про способи оцінювання і контроль знань учнів» (1914). Він розглянув і форми (усна, письмова) контролю результатів навчання. Недоліком усного опитування К. Лебединцев вважав те, що коли відповідав один учень, то решта були пасивними й не оцінювалися. Враховуючи велику наповнюваність класу, кожен учень раз на місяць був опитаним і мав оцінку в журналі обліку знань. Письмові роботи виконувались усім класом у кінці чверті, у результаті чого діти активно готувалися до занять тільки в певний період, а на щоденних заняттях були інертними. Також учні, з метою отримання задовільної оцінки, вдавалися до різних хитрощів і широко

користувалися підказкою та списуванням. Усі ці дії перетворювали контроль знань у перевірку вміння видати чужу працю за свою [120, с. 94, 95].

Педагог у статті розглянув також вправи як один із методів оцінювання знань учнів. Він стверджував, що письмові роботи учнів повинні мати характер самостійних вправ за вивчений курс, причому таких, які давали б можливість учням творчо мислити й творити. Для того, щоб у дітей були міцні знання, педагог радив учителям робити тематичні перевірки пройденого матеріалу. Вони можуть проходити серед навчального року й наприкінці, але їх не можна прив'язувати до контролю знань за чверть і рік. Саме за таких умов, – зазначав він, – «робота в школі буде носити рівномірний і продуктивний характер, а не залежатиме від періодів неробства і напруженого натаскування знань до моменту генерального огляду» [120, с. 99]. Отже, учений заперечував екзамени й виявив недоліки під час усного й письмового опитування самостійного, домашнього завдань.

Таким чином, педагоги кінця XIX – початку XX століття не мали однозначної думки щодо форм оцінювання навчальних досягнень учнів. Одні виступали за цифрову форму оцінки, а інші були прихильниками словесної. Проте всі вони заперечували оцінку як метод покарання в шкільній практиці. Пріоритетною була думка українського педагога С. Миропольського щодо таких аспектів проблеми оцінювання: функції оцінювання (стимулювальна, розвивальна, виховна тощо); заперечення оцінки як методу покарання; основні підходи до оцінювання; форми (під час уроку й екзамену) і способи (у балах, словесні характеристики) оцінювання; вплив оцінок на учнів, їхніх батьків. Водночас діяльність педагогів-практиків (Х. Алчевської, В. Науменка та ін.), на нашу думку, могла впливати на розробку нормативних документів стосовно оцінювання навчальних досягнень учнів.

В імперський період на сторінках періодичних видань публікувалися статті освітніх діячів, учених, у яких порушувалися питання про форми, методи, системи оцінювання знань учнів. Наприклад, в одній із статей

«Про экзамени» (1867), без зазначення автора, йдеться про шкоду екзаменів: вони можуть виставити на показ майстерність, якої учні ще не досягли, продемонструвати поверховість їхніх знань і «блиснути» перед глядачами виконанням заздалегідь вивчених ролей. Також ідеться про оцінки на уроці і наголошується на тому, що не потрібно дітей привчати до таких оцінок, як «0», «1», «2», «3». Це сприяє вихованню в учнів здатності «торгувати» своєю старанністю на уроках [150, с. 9, 11].

У статті «Як потрібно ставитися до шкільних оцінок за чверть навчального року» (1894) (автора не зазначено) йдеться про те, наскільки ефективна бальна система оцінок, чи існують інші форми й шляхи повідомлення школи про успішність дітей. У праці визначено позитивні (оцінки – найпростіший спосіб інформування батьків про успіхи дітей) і негативні (батьки хотіли знати мотивацію виставлення тієї чи іншої оцінки, а деякі з учителів не вели записів контролю знань учнів) аспекти оцінки. Вчителі практикували словесну оцінку. Наприклад, оцінки «4» і «5» означали: учень наділений хорошими природними здібностями, тому слід берегти його здоров'я та стримувати від виявів хворобливого честолюбства; «3» свідчила про відповідальність учителя за учня й «заспокоювала» батьків; «2» вимагала допомоги школяреві, який відставав від однокласників, а педагог знімав із себе відповідальність за успішність подальшого навчання; «1» означала необхідність «допомогти невстигаючому» [106, с. 29].

В іншій статті «Шкільні оцінки і батьки» (1900), також без вказування автора, зазначено: «Батькам потрібна не школа «контрольно-інспекторського» кшталту, а справжня школа, спроможна вкласти в дітей потрібні знання безпосередньо у своїх стінах, і яка б при цьому прагнула до розвитку в дітях самостійності і творчості» [292, с. 48; 293]. Таким чином, учені схиляються до думки, що в шкільній практиці зручно як для учнів, так і їхніх батьків використовувати такий спосіб оцінювання, як оцінювальні судження.

Заперечував бали учитель В. Сельонкін у статті «Уроки з оцінками й уроки без оцінок» (1901). Він наголошував, що оцінювання успішності учнів за допомогою балів є «злом», яке мусить бути якнайшвидше ліквідоване. Педагог запевняв, що навіть за умови адекватного віддзеркалення рівня знань школяра й відсутності в нього моральних переживань, бальна система має чимало недоліків, сповнює школу небажаним духом і спонукає учнів замість прагнення до здобуття знань дбати про «спритність відповідей». В. Сельонкін писав, що школярі здебільшого негативно ставляться до балів, пояснюючи це страхом перед учителями та батьками [235, с. 150].

Священик В. Ільїнський у статті «До питання про бальну систему» (1901) розмірковував про позитивні й негативні наслідки оцінювання в школі, форми оцінки й дав визначення бала як міри заохочення учнів до навчання. Інше формулювання таке: «бал» – вино старе й зіпсоване; не слід вливати його в міхи нові» [97, с. 84]. Він указував на єдину причину існування балів у початкових і середніх навчальних закладах: вони виявляють легку, найбільш просту й чітку форму оцінки знань і поведінки учнів. При оцінці знань балами вчителі керувалися власними думками і враженнями; нерідко навіть та чи інша оцінка відповіді залежала просто від їхнього настрою. Учений заперечував можливість оцінювання балом поведінки дітей. На його думку, така оцінка «є власне суд над учнями і приводить до замкнутості й нещирості, адже суду завжди властива певна частина недовіри, а вона у сфері особистих сторін життя людини завжди образлива» [97, с. 84-88]. Отже, вчені у своїх публікаціях позитивно характеризували словесну форму оцінки, а заперечували цифрову.

Зміст та особливості (позитивне й негативне) оцінки педагог Л. Ребіндер розкрила в статті «Оцінки» (1910), де пояснила, що термін «оцінка» – це не тільки зайва вигадка, вона шкодить учневі, вчителю і всій шкільній справі. Вона дала педагогічну характеристику цього поняття: оцінки негативно впливають на навчання учнів, на їхнє здоров'я; вони знижують, паралізують роль учителя і віддаляють його від учня; сприяють збереженню мертвого

духу школи. На думку Л. Ребіндер, оцінка – точна плата за досконалу роботу, і саме така плата привертає, головню, увагу учнів. Поставлена справедливо та об'єктивно, оцінка означає: поведінку, увагу, старанність, інтерес до занять, симпатію до вчителя, кількість знань, власне, весь внутрішній шкільний вигляд дитини, виражений цифрою [221, с. 92, 98, 99].

Професор М. Бречкевич (1870–1963) у статті «Про оцінки» (1916) визначив позитивні й негативні аспекти словесної і цифрової оцінки: «немає такого бала, який одразу ж не давав би певної відповіді, словесні ж характеристики схильні залишати це суттєве питання без відповіді, причому у випадках якраз найбільше сумнівних» [20, с. 42]. На його думку, «якщо формул словесної оцінки багато, то може статися, що дві однакові відповіді в одного й того самого вчителя будуть оцінені різними балами й, отже, користь словесної оцінки – її гнучкість і різноманітність – зникає. А коли словесних формул мало (задовільно, добре і т. д.) і вони одноманітні, тоді вони будуть наближатися до цифрової оцінки» [20, с. 42]. Отже, відмінність насамперед у тому, що словесна оцінка не має важливої якості цифрової оцінки – лаконічності.

Таким чином, у руслі змін в освітній політиці (формування станової імперської системи освіти), зокрема в шкільництві, педагоги, громадські діячі кінця XIX – початку XX ст. (Х. Алчевська, Я. Гуревич, В. Євтушевський, В. Ільїнський, К. Лебединцев, Т. Лубенець, С. Миропольський, В. Науменко, М. Пирогов, І. Рашевський, В. Сельонкін, В. Стоюнін, О. Страннолюбський, Л. Толстой, К. Ушинський, В. Фармаковський та ін.) розглядали питання оцінювання навчальних досягнень учнів. Вони звертали особливу увагу на такі проблеми: суть і форми оцінювання знань школярів (під час уроку, екзамену) (Б. Грінченко, Є. Звягінцев, С. Миропольський, В. Науменко, М. Пирогов, В. Стоюнін та ін.); система оцінювання (Х. Алчевська, В. Ільїнський, С. Миропольський, І. Рашевський, В. Сельонкін, О. Страннолюбський та ін.); види (поточні, семестрові, річні), функції (навчальна, стимулювальна, виховна), критерії (якість знань учнів,

сформованість предметних умінь і навичок, способів навчальної діяльності) (Я. Гуревич, В. Євтушевський, Т. Лубенець, В. Науменко, К. Ушинський, В. Фармаковський та ін.); способи (у балах; запис на «класну золоту дошку», у журнал успішності, у табель успішності; похвальний лист, медаль) та методи оцінювання (письмові творчі роботи, вправи, доведення теорем) (Б. Грінченко, Є. Звягінцев, С. Миропольський, В. Науменко, М. Пирогов, В. Стоюнін, Л. Толстой, В. Фармаковський та ін.); вплив екзаменів й оцінок на здоров'я учнів (В. Ігнат'єв, К. Лебединцев та ін.). Визначення понять «шкільна оцінка», «бали», «екзамен» педагогами кінця XIX – початку XX ст. наведемо в додатку Д.

Висновки до розділу 2

1. Аналіз джерел дав змогу схарактеризувати нормативно-правове забезпечення, яке лягло в основу педагогічного оцінювання навчальної діяльності учнів у різних типах вітчизняних навчальних закладів кінця XIX – початку XX ст. Нормативні документи МНО («Правила про випробування в гімназіях і реальних училищах» (1881), «Правила про випробування учнів гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти» (1907), «Правила про випробування учнів технічних училищ Міністерства народної освіти» (1914), «Про відміну перевідних екзаменів, порядок оцінювання знань учнів для переведення їх у вищі класи і заходи, спрямовані на покращення організації навчальної діяльності» (1916), «Про часткову відміну видавання золотих і срібних медалей і хрестів учням, які закінчили курс чоловічих і жіночих гімназій, і заміну їх спеціальними посвідченнями» (1916) та ін.) і регіональні («Про зміни в навчально-виховному процесі середніх жіночих навчальних закладів» (1910), «Про підвищення рівня грамотності» (1912), «Вступ до середніх навчальних закладів учнів, тільки належним чином підготовлених» (1914) та ін.) на рівні навчальних округів регламентували систему

оцінювання, форми, види, способи, методи, підходи до оцінювання навчальних досягнень учнів, критерії оцінок тощо.

Виявлено, що на уроках і в процесі вступних, перевідних і випускних випробувань у тогочасних початкових і середніх навчальних закладах різного підпорядкування основними способами оцінювання були – у балах і словесні відгуки. Згідно з директивами, у школі виставлялися оцінки за знання учнів, їхню старанність і уважність; використовувалися форми оцінювання – під час уроку, екзамену, способи оцінювання – у балах, виставлення оцінок за 5 і 12-бальною шкалою, в оцінювальних судженнях. Оцінки допускалися з позначками – дробом. Вони мали навчальне й виховне значення. Установлено види оцінювання навчальних досягнень учнів: поточне, семестрове, річне. Відповідно до постанов, у додаток до атестата виставляли середній бал (з оцінок за рік, чверть і екзамен) з кожного предмета.

2. На основі аналізу джерел з'ясовано, що в початкових і середніх навчальних закладах різного підпорядкування, які існували на теренах України наприкінці XIX – на початку XX ст., поширеною була 5-бальна система оцінювання, у жіночих гімназіях Відомства імператриці Марії Федорівни – 12-бальна. Протягом окресленого періоду ці системи оцінювання не змінювалися.

Установлено, що вчителі в державних і приватних навчальних закладах здійснювали оцінювання навчальних досягнень учнів на уроках, вступних, перевідних, випускних екзаменах на основі державної нормативно-правової бази. Проте в приватних приватних творчо підходили до розроблення критеріїв оцінювання з різних предметів, зокрема використовували індивідуальний підхід до дитини. Практикувалися форми шкільної оцінки – цифрова й словесна; способи оцінювання навчальних досягнень учнів – у балах (виставлення оцінок за 5 і 12-бальною шкалою) та, відповідно, в оцінювальних судженнях, запис на «класну золоту дошку», похвальний лист, медаль, у таблиць успішності, навчальний журнал. Розкрито методи

оцінювання знань школярів (письмові роботи – твори, перекази, практичні вправи тощо).

Визначено критерії оцінювання навчальних досягнень учнів (міцність, повнота, глибина, системність знань, сформованість предметних умінь і навичок, способів навчальної діяльності тощо).

3. У ході дослідження з'ясовано, що педагоги, освітні діячі, вчені кінця XIX – початку XX ст. (Х. Алчевська, Б. Грінченко, Я. Гуревич, В. Євтушевський, Є. Звягінцев, В. Ігнат'єв, В. Ільїнський, К. Лебединцев, Т. Лубенець, С. Миропольський, В. Науменко, М. Пирогов, І. Рашевський, В. Сельонкін, В. Стоюнін, О. Страннолюбський, Л. Толстой, К. Ушинський, В. Фармаковський та ін.) розкривали позитивні (оцінка є стимулом знань; словесна оцінка дає характеристику успішності школярів) і негативні (діти вчаться не заради знань, а заради оцінки; учитель не завжди об'єктивно оцінює досягнення учнів; екзамени й оцінки негативно позначаються на здоров'ї учнів) особливості чинної системи оцінювання знань.

Вони приділяли значну увагу оцінці як засобу контролю навчальних досягнень учнів, розглядаючи: системи оцінювання (Х. Алчевська, В. Ільїнський, С. Миропольський, І. Рашевський, В. Сельонкін, О. Страннолюбський); словесну оцінку (В. Євтушевський, В. Науменко та ін.); функції оцінки (Я. Гуревич, К. Ушинський, Т. Лубенець, В. Фармаковський та ін.); форми оцінювання знань учнів (відповіді учнів на уроках, під час екзамену) (Б. Грінченко, Є. Звягінцев, С. Миропольський, В. Науменко, М. Пирогов, В. Стоюнін та ін.); способи оцінювання навчальних досягнень учнів (С. Миропольський, О. Страннолюбський, В. Фармаковський та ін.); методи оцінювання навчальних досягнень учнів (Б. Грінченко, Є. Звягінцев, Л. Толстой, С. Миропольський, В. Науменко, М. Пирогов, В. Стоюнін та ін.); вплив екзаменів та оцінок на здоров'я та фізіологічний розвиток учнів (В. Ігнат'єв, К. Лебединцев).

Отже, на основі опрацьованих джерел можна стверджувати, що оцінювання навчальних досягнень учнів у початкових і середніх навчальних

зкладах досліджуваного періоду мало свої позитиви: оцінка стимулювала покращення знань з певного предмета, гарну поведінку, систематичне повторення навчального матеріалу; практичною формою оцінювання була оцінка на уроці; дієвим способом оцінювання вважалася словесна характеристика навчальних досягнень учня; критерії – глибинність, системність знань учнів, вимогливість учителя. Водночас негативними аспектами оцінювання були: навчання заради оцінок, необґрунтоване занижування оцінок учителями, несправедливість, необ'єктивність в оцінюванні, негативний вплив оцінок на здоров'я учнів (несміливість, переживання, страх) тощо.

Основні результати дослідження відображено в публікаціях автора [157; 158; 159; 162; 255; 256].

РОЗДІЛ 3

ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ Й ПРАКТИЦІ (1917–1944 РР.)

3.1. Державна шкільна політика щодо оцінювання навчальних досягнень учнів

Реформування системи оцінювання навчальних досягнень школярів у різних типах вітчизняних навчальних закладів початку ХХ ст. залишило багато проектів, ідей стосовно її розвитку, зокрема на національних засадах, що стали підґрунтям для освітніх реформ у період Української революції, становлення української державності (1917–1921).

З поваленням російського самодержавства на українських землях перестав функціонувати керівний освітній орган – Міністерство народної освіти. У ході Української революції (1917–1921) діяли українські уряди (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія), які намагалися реформувати шкільну освіту [15, с. 86].

Реформування шкільної освіти за Центральної Ради (далі – ЦР) (початок березня 1917 – 29 квітня 1918 р.) здійснювалося в контексті соціально-політичних змін (криза, відсутність коштів, приміщень, підручників, невідповідність учительства до змін, брак освітянських кадрів; політична криза, становлення радянської влади на теренах України, переїзди уряду, Міністерства освіти з міста до міста), розбудови української державності. У сферах початкової і середньої освіти відбулися певні зміни: підготовка шкільних підручників українською мовою та мовами національних меншин; створення курсів українознавства для вчителів, посади вчителя української мови і літератури; українізація; відкриття різних типів державних і приватних українських шкіл; введення до навчального процесу української мови і літератури, географії та історії України [14, с. 18].

Реформи шкільної освіти, започатковані ЦР, продовжились і за часів гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 13 грудня 1918 р.): відкриття

українських шкіл; українізація діючих навчальних закладів; об'єднання всіх типів початкової школи; ліквідація органів керівництва школами відомства Святого Синоду; підпорядкування Міністерству народної освіти і мистецтва військових гімназій; уведення обов'язкового початкового навчання [15, с. 87, 150, 151; 14, с. 18].

За часів Директорії Українська Народна Республіка (13 листопада 1918 – кінець 1920 р.) повертається до досвіду реформування освітньої галузі в період ЦР: запровадження загальнообов'язкового навчання; різнотипність державних і приватних дівочих, хлоп'ячих, змішаних навчальних закладів; використання усталеної (імперського періоду) системи оцінювання знань школярів [15, с. 151].

Аналіз джерел засвідчив, що в період Української революції навчально-виховний процес у початкових і середніх навчальних закладах регламентувався нормативно-правовою базою імперської доби. Змін у системі оцінювання навчальних досягнень учнів нами не виявлено.

«1919 рік в історії України, – підкреслює Л. Березівська, – є періодом установлення більшовицького режиму, зокрема радянської форми державності» [15, с. 153]. Наркомос УСРР на початковому етапі (1919–1920) шкільного реформування, відкинувши досягнення національної реформи (1917–1921 рр.), проте врахувавши реальний стан української освіти, розробив радянську модель шкільної освіти, за якою різні типи навчальних закладів ліквідовувалися, а замість них планувалося створити єдину трудову, безкоштовну, обов'язкову 10-річну загальноосвітню двоступеневу школу. Було створено комісію з педагогів-практиків, яка підготувала «Положення про єдину трудову школу УСРР» [15, с. 207; 14, с. 20]. Відповідно до Положення, скасовувалися перевідні та випускні экзамени й 5-бальна система оцінювання знань [296, с. 33; 300, арк. 143-144]. Документ не був реалізований через плани українського уряду щодо власного шляху розвитку УСРР.

У ці роки також відбулися значні зміни в розвитку педагогічної науки. Як зазначає О. Сухомлинська, на початку 20-х років XX ст. була започаткована радянська наука про організацію праці (далі – НОП). У цей період до складу наук, об'єднаних під загальною назвою НОП, входила психотехніка, що вивчала такі питання, як професійний відбір і професійне консультування, професійна освіта, класифікація професій, раціоналізація праці тощо. Дослідження усіх цих процесів у психотехніці відбувалося здебільшого тестуванням. Велике значення у профорієнтації надавалося вивченню інтересів кожного учня, вимірам навчальної успішності. У ці роки у навчально-виховній діяльності шкіл основна увага приділялася педології як науці про дитину. Педологія спиралася на рефлексологію (наука про поведінку людини), що розглядала природу психіки як рефлекторну й поділялася на генетичну, індивідуальну й колективну. У цих науках велику роль відігравало тестування. Тест розглядався як інструмент для оцінювання якостей особистості й, зокрема, інтелекту. Тести й тестування виконували різноманітні функції – навчальну, виховну, діагностичну. Тестологічний підхід започаткувався і в психотехніці. Тестування набуло розквіту в українських навчальних закладах Харкова, Києва, Катеринослава, Полтави, Ніжина, Одеси. У навчальних закладах американські й радянські педагоги застосовували одні й ті самі тести, які в нашій країні перероблялися, змінювалися відповідно до програм загальноосвітньої школи. На думку О. Сухомлинської, у 20-х роках XX ст. оригінальних тестів було не так багато, зокрема тих, які вимірювали обдарованість школяра. Тести запроваджувалися в освітній галузі для раціоналізації педагогічного процесу, наукової організації праці в школах [258, с. 6, 13, 17, 21, 26, 28, 29, 31].

У 1920–1924 рр. відбулися зміни в шкільній освіті: обов'язкове навчання дітей у початкових чотирирічних школах; відкриття нових українських дитячих установ та реорганізація існуючих; українізація змісту освіти.

У 1924–1927 рр. Народний комісаріат освіти УСРР здійснив реформу «внутрішнього змісту школи»: запровадження нових навчальних комплексних планів і програм, підручників; українізація освіти; введення в практику школи активних методів навчання (Дальтон-план, метод проектів), тестів, запозичених з досвіду європейської та американської школи; заміна уроку на практичне заняття учителя з учнями; скасування домашніх завдань, системи покарань; заміна бальної системи оцінювання на періодичну реєстрацію успішності учнів. Однією з форм оцінювання знань учнів були тестові завдання, які застосовувалися з метою індивідуалізації навчання та розвитку самостійності учнів. У 1927–1930 рр. у ході реформування модель шкільної системи освіти поступово уніфікувалася в загальнорадянську [15, с. 208, 209].

У школах дуже часто при переведенні учнів із класу в клас практикувалися замість екзаменів як форми оцінювання знань учнів різні методи оцінювання, наприклад, письмові, творчі вправи, контрольні й лабораторні роботи. Так, Постановою Наркомосу УСРР «Про випуск учнів 4-річної та 7-річної трудшкіл соцвиху та про переведення учнів до старших груп» (1926) пропонувалося випуск учнів зі школи або переведення до старшої групи здійснювати не за допомогою екзаменів, а на підставі суб'єктивних відомостей (письмові вправи, творчі роботи) та об'єктивних даних про навчальні досягнення учня за увесь шкільний рік. Установлено використовувати такі методи оцінювання: реферати, вироби, малюнки, практичні вправи, творчі, контрольні роботи. Також наголошувалося на словесних відгуках про учня, схвалених на педраді: «опанував належним програмовим матеріалом», «не опанував належним програмовим матеріалом», «вважати, що закінчив школу», «перевести до старшої групи», «залишити на другий рік» [190, с. 34].

Про правила складання екзаменів для екстернів ідеться в іншому документі «Про іспити за трудову семирічку» (1926). Особи, що склали

екзамен, одержують свідоцтво (із зазначенням віку екстерна) про складання іспиту та про знання й уміння за програмою [197, с. 15].

Форми (робота на уроці, тестування), способи (словесна характеристика успіхів школяра) і методи (бесіди вчителя з учнями, реферати, розв'язування задач, домашні завдання, творчі, контрольні роботи, практичні роботи в лабораторіях) оцінювання навчальних досягнень учнів регламентувала постанова «Про перевірку знань та звичок у масовій професійній школі» (1928). У документі наголошувалося, що чинна бальна система є грубим способом оцінювання й повинна бути замінена найпростішою – 4-бальною: «роботу не виконано» (вказати причини її невиконання); «роботу виконано незадовільно (нижче встановлених мінімальних норм)»; «роботу виконано задовільно (відповідає мінімальним нормам)»; «роботу виконано добре (вище мінімальних норм)» [204, с. 27-29].

Про форми перевірки результатів навчання (усна, письмова) та оцінювання учнів у професійній школі згадується в документі «Про перевірку знань і встановлення кваліфікації випускників мед профшкіл» (1928) [203, с. 16].

У положенні «Про приймання учнів до трудшкіл» (1929) ідеться про способи оцінювання навчальних досягнень учнів, зокрема письмові характеристики на кожного школяра. Наголошено, що школи повинні надсилати характеристику, зошит учня з письмовими вправами за останні місяці до семирічки, куди вступав учень [208, с. 10].

Інший документ – «Про новий порядок вступу учнів, що закінчують семирічну трудову школу, до профшкіл» (1929) – уточнював умови вступу на основі оцінювання знань учнів. Бралася до уваги педагогічна характеристика й словесна форма оцінки: «цілком достатньо», «достатньо», «недостатньо» [199, с. 5].

Як уже зазначалося, у 20-х роках ХХ ст. за комплексною системою навчання, лабораторно-бригадним методом і методом проектів класно-урочна підготовка скасовувалася, тому індивідуальний облік та оцінювання

засвоєних учнями знань не проводилися. Засобами перевірки були періодичні бесіди з дітьми, їхні усні й письмові доповіді, розповіді про прочитані книжки. Велике значення надавалося самоконтролю. Широко впроваджувалися тестові завдання як ефективна форма самоперевірки. Водночас, на думку О. Савченко, незважаючи на позитивні риси такої практики, навчання без індивідуальних оцінок негативно позначалося на якості знань, предметі, ставленні учнів до школи [228, с. 174].

Як аргументує дослідниця І. Петухова, в історії освіти становлення початкової школи як основного типу навчальних закладів на території України припало на 1924 рік. У той період, відповідно до Постанови ВУЦВК та Раднаркому «Про проведення загального навчання» від 30 липня 1924 року, початкова школа була визнана пріоритетним типом навчально-виховних закладів. Шкільні заклади початку 20-х років ХХ ст. не мали стабільних навчальних планів і програм, тому за дозволом Наркомосу УСРР школи самі складали навчальні плани й самостійно впроваджували їх у життя. Наркомос визначав лише перелік навчальних предметів та основні організаційно-педагогічні засади. Зміст початкової освіти характеризувався залежністю навчально-виховного процесу від соціальної політики радянського уряду, переважним поданням навчального матеріалу рідною мовою, предметною системою навчання [173, с. 105].

У першій половині 20-х рр. ХХ століття тести використовувалися в межах рефлексології, психотехніки, педології як форма оцінювання навчальних досягнень учнів [173, с. 84]. Відділ соціальної педагогіки Інституту народної освіти розробляв тести з навчальних предметів, які впроваджувалися в практику загальноосвітньої школи.

Тести в початковій школі України 20-х рр. ХХ століття поряд з іншими педологічними методами використовувалися в межах навчальних предметів (читання, рідна мова, суспільствознавство, арифметика). Вони дозволяли вчителю здійснити контроль над рівнем знань окремого учня, визначити

сильні сторони та зорієнтуватися у темах, необхідних для подальшого удосконалення.

У педагогічній практиці другої половини 20-х років ХХ ст. тести використовувалися як допоміжний метод дослідження особистості та колективу. Психолого-педагогічне тестування використовувалося в установах соціального виховання з метою отримання повної інформації про особистість дитини задля здійснення на неї ефективного педагогічного впливу та спрямування до відповідного навчально-виховного закладу [173, с. 94].

У досліджуваний період був створений новий тип професійних навчальних закладів – фабрично-заводські учнівства (далі – ФЗУ), у яких, поряд із загальноосвітньою підготовкою, здійснювалося професійне навчання. У нормативному документі Наркомосу УСРР «Про надсилку заявок на проведення тестування у травні 1927 року» (1927) подано тести з навчальних предметів для шкіл соцвиху, ФЗУ та профшкіл [205, с. 13].

Цього ж року видано інше розпорядження «Про перевірку учнів під час переведення до старших груп та випусків з 4 та 7 груп трудшколи Соцвиху» (1927), де йшлося про вплив оцінювання навчальних досягнень школярів на переведення з класу в клас. Також підкреслювалося, що поодинокі школи, а іноді й округи почали випробовувати тести як форму оцінювання знань учнів. Для внесення більшої об'єктивності в оцінку учнів при переведенні їх у старші групи в кожній школі складалася комісія. В школах I концентру до складу комісії входили завідувач школи і класний наставник, які знайомилися з роботою кожного учня й оцінювали її. На підставі цієї оцінки шкільна рада схвалювала словесний відгук на кожного учня. У II концентрі оцінювання знань учнів проводила комісія в складі завідувача школи, викладача дисципліни та керівника групи. Висновки так само схвалювала шкільна рада [205, с. 13, 14].

Постановою «Про додатковий термін на проведення тестування в різних освітніх установах» (1927) визначався додатковий термін тестування у

вересні 1927/1928 н. р. для тих шкіл, які не встигли провести тестування в травні або бажали його поширювати. Установлено писати тести з таких предметів: алгебра I ступінь (6–7 групи трудшкіл, профшкола, ФЗУ), алгебра II ступінь (профшкола), графічна грамота (профшкола, ФЗУ), технічна механіка (профшкола) [192, с. 7].

Про оцінювання навчальних знань учнів з арифметики у формі тестів ідеться в постанові Наркомосу УСРР «Про обслідування молодшого концентру трудшкіл і частково старшого концентру та шкіл ФЗУ тестами з арифметики в січні 1928 р.» (1927). У січні 1928 р. планувалося здійснити оцінювання навчальних досягнень учнів молодшого концентру трудшкіл і частково старшого концентру та шкіл ФЗУ тестами Вуді з арифметики, тому вимагалось подати заявки від шкіл та кількість учнів у них [200, с. 19].

Вимоги до оцінювання знань учнів з арифметики у формі тестів визначено в іншому документі «Про порядок обробки матеріалів тестування з арифметики (тести Вуді)» (1928), а саме: потрібно обраховувати медіани лише для числа правильно розв'язаних задач; медіани вираховувати для кожної дії зокрема; мати зведені таблиці розподілу для об'єднаних груп [207, с. 30].

Про оцінювання знань учнів у виробництві й переведення їх у другий клас йшлося в нормативному документі «Про виробниче навчання в с.-г. професійних та інтегральних школах» (1927). Наголошувалося на способах оцінювання – записах в учнівський табель і словесному відгуку [191, с. 22].

Вимоги до тестових перевірок, способи оцінювання тестів подано в постанові «Про зауваження ЦК НОПкомісії НКО з приводу тестів для обслідування успішності в школах соцвиху та профосу з суспільствознавства, геометрії та алгебри» (1928). У документі сформульовано зауваження щодо окремих запитань тестів, визначено способи оцінювання (у балах), а також основні завдання тестових перевірок (встановлення середніх досягнень в УСРР для кожного типу шкіл; порівняння рівня досягнень різних типів шкіл;

висновки відносно достатності абсолютного рівня досягнень) з указаних предметів [194, с. 27, 29].

Тести учні складали й за чотирирічну школу, тому положенням «Про тестове обслідування шкіл з 15/V 29 р.» (1929) передбачалося навесні в загальноосвітній школі провести тести з алгебри та комплекс тестів за чотирирічку [212, с. 16].

Підкреслимо, що в ці роки у зв'язку з ліквідацією неписьменності як серед дорослого населення, так і підлітків у навчальних округах Наркомос УСРР створив лікпункти. Положенням «Про учбові стандарти шкіл лікнепу» (1927) установлено на 1927/1928 н. р. єдині вимоги до діяльності всіх типів шкіл лікнепу, а саме: лікпункту для дорослих на селі, лікпункту для дорослих міста, лікпункту для підлітків міста, шкіл I ступеня на селі та шкіл I ступеня в місті [213, с. 15]. Такі школи керувалися «Інструктивним листом про проведення випусків» (1927). На підставі контрольних занять та оцінювання усних і письмових відповідей учнів видавалися свідоцтва про закінчення лікпункту, а також давалася загальна характеристика роботи школи [73, с. 14]. В «Інструктивному листі про проведення випусків по школах лікнепу» (1929) йшлося про оцінювання знань учнів у школах лікнепу, зокрема організаційні аспекти: створення складу комісії для проведення перевірки, складання списку учнів, ведення протоколу [74, с. 14].

Отже, у 20-х роках XX ст. у 4-річній та 7-річній трудовій школі соцвиху, фабрично-заводських учнівствах (ФЗУ) встановлено форми (оцінювання під час екзаменів, робота на уроці, тести), способи (словесний відгук про учня, письмова характеристика) і методи (усні й письмові відповіді, графічні завдання, письмові, творчі вправи, контрольні й лабораторні роботи) оцінювання знань школярів. У ці роки запроваджувалася нова форма оцінювання навчальних досягнень учнів – тестові завдання. У різних типах шкіл (масова школа, трудшкола, ФЗУ) поширеними були тести (Вуді) з арифметики.

У 30-х роках ХХ ст. у руслі згортання українізації українська шкільна освіта перетворилася на уніфіковану загальнорадянську, політизовану. У ній відбулися зміни: введення єдиних навчальних планів, шкільного режиму, системи оцінювання; збільшення кількості годин на вивчення російської мови; запровадження обов'язкового вивчення російської мови в українських школах, паралельного функціонування російських та українських шкіл; установа єдиної шкільної системи освіти (єдина десятирічна з 4-річною початковою школою, неповна 7-річна школа); стимулювання розгортання соцзмагання за стовідсоткову успішність учнів [15, с. 230, 231].

Після постанов ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню школу» (1931), «Про навчальні програми та режим роботи в початковій та середній школі» (1932) в УСРР активно проводилася політехнізація школи, ставилося завдання забезпечити високу якість навчання. Водночас вводився новий зміст початкової освіти й нова система оцінювання. Нові програми, створені комісіями науковців з Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП) та інших установ, були перевантаженими, політизованими, у них нечітко визначалися вимоги до засвоєння знань, умінь і навичок, не було унормовано здійснення вчителями контролю й оцінювання. У зв'язку з великою потребою країни у кваліфікованих кадрах та високій якості знань учнів велика увага в школі приділялася дисципліні, контролю й оцінюванню знань школярів. Уводилося п'ять рівнів оцінок у вигляді словесних суджень: «дуже добре», «добре», «посередньо», «погано», «дуже погано», усіляко заохочувалося змагання між школами, між учнями за високі оцінки [206, с. 3; 198, с. 2; 196, с. 6; 221, с. 174].

Розпорядженням «Про облік успішності в ІІ концентрі ФЗУ і ШСМ», виданим шкільним відділом Наркомосу УСРР (12 січня 1932 року), скасовувалися словесна та цифрова форми оцінок і вводилися характеристики успіхів учнів. У параграфі «Про оцінки» подано негативну характеристику системи оцінювання знань учнів у формі балів. Зазначено, що, незважаючи на відміну бальної системи в початковій і середній школі,

вчителі продовжують використовувати в практиці замість цифрової словесну форму оцінок. Наприклад, замість 1, 2, 3 пишуть «незд», «зд», «цзд», що нічого, по суті, не змінює. Тому в педагогічних колах велися суперечки: «з одного боку, «виловлювання дитячих душ» учителем, а з другого – спритність цієї «душі», щоб не попасти в лапи до «ворога» і про абсурдні, часто загальні, результати оцінки на основі арифметичних маніпуляцій з балами» [198, с. 4]. У документі підкреслено, що добре поставлена навчальна діяльність не потребує оцінки в балах (як цифрової, так і словесної форм), а достатньо – при відносно повній характеристиці учня – дати оцінку в такому вигляді: виконав завдання або ж не виконав, вказавши при цьому, чого саме не виконав і які заходи треба вжити.

У постанові ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і покращення шкільного режиму в початковій і середній школі» (1932) наголошено на основній формі оцінювання знань учнів – під час уроку, звернено увагу на групову, фронтальну форми перевірки навчальних досягнень школярів [198, с. 2].

Розпорядженням Ради Народних Комісарів (далі – РНК) СРСР від 13 березня 1934 року «Про підготовку до введення семирічного загального обов’язкового політехнічного навчання» встановлювалося загальне обов’язкове початкове навчання дітей від 8 до 11 років [201, с. 40].

У 30-х роках XX ст. РНК СРСР і Центральний Комітет ВКП(б) у своїх постановах про школу пропонували наркомосам встановити єдину організаційну структуру школи, критерії оцінювання, зміцнити порядок і дисципліну серед учнів, чітко організувати весь хід навчальної роботи й забезпечити оперативне, конкретне й диференційоване керівництво кожною школою [201, с. 40]. Окремі постанови були реалізовані.

Початок 30-х рр. XX століття охарактеризувався ідеологізацією системи освіти. У ці роки існувала початкова (1–4 класи), неповна середня (1–7 класи) і середня (1–10 класи) школа. Також були фабрично-заводські семирічки (ФЗС) і школи сільської молоді (ШСМ) [7, с. 299, 302]. Оскільки не було

єдиних загальнодержавних критеріїв оцінювання знань учнів, то загальноосвітня школа керувалася своїми. У різних типах шкіл існували свої підходи до оцінювання навчальних досягнень учнів.

У 1935 р. в УСРР повернулися знову до п'ятиступеневого словесного оцінювання успішності: «відмінно», «добре», «посередньо», «погано», «дуже погано». В одній із постанов – «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» (від 3 вересня 1935 року) – Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) вказували на розбіжності в оцінюванні знань учнів в одній і тій самій або різних школах, що призводило до зниження рівня навчання. Цією постановою ухвалено єдині критерії оцінювання: при проведенні випускних і перевідних екзаменів забезпечити перевірку знань учнів із різних розділів програми; учням, які успішно закінчили середню школу, видавати атестат із занесенням до нього оцінок з усіх предметів; при переведенні з класу в клас видавати учням перевідне свідоцтво із зазначенням оцінок про успішність і поведінку, а тих учнів, які найуспішніше склали випускні й перевідні екзамени, нагороджувати похвальними грамотами; учням, які закінчили середню школу і мають з основних предметів оцінку «відмінно», а з решти предметів (малювання, креслення, співи, музика, фізкультура) оцінку не нижчу, ніж «добре», надати право вступу до вищої школи без вступних екзаменів, про що окремо повинно бути зазначено в атестаті; встановити в школах такі п'ять рівнів оцінки успішності учнів: «дуже погано», «погано», «посередньо», «добре», «відмінно»; доручити відділові шкіл ЦК ВКП(б) із залученням наркомів освіти союзних республік розробити обов'язкові для всіх шкіл СРСР критерії оцінки успішності учнів з тим, щоб один і той же рівень знань однаково оцінювався в усіх школах [201, с. 40, 42, 43; 202, с. 24].

Цим документом було унормовано важливі питання для радянської школи: норми знань учнів з кожної дисципліни; оцінка успішності школярів, що визначала рівень і характер їх знань з того чи іншого розділу курсу; характеристика успішності, що визначала ступінь засвоєння і темпи

проходження учнем матеріалу предмета, організаційні форми його роботи над навчальним матеріалом як у класі, так і вдома [201, с. 41; 241, с. 64].

Народний комісар освіти УСРР В. Затонський у наказі «Про оцінку успішності учнів» (від 10 жовтня 1935 року), відповідно до розробки єдиних для всього СРСР критеріїв оцінок успішності учнів та постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) (від 3 вересня 1935 року), наголошував на необхідності керуватися такими вимогами: «оцінки успішності учнів повинні бути – разові (по кожному предмету визначає ступінь успішності учня з навчального матеріалу даного уроку), за чверть (визначають результат навчальних занять учнів і ступінь успішності з даного навчального матеріалу, проробленого протягом чверті, року), річні (показ наслідків навчальних занять учня і ступеня успішності з навчального матеріалу, проробленого з даного предмета протягом року, і виставляються на основі оцінок за чверть з даної дисципліни) і екзаменаційні (визначають якість відповідей та контрольних робіт учня під час екзаменів з того чи іншого предмета); процес перевodu з одного класу в інший та випуск зі школи проводяться на основі річних та екзаменаційних оцінок успішності учня з даного предмета» [202, с. 24].

Також у наказі В. Затонського йдеться про підходи до оцінювання навчальних досягнень учнів, зокрема: «при оцінці успішності учня з кожного предмета потрібно враховувати обсяг знань (в межах установленої навчальної програми), ступінь розуміння засвоєного навчального матеріалу й сталість одержаних знань та набутих в процесі навчання навичок (з письма, лічби, праці тощо), вміння застосовувати одержані знання в навчальній роботі та в різних практичних завданнях, уміння формулювати одержані учнем знання усно, на письмі, кількість і характер зроблених учнем помилок» [202, с. 24].

Оцінки мають бути об'єктивними, точними, справедливими. У документі викладено фактори, які не потрібно враховувати під час оцінювання навчальних досягнень учнів: «оцінки успішності встановлюються незалежно від статусу школи, старанності дітей, вимушених

перерв у роботі учня, учителя чи класу в цілому; не допускається механічне підвищення або зниження оцінки успішності з використанням такої оцінки як стимулу до подальшої роботи школяра» [202, с. 25].

Цим наказом встановлено рівні і критерії оцінювання навчальних досягнень учнів (табл. 3.1) [202, с. 25].

Таблиця 3.1

Рівні і критерії оцінювання навчальних досягнень учнів

Рівень	Критерії оцінювання
I – «дуже погано» (найнижчий)	Учень виявляв щодо навчального матеріалу уроку або розділу програми, або навчального матеріалу за чверть і т. ін. повне або майже повне незнання пройденого матеріалу, не вмів зв'язно викласти свої думки, відповісти на запитання вчителя, у найелементарніших письмових роботах робив численні помилки як за змістом матеріалу, так і щодо мови, правопису, правильності розв'язання задач і т. ін.
II – «погано»	Учень недостатньо знав більшу частину пройденого навчального матеріалу, не мав необхідних знань для успішного засвоєння наступного матеріалу, слабо розумів і не твердо засвоював вивчене; знання, що мав, не застосовував у самих практичних завданнях; відповідав лише на навідні питання вчителя, до того ж плутано й не завжди впевнено; у письмових роботах допускав чимало помилок.
III – «посередньо»	Учень засвоїв основний навчальний матеріал, необхідний для нормального проходження програми в цьому класі; більшу частину основного матеріалу розумів і запам'ятовував в тій мірі, що міг засвоювати наступний матеріал з навчальної програми; відчував труднощі, даючи відповіді на ускладнені питання й завдання; вмів застосовувати одержані знання лише в нескладних завданнях; більш-менш складно міг викласти своє знання, на питання давав короткі й елементарні, але правильні відповіді, припускаючи іноді неточність і помилки як за змістом самого матеріалу, так і щодо мови при усному опитуванні, але вмів виправляти за допомогою вчителя; у письмових роботах допускав помилки, у тому числі й грубі.
IV – «добре»	Учень знав увесь навчальний матеріал, що вимагався за програмою, цілком задовільно, розумів і міцно запам'ятовував його, усі звичайні завдання і більшість видозмінених та ускладнених розв'язував без особливих труднощів; умів застосовувати одержані знання в навчальній роботі і при виконанні різного виду практичних завдань; міг викласти свої знання вільною, культурною мовою; виконував письмові роботи майже безпомилково, допускаючи в окремих випадках помилки типу описок та пропусків.

Продовження таблиці 3.1

V – «відмінно» (найвищий)	Учень вичерпно знав увесь навчальний матеріал, що вимагався програмою, в усіх його деталях, глибоко розумів і міцно запам'ятовував його; вмів й швидко відокремлював основне від другорядного; питання і завдання всякої трудності (у межах навчальної програми) розв'язував свідомо і впевнено. У навчальній роботі і різних практичних завданнях багатосторонньо застосовував одержані знання; в усному викладі своїх знань виявляв певну бездоганність мови; у письмових роботах давав обґрунтоване і послідовне розв'язання (виклад) даної теми, питання, задачі й т. ін.; у будь-яких письмових роботах (диктант, твір, задача тощо) не допускав жодних помилок

Документ зобов'язував учителів початкових, неповних середніх і повних середніх шкіл в оцінюванні успішності кожного учня враховувати охайність та чистоту зошита, вміння користуватися навчальним приладдям; оцінки «відмінно», «добре», «посередньо» вважати перевідними. Наказано, щоб у всіх документах, які видавалися на руки учням (зошити, перевідні посвідчення, атестати), оцінки школярам позначати повністю словами без скорочень. Скорочені позначення дозволялося вживати в класних журналах і в попередніх учительських записах [202, с. 26]. Отже, наказом було визначено особливості, вимоги, рівні та критерії оцінювання навчальних досягнень школяра.

Підкреслимо, що документ регламентував встановлення єдиних критеріїв оцінки успішності з мови, з метою недопущення необ'єктивного оцінювання вчителями. Інколи спостерігалось явище, коли один учитель за 4 орфографічні помилки ставив «погано», інший за 10 помилок ставив за диктант «добре» [202, с. 26; 275, с. 66].

У зв'язку з виявленим низьким рівнем знань школярів з української мови (Наркомос УСРР здійснив перевірку успішності з орфографії учнів 5-х класів у листопаді 1935 р.) нарком освіти УСРР В. Затонський видав розпорядження «Про стан успішності з орфографії» (від 27 грудня 1935 року), у якому наказував до єдиних еталонів оцінок установити в 5-му класі такі критерії оцінювання письмових робіт з мови: «відмінно» (за роботи (диктант і перекази), що виявляють високі знання граматики і правил

правопису, написані без помилок, охайно, каліграфічно правильним почерком), «добре» (високі знання граматики, тверді знання правопису, роботи написані охайно, правильним почерком, з однією орфографічною помилкою), «посередньо» (тверде засвоєння граматики і правил правопису, роботи виконані охайно, правильним почерком, але в яких несистематично ще трапляються поодинокі орфографічні помилки), «погано» (нетверде засвоєння граматики і правил правопису, у роботах є помарки, правописні помилки трапляються систематично на певні правила), «дуже погано» (роботи, які виявляють незнання граматики і правил правопису, мають багато помилок, описок, виконані неохайно) [211, с. 30].

В «Інструкції про перевірочні іспити в початковій, неповній середній і середній школі» (1936) Наркомосу УСРР йшлося про форми (оцінювання під час екзамену), способи (у балах), методи (письмові роботи, усні відповіді) оцінювання, а також виписано вимоги щодо переведення або залишення на повторний курс учнів 4-10 класів на підставі річних оцінок. До екзаменів допускалися всі школярі незалежно від кількості поганих оцінок, одержаних ними протягом навчального року. Вимагалось при визначенні оцінок на іспитах обов'язково враховувати якість письмових робіт й усних відповідей учнів. Загальна або підсумкова оцінка виставлялася на основі екзаменаційних і за чверть [170, с. 4, 6, 11; 269, с. 18].

В «Інструкції про порядок проведення перевірних іспитів в школах УРСР» (1938) Наркомосу УСРР порушувалося питання про переведення учнів у наступні класи на основі річних оцінок. У документі підкреслювалося, що школярів початкових класів переводили в наступні класи на підставі річних оцінок. З 4-го по 9-й класи проводились іспити з основних предметів. До перевідних екзаменів допускалися всі учні, які мали з екзаменаційних предметів не більше трьох незадовільних річних оцінок. Школярі, які мали більше трьох поганих річних оцінок з даних предметів, залишалися на повторний курс і до іспитів ні весною, ні восени не допускалися. Також зазначено, що учні, які мали погані оцінки з предметів,

не включених до іспитів, підлягали додатковим випробуванням з цих дисциплін [82, с. 3].

У цьому документі чітко визначені умови випуску школярів на основі річних і перевідних оцінок. За розпорядженням, переводити учнів у старший клас і випускати зі школи дозволялося лише за умови, що всі предмети навчального плану, у тому числі малювання, креслення, співи й фізкультура, оцінено не нижче, ніж «посередньо». Перевідна або випускна оцінка з предметів, не включених до іспитів, встановлювалася на основі оцінок, що їх одержав учень за всі чотири чверті навчального року. Перевідна або випускна оцінка з екзаменаційних предметів встановлювалася на основі оцінок, що їх одержав школяр на випробуваннях, причому з урахуванням відміток, виставлених за всі чверті.

Після завершення навчального року школярам видавалися такі документи: атестати – тим, що закінчили середню школу. Учні, які мали з основних предметів оцінки «відмінно», а з деяких предметів (креслення, фізкультура) «добре», одержували окремий атестат з оцінкою про те, що їм надається право вступу до вищої школи без екзаменів; свідоцтво – тим, які закінчили початкову або неповну середню школу; перевідне посвідчення – всім школярам, які перейшли в старший клас, із зазначенням відміток про успішність і поведінку [82, с. 10].

Наркомос УРСР у документі «Вказівки до проведення письмових і усних іспитів в 1937–38 навчальному році» (1938) установив загальні вимоги до проведення випробувань. Зокрема, визначено вимоги до оцінювання творчих письмових робіт: при оцінюванні переказу належало враховувати правильність і послідовність передачі змісту, стилістичну та орфографічну грамотність. Узагалі всі екзаменаційні письмові роботи виправлялися, оцінювалися й підписувалися вчителем та асистентом.

У розпорядженні наголошувалося, що на усних іспитах у 5–7 класах з мови та літературного читання (об'єднано) перевірялися й оцінювалися знання учнів з граматики (визначення, формулювання правил, граматичний

розбір), знання напам'ять вивчених протягом року віршів і уривків, уміння переказувати зміст прочитаних творів або окремих епізодів з них, розбиратись у художніх засобах даного твору. Крім того, у 5–6 класах перевірялася й оцінювалася техніка читання: школярі читали невеликий закінчений уривок твору, який потім переказували. У 8 і 10 класах усних іспитів з мови окремо не запроваджувалося. Оцінка з мови учням цих класів виставлялася за результатами екзаменаційного диктанту з урахуванням грамотності екзаменаційного літературного твору [28, с. 7].

Отже, нормативні документи 30-х років XX ст. регламентували види (поточне, семестрове, річне), критерії (об'єктивність, справедливість, вимогливість учителя, якість знань учня: міцність, глибина, системність), форми (під час екзамену), способи (критерії оцінювання за предметами, визначення рівнів, виставлення оцінок за 5-бальною шкалою, в оцінювальних судженнях (вербальне оцінювання) процесу й результатів навчальної діяльності), методи (письмові вправи, усні відповіді) оцінювання навчальних досягнень учнів у початковій, неповній середній і середній школі. У ці роки, як і в імперський період, використовувалася 5-бальна словесна система оцінювання успішності учнів, тільки в імперську добу – цифрова й словесна оцінка: «5» означала відмінно, «4» – добре, «3» – задовільно, «2» – не зовсім задовільно, «1» – незадовільно, а в 30-х роках – словесна: «відмінно», «добре», «посередньо», «погано», «дуже погано».

У 1940–1944 рр. радянський уряд змушений був пристосувати шкільну освіту до проблем воєнного часу (зменшення кількості навчальних закладів, використання шкіл як шпиталів, воєнізація навчально-виховного процесу). Зміни в шкільній освіті цього періоду відображено в низці освітніх документів [15, с. 231].

У 40-х роках XX ст. Наркомос УРСР видав низку постанов, інструкцій щодо проведення екзаменів у школах й оцінювання навчальних досягнень учнів. Так, 20 січня 1940 року оприлюднено «Інструкцію про порядок проведення перевідних і випускних іспитів у школах УРСР». Цей документ

за змістом подібний до Інструкцій 1936 і 1938 років, відрізняється лише окремими пунктами. Переведення учнів 1–3 класів або залишення їх на повторний курс проводилося на основі поточних і річних оцінок успішності. Учні, які мали незадовільні оцінки з предметів, не включених до іспитів даного класу (крім малювання, співів і фізкультури), підлягали в період весняних екзаменів додатковим випробуванням з цих предметів [78, с. 3, 4; 77; 79; 81; 189, с. 143; 182; 193, с. 75; 195, с. 76].

У цій Інструкції наголошувалося, що учні, які одержали після весняних екзаменів перевідні оцінки «погано» й «дуже погано» не більше ніж з трьох предметів, допускалися до повторних випробувань, а ті особи, які мали перевідні оцінки «погано» й «дуже погано» більше ніж з трьох дисциплін, до повторних іспитів не допускалися й залишалися на другий рік. Школярі, які одержали після повторних іспитів остаточну оцінку «погано» або «дуже погано» хоча б з одного предмета, залишалися на повторний курс [78, с. 11].

«Інструкція про порядок проведення в 1942 р. перевідних і випускних іспитів у школах УРСР» Наркомосу УСРР регламентувала вимоги щодо переведення учнів за результатами їхніх оцінок (за чверть, річних). Екзамени з основних предметів учні складали, переводячись з молодшого класу в старший і закінчуючи школу. У кінці навчального року учням (з 4 по 9 класи), враховуючи оцінки за 1–4 чверті, виставляли з усіх предметів річну оцінку. Учні, які одержали оцінки «погано» й «дуже погано» більше ніж з трьох навчальних предметів, крім малювання, співів і фізкультури, до екзаменів, за постановою педради, не допускалися й залишалися на повторний курс у тому ж класі [80, с. 3].

У цьому документі підкреслювалось: якщо учень мав погану чи дуже погану оцінку за письмову роботу (наприклад, з мови, літератури чи математики) та, крім цього, одержав незадовільну оцінку за усну відповідь з цього ж предмета, то це вважалося за одну погану оцінку (за усну й письмову відповіді). Також школярів невипускних класів, які протягом навчального року мали оцінки з усіх предметів, крім малювання, співів і фізкультури, не

нижче «посередньо», але за станом здоров'я не могли складати екзамени, за постановою педагогічної ради, затвердженою директором школи, переводили в старший клас [80, с. 4].

В Інструкції визначено умови переведення й випуску учнів на основі оцінок: дозволялося переводити школярів старшого класу й видавати учням 7 і 10 класів свідоцтва й атестати лише за умови, що всі навчальні предмети, крім малювання, співів і фізкультури, оцінені не нижче ніж «посередньо»; перевідною оцінкою з предметів, не включених до екзаменів, була річна оцінка, що встановлювалася на основі чвертних; перевідна або випускна оцінка з екзаменаційних предметів виставлялася на основі оцінок, одержаних за іспити і чверті [80, с. 7, 8].

Як бачимо, щороку в нормативні документи стосовно діяльності загальноосвітніх шкіл окресленого періоду вносили зміни щодо оцінювання навчальних досягнень учнів. Наприклад, у 30-х роках ХХ ст. під час випуску учнів зі школи до уваги брали оцінки з малювання, співів і фізкультури (вимагалось, щоб вони були позитивні), а в 40-х роках з річною оцінкою «дуже погано» з цих предметів школярів допускали до складання екзаменів. У проаналізованих документах розкрито суть, форми (словесна), види (поточні, за чверть, річні, перевідні, випускні), критерії оцінок, способи оцінювання (виставлення оцінок за 5-бальною шкалою).

У кінці навчального року школярам видавалися на руки такі документи: атестати – учням, які закінчили середню школу; свідоцтво – тим, що закінчили початкову або неповну середню школу; картки про успішність (де записувалися перевідні оцінки й за поведінку) – усім школярам, крім учнів випускних класів [80, с. 8].

У січні 1944 р. було відновлено цифрову п'ятибальну систему оцінювання успішності й поведінки учнів («5», «4», «3», «2», «1»), а також обов'язкові випускні екзамени. Так, з метою більш чіткої й точної оцінки успішності та поведінки учнів, підвищення вимог до якості їхніх знань РНК УРСР видала постанову «Про введення цифрової п'ятибальної системи

оцінки успішності та поведінки учнів початкової, семирічної і середньої школи», де зазначено: прийняти пропозицію Наркомосу УРСР про заміну в школі словесної системи оцінки успішності й поведінки учнів – «відмінно», «добре», «посередньо», «погано», «дуже погано» – цифровою п'ятибальною системою: «5», «4», «3», «2», «1»; запровадити цифрову п'ятибальну систему оцінки успішності і поведінки учнів з 11 січня 1944 р. [189, с. 143].

У цій директиві висвітлено недоліки системи оцінювання 30-х років ХХ ст., зокрема зазначено, що соціалістичне змагання, механічно перенесене зі сфери виробництва в навчальну діяльність школи, шкідливо відобразилося на якості навчання й дисципліні в освітньому закладі. Укладення договорів між учителями, учнями й школами із зобов'язанням давати стовідсоткову успішність та певне число відмінних і гарних оцінок призвело до штучного завищення оцінок успішності, послабило вимоги педагогів до учнів, знизило роль учителя в навчально-виховній роботі школи. Учитель перестав об'єктивно підходити до оцінки знань школярів, оскільки органи народної освіти оцінювали якість його роботи залежно від відсотка успішності учнів класу. Деякі школярі використовували таке зобов'язання педагогів про стовідсоткову успішність для прикриття своєї недбалості й лінощів. У результаті формальні показники успішності зростали, а учні не ставали грамотнішими й освіченішими [189, с. 143].

В одному з розпоряджень радянський уряд ухвалив: припинити соціалістичне змагання в школі серед учнів і вчителів з питань навчальної роботи; заборонити неправильну й шкідливу практику оцінки роботи школи і вчителя на основі середніх відсотків успішності учнів; рішуче усунути будь-який тиск на вчителя в оцінці знань школярів, поклавши на нього повну особисту відповідальність за правильність оцінювання [182, с. 129; 189, с. 143].

Цього ж року в «Інструкції про застосування цифрової п'ятибальної системи оцінки успішності і поведінки учнів початкової, семирічної

і середньої школи» Наркомосу УРСР представлено критерії оцінювання навчальних досягнень учнів (табл. 3.2) [100, с. 180].

Таблиця 3.2

Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у 40-х роках XX ст.

Оцінка	Критерії оцінювання
«5»	Учень вичерпно знав весь програмний матеріал, відмінно розумів і міцно засвоїв його. На питання давав правильні, свідомі і впевнені відповіді. У різних практичних завданнях умів самостійно користуватися отриманими знаннями. В усних відповідях і письмових роботах керувався правильною літературною мовою і не допускав помилок.
«4»	Учень знав увесь необхідний програмний матеріал, добре розумів і міцно засвоїв його. На питання відповідав без утруднень. Умів застосовувати отримані знання в практичних завданнях. В усних відповідях користувався літературною мовою і не робив грубих помилок. У письмових роботах допускав тільки незначні помилки.
«3»	Учень виявляв знання основного програмного навчального матеріалу. При застосуванні знань на практиці відчував деякі труднощі і долав їх з невеликою допомогою вчителя. В усних відповідях допускав помилки при викладенні матеріалу і в побудові промови. У письмових роботах робив помилки.
«2»	Учень виявляв незнання більшої частини програмного матеріалу, відповідав, як правило, лише на навідні питання вчителя невпевнено. У письмових роботах допускав часті й грубі помилки.
«1»	Учень показував повне незнання пройденого навчального матеріалу.

Оцінка «5» ставилася за бездоганну поведінку учня в школі; «4» – за помітне порушення поведінки. Оцінка «4» допускалася тільки в одній чверті. У випадку не виправлення школяра педагогічна рада розглядала питання про подальше зниження йому оцінки за поведінку; «3» ставилася за серйозне порушення поведінки і слугувала учню попередженням про можливе виключення зі школи. У випадку не виправлення учня у визначений для нього випробний строк педагогічна рада обговорювала питання про можливість залишення його в школі. У випадку вирішення питання про відрахування учня його поведінка оцінювалася «2» й учня виключали зі школи. Також у документі зазначено, що видавання свідоцтв і атестатів допускалося тільки при відмінній поведінці учня (оцінка «5») з таким записом – «при відмінній «5» поведінці» [100, с. 180].

Постанова «Про заходи до поліпшення якості навчання в школі» (21 червня 1944 року) РНК УРСР регламентувала критерії нагород. Наголошувалося, що золотою медаллю нагороджували осіб, які мали

відмінну поведінку й оцінку «5» з усіх предметів навчального плану середньої школи. Срібною медаллю нагороджували учнів, які мали відмінну поведінку, оцінку «5» з усіх дисциплін, з яких складали экзамени на атестат зрілості, та оцінку «4» не більше ніж з трьох інших предметів [195, с. 76].

У «Положенні про экзамени на атестат зрілості» (затверджене РНК УРСР від 2 серпня 1944 року) йшлося про випускні іспити як форму оцінювання знань учнів. Зокрема, зазначено, що до випускних экзаменів допускалися школярі, які мали річні оцінки в 10 класі з кожного предмета не нижчі за «3», а за поведінку – «5». При оцінці письмової роботи (твору) балом нижчим за «3» учень до складання інших экзаменів не допускався [75, с. 3, 5].

В «Інструкції про порядок проведення экзаменів на атестат зрілості» Наркомосу УРСР (від 20 грудня 1944 року) розкрито методи оцінювання – письмові роботи (твори, перекази) та усні відповіді школярів. В атестат виставлялися оцінки з таких предметів: українська мова і література, російська мови і література, рідна мова і література. При виведенні оцінки з української, російської та рідної мов у школах з неукраїнською та неросійською мовами навчання основна увага зверталася на якість твору, зокрема на орфографічні та синтаксичні помилки. З математики виставлялися в атестат три оцінки: з алгебри, геометрії і тригонометрії. З історії комісія визначила дві оцінки – з історії СРСР та нової історії. В атестат зрілості вводилися оцінки з усіх предметів, з яких були экзамени і, крім того, з таких: історія стародавнього світу, історія середніх віків, Конституція СРСР та УРСР, природознавство, географія, астрономія, військово-фізична підготовка, малювання й креслення. З кожного предмета, де не передбачено экзаменів, виставлялася оцінка, яку одержав учень як підсумкову в тому класі, у якому цей предмет вчитано, або оцінка, що її отримав учень на спеціальному додатковому экзамені з цього предмета [75, с. 15, 16].

В «Інструкції про порядок проведення в 1944 р. перевідних і випускних іспитів у школах УРСР» Наркомосу УРСР регламентовано види оцінок –

перевідні й випускні. Перевідною оцінкою з предметів, не включених до іспитів, вважалася річна, що виставлялася на основі оцінок, які учень одержав за кожну чверть навчального року. Випускна оцінка з предметів, винесених на іспити, виводилася на основі оцінок, що їх одержав учень з цього предмета, з урахуванням оцінок за чверті. На основі перевідної оцінки з кожного предмета постановою педагогічної ради, затвердженою директором школи, вирішувалося питання про переведення школяра в старший клас або закінчення ним школи [83, с. 10]. Отже, семестрові оцінки з екзаменаційних предметів враховувалися під час запису оцінок в атестат.

«Інструкція про порядок проведення екзаменів на атестат зрілості» (1946) Наркомосу УРСР доповнила попередню Інструкцію (1944): учні, які не допущені до екзаменів через неуспішність або через погану поведінку, на другий рік не залишаються, а вибувають зі школи й одержують свідоцтво, у якому виставляються підсумкові оцінки з усіх вивчених у школі предметів та з поведінки. Учням, не допущеним до екзаменів через неуспішність, якщо вони мають з поведінки «5», за ухвалою педагогічної ради школи, надавалося право складати екзамени на атестат зрілості в тій же школі через рік після складання іспитів із тих предметів, з яких вони мали оцінки нижчі «3». Ці іспити проводилися у визначений школою термін (у другому півріччі навчального року перед початком екзаменів на атестат зрілості) з додержанням усіх правил про перевідні іспити в школі [76, с. 3; 182, с. 44].

В одному з параграфів Інструкції розкрито методи оцінювання навчальних досягнень учнів – письмові роботи (твори, перекази), графічні завдання та усні відповіді. Зазначено, що під час перевірки письмових робіт кількість помилок має записуватися в кінці роботи (з мови і літератури вказувалася окремо кількість орфографічних, пунктуаційних і стилістичних помилок). Тут же потрібно додати коротку рецензію і виставити оцінку за роботу. Після перевірки всіх письмових робіт екзаменаційна комісія в повному складі обговорювала виставлені оцінки, встановлювала остаточну оцінку за кожну роботу й вносила її до протоколу. В атестат виставлялися

окремі оцінки з таких предметів: українська мова, українська література, російська мова, російська література, рідна мова та рідна література. З математики виставлялися в атестат три оцінки, а саме: з алгебри, геометрії, тригонометрії; з історії – дві оцінки: з історії СРСР, із загальної історії. В атестат зрілості вносилися оцінки з усіх предметів, з яких складали экзамени, і, крім того, з таких предметів: Конституція СРСР та УРСР, природознавство, географія, астрономія; з історії стародавнього світу та історії середніх віків виставлялася загальна оцінка разом з оцінкою з нової історії у графі «загальна історія». Також наголошувалося, що з кожного предмета, з якого екзаменів не проводилося, виставлялася оцінка, яку одержав учень як підсумкову в тому класі, у якому цей предмет було вчитано, або оцінка, що її одержав учень на спеціальному додатковому екзамені з цього предмета [76, с. 11, 12].

В «Інструкції про порядок проведення перевірних іспитів у 5, 6, 8 та 9 класах семирічних та середніх шкіл і випускних екзаменів за курс початкових та семирічних шкіл» (1946 р.) ідеться про переведення учнів із одного класу до іншого на основі виставлених річних оцінок. Вважалося, що учень після закінчення школи (початкова, семирічна) отримував свідоцтво лише тоді, коли він мав з усіх основних предметів навчального плану (крім оцінок зі співів, малювання та військово-фізичної підготовки) підсумкові оцінки не нижчі «3», а з поведінки – «5». Підсумкова оцінка з екзаменаційних предметів виставлялася на підставі оцінки, одержаної на екзамені, та річних оцінок. З інших предметів виставлялася тільки річна оцінка. Учні, які одержали більше двох незадовільних підсумкових оцінок, не враховуючи співів, малювання та військово-фізичної підготовки, залишалися на повторний курс, а школярі, які одержали такі оцінки не більше ніж з двох предметів, проходили восени повторні екзамени з цих предметів [76, с. 20].

У директиві також наголошувалося, що учні 4 і 7 класів, які склали всі екзамени, але не мають за навчальний рік відмінної оцінки з поведінки, одержують лише довідку про закінчення школи, а не свідоцтво [76, с. 21].

Отже, проаналізувавши нормативні документи окресленого періоду, зазначимо, що впродовж 1917–1944 рр. зміни системи оцінювання навчальних досягнень учнів не відбувалося, лише варіювалися способи оцінювання (у балах, в оцінювальних судженнях): у період визвольних змагань українського народу скасовано цифрову оцінку, у 20-х роках ХХ ст. використовувалися словесні характеристики навчальних досягнень учнів, у 30-х роках запроваджено словесну оцінку, а в 40-х роках введено її цифрову форму. В усі періоди були такі види оцінок: поточні, семестрові, річні. У 20-х рр. ХХ століття з'являється нова форма оцінювання навчальних досягнень школярів – тести, також поширеними були й екзамени. У різних типах шкіл (масова школа, трудшкола, ФЗУ) використовувалися певні способи (словесна характеристика успіхів учня) і методи (письмові й творчі вправи, самостійні й контрольні роботи) оцінювання знань учнів. У 30–40-х роках ХХ ст. частково сталими залишалися критерії оцінювання з навчальних предметів: об'єктивність, справедливість, точність, вимогливість учителя, якість знань учня.

Таким чином, аналіз нормативно-правової бази 1917–1944 рр. дав змогу висвітлити види, форми, критерії, способи, методи оцінювання навчальних досягнень учнів. Охарактеризовані документи регламентували організаційно-змістові основи оцінювання навчальних досягнень учнів у різних типах навчальних закладів досліджуваного періоду, що ми й розглянемо в наступному параграфі.

3.2. Організаційно-методичні засади оцінювання навчальних досягнень учнів як складника навчально-виховного процесу

Оскільки, як ми зазначали в попередньому параграфі, у період Української революції, спроб українських урядів реформування шкільної освіти функціонувала система оцінювання навчальних досягнень учнів

імперської доби, звернемо увагу на еволюцію досліджуваної проблеми в радянську добу.

Зазначимо, що постановою Наркомосу УСРР (31 травня 1918 року) бальна система оцінок була скасована, а окремою статтею «Положення про єдину трудову школу» заборонялися навіть екзамени. Вказівок щодо обліку успішності не було, тому на місцях це було сприйнято як взагалі повну відмову від нього. Оскільки органи народної освіти «рішуче не допускали введення спеціальних форм» обліку успішності, то в окремих губерніях приймалися різні рішення щодо способів перевірки навчальних досягнень учнів. Так, ступінь засвоєння знань пропонувалося встановлювати в процесі повсякденної шкільної діяльності, не допускаючи спеціальних опитувань, заліків, репетицій або ж оцінювання рекомендувалося здійснювати, якщо в цьому була необхідність. Оцінка фіксувалася педагогами у формі усних або письмових характеристик, які могли бути доведені до відома батьків на їхню вимогу або за необхідним рішенням шкільної ради [327, арк. 112; 171, с. 36].

Так, відповідно до постанови, у 1-й Житомирській гімназії (Волинська губернія), 1-му Київському реальному училищі, 2-й Київській гімназії, Вінницькій чоловічій гімназії (Подільська губернія) та ін. на уроках (за усні й письмові відповіді) учням виставляли оцінки у словесній формі [325, акр. 102; 326, арк. 15].

1919–1920 роки в Україні характеризуються надзвичайно нестійким політичним становищем, що значно вплинуло на життя дітей. Державне забезпечення, створення притулків, розповсюдження ідей захисту дітей стали основними завданнями соціального виховання, поставленими Наркомосом УСРР. На початку 20-х років XX ст. найпоширенішою формою охоплення дітей соціальним вихованням стають дитячі будинки та дитячі містечка [277, с. 249; 276, с. 224].

20-ті роки XX ст. були періодом пошуку нових форм і методів роботи педагога. Нерідко керівники галузі та закладів освіти, вчителі припускалися помилок, які згодом виявляли й усували у творчій роботі. Йдеться, зокрема,

про захоплення комплексними програмами, механічне перенесення досвіду інших країн, використання бригадно-групових форм оцінки знань і вмінь учнів тощо. Шкільна практика, реальне життя неухильно вимагали систематичного контролю знань учнів, і вже в 1920/1921 н. р. в окремих школах широко практикували перевірку знань у формі співбесід, репетицій, заліків [289, с. 50].

В УСРР упродовж 20-х років ХХ ст. була запроваджена єдина система соціального виховання дітей 4–15 років: дитячий садок, дитячий будинок, єдина трудова монотехнічна 7-річна школа або школа «праці» (І обов'язковий концентр – 4-річна початкова для дітей 8–12 років, після закінчення якої можна було продовжити навчання у 4-річних школах сільської (ШСМ) та робітничої молоді (ФЗУ) для здобуття загальної і спеціальної з продуктивною працею освіти; ІІ концентр – 3-річна трудова школа для дітей 12–15 років для здобуття загальної освіти [15, с. 210].

У єдиній трудовій та професійній школах контроль за навчальною діяльністю школярів учителі фіксували в індивідуальних книжках, різних зошитах, записуючи роботу, яку виконав учень. Їх ведення було обов'язковим, записи мали бути досить детальними, а сама процедура оцінювання та безпосереднього обліку результатів навчання вимагала від учителя додаткових зусиль і часу.

Основними формами оцінювання навчальних досягнень учнів були: оцінювання під час уроку (аналіз відповідей, виконання різних видів робіт) й екзамену (вступний, перевідний і випускний). Так, у Харківській залізничній школі № 3 виставляли оцінки на уроках і в кінці кожного семестру за п'ятибальною шкалою. Також практикувалася словесна форма оцінки: дуже гарно – «5», гарно – «4», задовільно – «3», слабо – «2», незадовільно – «1». У кінці кожного семестру видавали на руки школяреві відомість успішності та поведінки учнів (її учні називали табелем) на три дні, щоб батьки продивилися й поставили підпис [136, с. 40; 44, с. 15]. Це мало позитивні й

негативні наслідки, тому що батьки, знаючи оцінки дитини (успішні або незадовільні), або хвалили її, або карали різками.

У шкільній практиці 20-х років особливе місце в розробці проблеми оцінювання посідає тестовий контроль успішності. Він вирізнявся такими позитивними особливостями: висока точність й об'єктивність оцінки результатів навчальної діяльності учнів; забезпечення масової перевірки [289, с. 51; 271, с. 146; 263, с. 18].

У єдиній трудовій школі однією з форм оцінювання знань учнів були тести. Так, у 1925 р. з метою перевірки успішності учнів з читання, письма й математики в школах соцвиху Харкова, Полтави, Катеринослава, Ніжина та інших міст використовувалися американські тести Кортіса. Були такі види тестів: обдарованості; шкільної успішності; професійні; тести, які вимірюють окремі здібності як фізичні, так і психічні. Загальноосвітні навчальні заклади найбільше працювали з таким видом тестів, як «шкільної успішності» і, переважно, з математики [145, с. 146].

У 1926 р. для виявлення успішності учнів з українського правопису в сільських школах Деркачівського району Харківського округу і школах міста Харкова проведено тестування. Тестами було охоплено 45 шкільних груп і 1369 учнів. За результатами тестів учні сільських шкіл показали низькі знання з українського правопису [31, с. 69, 71].

У 1927 р., у зв'язку з порівнянням успішності з математики у сільських дітей з дітьми міських шкіл, відділ соціальної педагогіки Інституту народної освіти здійснив експеримент для окремих шкіл міста Полтави. Для експериментування були взяті 3-тя і 7-ма трудшколи й 4-та група 2-го дитячого містечка («дитяче містечко – установа соціального виховання, яка утворюється через об'єднання окремих дитячих будинків-комун ..., які об'єднуються за територіальною й адміністративно-організаційною ознаками» [179, с. 3; 146, с. 210, 225]). За останні роки 3-тя трудшкола мала високі показники успішності учнів, 7-ма трудшкола – середні показники, а дитяче містечко було взято як установу інтернатного типу. Для експерименту

було взято математичні тести Вуді (з практики американських шкіл). Згідно з результатами тестів, учні 3-ї Полтавської школи показали високі знання з математики [27, с. 153, 160].

Цього ж року з метою загальної перевірки успішності учнів трудових шкіл міста Полтави (писали тести 16 шкіл) використовували тести «загального розвитку». Тести були диференційовані й розподілялися на три комплекси, що стосувалися: соціально-економічного циклу знань; природознавства; літератури [26, с. 74].

У 1929 р. шкільні тести з геометрії застосовувалися в практиці трудшкіл м. Києва. За даними протоколів, учні в більшості ставилися до роботи свідомо, спокійно, уважно. У незначній кількості шкіл спостерігали втому чи збуджений настрій, хвилювання, але лише наприкінці роботи і в окремих учнів [24, с. 118].

Цього ж року в сільських і міських трудшколах м. Одеси та дитячому містечку ім. Комінтерну використовувалися тести як форма оцінювання навчальних досягнень учнів. Успішність із суспільствознавства в дітей одеських трудових шкіл було перевірено за допомогою тестів. Тестовим контролем було охоплено 60 шкіл. Перевіркою знань з цього предмета було найбільше охоплено учнів українських шкіл – 5086 (дітей російських шкіл – 4793; єврейських – 1754). Відповідно до результатів тестів, міські діти українських шкіл (особливо діти Одеського містечка ім. Комінтерну) виявили високу успішність із суспільствознавства [55, с. 137, 139].

Отже, у шкільній практиці використовувалися тести з окремих предметів як форма оцінювання навчальних досягнень учнів. Проте тестова перевірка запроваджувалася в практику роботи не всіх шкіл України, а відсутність єдиної системи оцінювання негативно позначилася на навчальному процесі загалом.

У школі підставою для переведення учнів із класу в клас були відгуки педагогічної ради. Оцінка вважалася «буржуазною формою» тиску авторитарного суспільства, виявом нерівності дітей, що суперечило ідеології

класового виховання. Увага зосереджувалася на вихованні колективу як основної форми організації дитячого життя [228, с. 174].

У шкільній практиці 20-х років ХХ ст. використовувалася чотирибальна система оцінок у словесній формі: «відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно». Оцінка навчальних досягнень учнів ґрунтувалася на точному фактичному матеріалі, на конкретних даних із діяльності школяра. Проте способи оцінювання знань учнів мали певні недоліки: відсутність точності в оцінці й визначенні шкільних досягнень учнів; невизначеність змісту педагогічних оцінок; однобокий підхід до визначення рівня знань школярів, що не враховував різні сторони роботи учнів, коли, наприклад, оцінювалась якість роботи, але не оцінювалася швидкість виконання [216, с. 579, 581, 582; 116, с. 255].

У школах використовувався такий спосіб оцінювання, як письмові характеристики на кожного учня. Так, в Одеському дитячому містечку ім. ІІІ Інтернаціоналу до педагогічно занедбаних дітей застосовувався індивідуальний підхід, що здійснювався через запровадження щоденників і характеристик. У «Щоденник чергового вихователя» записувалися всі події, що відбулися в групі за цілий день, із зазначенням позитивного й негативного в житті всієї групи й кожної дитини. Крім того, щомісяця складалася «індивідуальна характеристика» кожного вихованця, де особливо відзначалося, який із заходів виховного впливу є для нього найбільш ефективним [277, с. 271].

У Київському дитячому містечку ім. В. І. Леніна основною була виробнича школа, яка містила дві складові: загальноосвітню й виробничу. У шкільній практиці використовували іменні марки як спосіб оцінювання знань і поведінки учнів. «У дитмістечку існувала цікава система контролю за відвідуванням і роботою дітей у майстернях. Після завершення роботи діти отримували звітні іменні марки трьох кольорів: учні, які працювали успішно, без зауважень, але запізнилися, – червоного кольору; ті, хто порушував трудову дисципліну, отримували зауваження, – зеленого кольору; учні, які

запізнилися на роботу не більше ніж на 10 хвилин без поважної причини, – білу марку; учні, які запізнилися з поважної причини, отримували синю марку. Щодня на окремій дошці у виробничому відділі, а також у майстернях вивішувалися зелені й білі списки учнів, які отримали відповідні марки, що засвідчувало загальний стан роботи дітей у майстернях» [276, с. 235, 236].

Контролювалася і поведінка дітей. «Поведінка учня, який отримав без поважної причини білу марку вперше, обговорювалося на загальних зборах виробничого колективу; вдруге – на шкільній раді. У випадку подальших прогулів виробничої школи учні відповідно до постанови шкільної ради виключалися з майстерень» [276, с. 236]. Отже, у практиці дитмістечок поширеними були такі способи оцінювання процесу й результатів навчальної діяльності: словесні характеристики на кожного учня, іменні марки різних кольорів.

Застосування методик навчання, поширених у зарубіжній педагогіці (лабораторний метод, метод проєктів, бригадний метод та ін.), не давало очікуваного позитивного результату, лише погіршувало стан успішності й дисципліни. Ці та інші негативні прояви в освіті відображено в низці відповідних нормативних документів. Так, у постановах ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» (5 вересня 1931 року), «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі» (1932) висвітлено питання оцінювання навчальних досягнень учнів. Зазначалося, що основою оцінки успішності повинно бути не суб'єктивне спостереження, а об'єктивна перевірка результатів навчальної роботи кожного учня. Також передбачалося в основу обліку шкільної роботи покласти систематичний поточний індивідуальний облік знань і визнано за доцільне й необхідне ввести екзамени наприкінці року для всіх учнів [209, с. 12; 198, с. 4].

У 1934 р. запроваджувалася єдина структура державної радянської школи трьох типів: початкова (чотирирічне навчання), неповна середня (семирічне) і середня (десятирічне). Почалося масове будівництво шкіл [209, с. 15].

У згадуваний період, відповідно до нормативних документів, у початковій, неповній середній і середній школі проводилися перевідні экзамени й практикувалася словесна форма оцінювання. При переведенні з класу в клас дітям видавали учнівські картки. Наприклад, такий документ видавали учням Завалійської школи Волочиського району, де в словесній формі виставлено оцінки з навчальних предметів (за 4 чверті, рік і за річні іспити), за відвідування уроків і виділено окремо графу для відмітки за свідому дисципліну учня (у ній записувалися слова «дисциплінований» і «недисциплінований») [321, арк. 20]. У Херсонській ФЗД № 14 учням видавали документ – відомість про успішність, громадське життя, відвідування школи та дисципліну. Форма оцінок була словесною, а відомість підписував керівник групи і завідувач школи [322, арк. 32].

Також здійснювалися перевірки (у формі усного опитування й письмової роботи) знань учнів із навчальних дисциплін, зокрема з мови. Наприклад, у 1935 р. за результатами такої перевірки було виявлено, що учні Гоголівської школи (Київська область) не засвоїли правопису звуків *i-u* всередині і в кінці слова, дзвінких приголосних перед глухими. У школі практикувалися такі методи оцінювання навчальних досягнень учнів, як диктант і переказ. Школярі отримували незадовільні оцінки за ці письмові роботи. Схожа ситуація спостерігалася в Бердичівській №7, Жашківській (Київська область), Полтавській №5, Харківській №10 школах, Барбарівській, Юзефівській неповній середній школах (Вінницька область) [211, с. 26]. Як бачимо, у школах здійснювалась усна й письмова форма контролю результатів навчання. Поширеною була індивідуальна й групова форма перевірки.

Цього ж року в 50-й Одеській, Канівській, 26-й Харківській школах існували такі критерії оцінювання знань з мови: за роботу, написану без помилок, охайно, каліграфічно, ставили «відмінно»; з однією помилкою – «добре» або «посередньо»; з 2-3 помилками – «посередньо»; роботи, що мали більше ніж 3 помилки, оцінювалися в зазначених школах як «погані» й «дуже погані» [211, с. 27].

У школах було поширене оцінювання відповідей учнів під час екзамену. Учителі не практикували повторення вивченого тематичного матеріалу з предметів. Відповідно це призводило до низького рівня знань і поганої оцінки на екзамені. Так, у 6 класі Маріупольської школи №30 (Дніпропетровська область) на іспиті з географії трапився такий випадок: один із кращих учнів не відповів одразу на поставлені запитання вчителя, а лише через навідні питання було виявлено, що школяр мав гарні знання з предмета. Головною причиною було те, що вчитель на уроках з цього предмета не практикував тематичного опитування, тому діти забули вивчений матеріал, а при підготовці до екзамену повторювали його, але з низькою якістю. Саме тому учні отримували низькі оцінки з цього предмета [132, с. 77]. Отже, тематичне опитування було одним із методів оцінювання знань учнів.

У 30-х рр. XX ст. в початковій, неповній середній та середній школах були такі види оцінок: тематичні, семестрові, річні. Учні, які мали негативні річні оцінки з кількох предметів, не переводили в наступний клас, а залишали на другий рік. У школі їх називали другорічниками. Так, за даними заступника наркома освіти УРСР С. Дитюка, у 1936/1937 н. р. у школах зросла кількість другорічників. Наприклад, у 5-А класі Н.-спаської середньої школи Бердянського району Дніпропетровської області залишилося на другий рік 7 школярів. Зокрема, учень-другорічник Гуйник мав погані оцінки з української літератури, російської мови та арифметики. Таке ж явище виявлено в Бердянській неповній середній школі № 7. Учениця Прошкова мала негативні оцінки з кількох предметів. Незадовільні оцінки з математики були в п'ятох учнів 10 класу Новоушицької середньої школи Вінницької області [210, с. 59, 60].

З 1937 р. Наркомос УСРР запровадив у неповній середній та середній школах (у 5-10 класах) екзаменаційні білети.

У навчальних закладах також було поширене оцінювання під час уроку. У Київській середній школі №109 вчитель російської мови В. Шурова для

покращення знань учнів 7 класу з предмета практикувала різні види роботи на уроках. Оцінка була для учнів засобом контролю й виконувала стимулювальну функцію. Вчителька використовувала різні методи оцінювання навчальних досягнень школярів: вела спостереження за учнями, які записувала в спеціальний зошит; усні та письмові відповіді біля дошки; домашнє усне й письмове завдання; диктанти, перекази тощо. Школярів, які отримували незадовільні оцінки під час занять, опитувала кожного уроку протягом чверті, поки вони не покращували свої знання. Практикувалась індивідуальна форма перевірки домашнього завдання: викликаний учень біля дошки відповідав на питання, а вчителька перевіряла зошит. Знайдена в записах помилка впливала й на усну відповідь, тобто школяр уже не міг одержати оцінку «відмінно» [294, с. 14]. Отже, різні форми перевірки (індивідуальна, групова) й оцінка стимулювали учнів грамотно писати в зошитах і мати гарні знання з предмета.

У 1938 р. Київська міська народна освіта видала розпорядження, у якому наголошувалося на взятті під контроль усіх учнів, які мали незадовільні оцінки, та проведенні з ними відповідної роботи (додаткові вправи, контроль виконання домашнього завдання, стан опитування учнів учителями, організація умов для виконання домашнього завдання, забезпечення наочним приладдям під час повторення тощо) [320, арк. 140].

У 30-х роках ХХ ст. навчально-виховний процес у загальноосвітній школі мав ідеологічне забарвлення. Набуває поширення соціалістичне змагання. Окремі учні, цілі класи, вчителі школи, районні та обласні відділи освіти брали зобов'язання досягти високої, а іноді навіть стовідсоткової успішності. Таке змагання призвело до низки негативних моментів у професійній діяльності педагогів, які стосувалися оцінювання знань неуспішних школярів.

Соціалістичне змагання зумовило штучне покращення результатів навчання, а механічне перенесення в освітню галузь практики укладання договорів із замовленою відсоткоманією (100% успішністю – без

неуспішних) та певною кількістю відмінних і добрих оцінок гальмувало розвиток освіти загалом [289, с. 54].

Так, у 1938 р. у Київській школі №101 вчителі практикували різні способи оцінювання навчальних досягнень учнів: в оцінювальних судженнях процесу й результатів навчальної діяльності; виставляли оцінки в спеціальну книгу; у класах на стендах розміщували таблиці з соцзмагання з оцінками з усіх навчальних предметів [320, арк. 133].

У 1939 р. у Київській школі №3 соціалістичне змагання одночасно розгорталося як серед учителів, так і серед учнів. Облік такого змагання проводився щодня, за шестиденку й за квартал. Щоденний облік на уроці в кожному класі вів староста й ланкові піонерських загонів. Бралися до уваги під час оцінювання успішність і поведінка учнів. У кожного старости й ланкового був зошит, у якому записувалися оцінки, одержувані учнями (після опитування вчитель завжди оголошував оцінки, які він виставив). Разом із старостою ланковий виставляв оцінки в зошит для учнів своєї ланки, якщо їх опитували. Щоденно після уроків староста класу записував оцінки в таблицю обліку соцзмагання по класу. Коли за успішністю й поведінкою ланка здобувала перше місце, вона одержувала маленький червоний прапорець, який прикріплювали на дошку обліку. За цей приз боролися всі учні ланки, це стимулювало їх до кращої навчальної діяльності. Після уроків останнього дня шестиденки керівництво школи разом з учнівською організацією підводило підсумки соцзмагання за шестиденку [215, с. 25; 88, с. 15; 89, с. 23; 90, с. 11; 93, с. 22; 94, с. 28]. Отже, у школі використовувалися такі способи оцінювання знань учнів: запис у зошит, у таблицю соцзмагань, червоні прапорці тощо.

Наприклад, директор Київської школи №5 Ц. Бердичевська поставила перед колективом школи головне завдання – досягти стовідсоткової успішності, зокрема, дати найбільшу кількість відмінних та добрих оцінок. У школі була така форма обліку, як класний журнал, де виставлялися оцінки з навчальних дисциплін. Вживалися заходи щодо ліквідації поганих і

посередніх оцінок. Значна увага зверталася на такий вид оцінки, як за поведінку учнів [13, с. 17].

За звітними даними Наркомосу УРСР, успішність учнів у школах наприкінці 1939/1940 навчального року характеризувалася так: на першому місці йшли школи м. Києва (92,7%), далі – Харківська область (86,4%), Дніпропетровська, Вінницька і Запорізька області (85,7-85,9%). Закінчили рік з гарними оцінками учні таких шкіл: Київські школи №№39, 43, 45, 52, 92, 103, 117, 127; Чистогалівська й Чатаївська школи (Київський район); Кременчуцька середня школа №16 (Полтавська область) та ін. [22, с. 14, 15; 77, с. 12; 81, с. 10; 84, с. 22; 85, с. 15; 86, с. 9; 87, с. 11; 91, с. 9; 92, с. 19; 95, с. 21; 102, с. 15; 103, с. 38; 104, с. 16]. Отже, соціалістичне змагання в загальноосвітній школі значною мірою впливало на оцінювання знань учнів і водночас мало свої позитиви (школярі намагалися отримати високу оцінку за знання й поведінку) й негативи (гонитва за оцінкою; неякісні знання). Облік результатів контролю відображався вчителем у класних журналах і відомостях успішності.

Вчителі, щоб покращити успішність учнів з навчальних предметів, практикували в школах різні види роботи на уроці. Наприклад, учитель географії Вінницької середньої школи №14 О. Тиманівська на уроці під час вивчення навчального матеріалу використовувала різні методи оцінювання знань учнів, зокрема, такі: карткові завдання, самостійні, поточні, контрольні письмові роботи тощо. Застосовувала нову форму контролю й оцінювання навчальних досягнень школярів – тестові завдання. Відповідно впроваджувалися такі види оцінювання знань учнів: поурочне, за самостійні (карткові, тестові завдання) та контрольні письмові роботи. Слід підкреслити, що О. Тиманівська керувалася такими критеріями оцінювання навчальних досягнень школярів, як: міцність, глибина знань, грамотність (яка була дуже низькою), системність, виконання за зразком. Підбирала диференційовані завдання для 5, 6-А, 6-Б, 7-А, 7-Б, 8, 9 класів. Спочатку були низькі результати – понад 40% «поганих» і «дуже поганих»

оцінок. Діти зовсім не вміли формулювати думки, написати відповідь. Вчителька практикувала різні форми перевірки – індивідуальну, групову, у парах, фронтальну. Наприклад, перевірівши й підкресливши помилки, вона в класі прочитала хороші відповіді, показала, як треба писати, й дала учням, які отримали оцінку «погано», роботи додому, щоб вони їх переписали й подали їй на перевірку. Більшість написали вже значно краще. Вчителька ці роботи також оцінила, дехто отримав знову оцінку «погано». Таким учням віддала переписати роботи, аж поки вони не виконали їх як слід. Потім дала їм домашнє завдання, і коли після цього знову провела класну контрольну роботу, то результати були кращими (лише 4-5 низьких оцінок на клас) [265, с. 80, 81].

Існували такі види оцінок: тематична, семестрова, річна. Зауважимо, що виводячи оцінку за семестр, вчителька враховувала оцінки за письмові контрольні роботи й поточні. Характерним було й те, що оцінюючи письмові роботи, брала до уваги і такі критерії: зміст, правильність відповіді, грамотність, творчість і охайність. Показувала роботи вчителю української мови і спільними зусиллями боролися за грамотність. У результаті показник успішності учнів з предмета зріс [265, с. 80, 81]. Отже, під час оцінювання письмових робіт учнів з різних предметів вчителі звертали увагу на грамотність виконаного завдання.

Розкриємо інші аспекти проблеми оцінювання знань учнів. В окремих школах дітей, які мали погані оцінки, вчителі не опитували місяцями, а іноді й протягом чверті й виставляли оцінки на підставі лише своїх вражень. Так, під час перевірки роботи шкіл м. Києва у II чверті виявилось, що вчителька російської мови школи №1 Петрова протягом усієї чверті зовсім не опитувала 10 учнів 5 класу. Такі ж приклади фіксувалися в 118 школах.

Визначимо позитивне в оцінюванні навчальних досягнень учнів: протягом чверті, під час повторення навчального матеріалу, вчитель мав змогу виявити прогалини в знаннях учнів й усунути їх. Водночас негативним

було те, що окремі вчителі, які рідко опитували учнів на уроці, виводили річну оцінку як середнє арифметичне з оцінок за чверті [123, с. 20].

Річні оцінки виставлялися з усіх предметів, одночасно з виведенням оцінки за четверту чверть. З неекзаменаційних предметів річна оцінка вважалася й перевідною. Вона була допуском учнів до іспитів.

При виставленні перевідних оцінок з экзаменаційних предметів враховувалася лише экзаменаційна й оцінка за чверть, а річна до уваги не бралася. Вирішальне значення, звичайно, мала экзаменаційна оцінка. Коли вчитель бачив, що відповіді учня на іспитах не відповідали його оцінкам протягом року, то він мав право додатково поставити йому низку запитань і повинен був вивести об'єктивну оцінку за відповідь [123, с. 21]. Як бачимо, під час оцінювання на екзамені до уваги бралася й оцінка за чверть.

Суттєвому подоланню формалізму в контролі за навчальною діяльністю учнів слугувала відміна соціалістичного змагання в лютому 1945 року. Раднарком УРСР запровадив з 1944/1945 навчального року обов'язкове навчання дітей семирічного віку в початкових, неповних середніх і середніх школах, що передбачало зміни в системі оцінювання.

Постановами РНК УРСР (від 10 січня 1944 року) словесну систему оцінювання успішності й поведінки замінено на цифрову – п'ятибальну, також вводились обов'язкові випускні іспити для учнів після закінчення початкової та семирічної школи (21 червня 1944 року).

У 40-х роках ХХ ст. велика увага зверталася на успішність учнів у школах. Так, керівник Київського міського відділу народної освіти Дударенко на одному із засідань (17 квітня 1945 року) порушив питання про критерії, способи оцінювання навчальних досягнень школярів. Він зазначав, що учні десятих класів, які закінчують школу на п'ятірки, одержують золоту медаль і вступають до будь-якого вищого навчального закладу без екзаменів. Учні, які складуть іспити на «відмінно», а з неосновних предметів (фізкультура, співи, малювання) на «чотири», одержать срібну медаль, що теж дає право вступати до вишів без екзаменів. Наголошувалось: якщо

випускник 10-го класу перший іспит, наприклад, письмо під диктовку, напише на оцінку «погано», то до наступних екзаменів не допускається і має право скласти їх тільки через рік. Якщо дитина в кінці чверті отримає три двійки, то вона не допускається до іспитів [323, арк. 350, 351; 39, с. 212].

В одному з документів наведено зведену відомість про успішність учнів шкіл (9 шкіл із 14) м. Києва за I чверть 1945 р. (табл. 3.3). Проаналізувавши табличні дані, можна зробити висновок, що в загальноосвітніх школах успішність учнів була низькою (багато школярів, які мали негативні оцінки з одного, двох і трьох предметів; були учні, які мали низьку оцінку з поведінки). Серед факторів, які впливали на навчання школярів, насамперед можна вказати на такі: наповнюваність класів учнями з різних шкіл призводила до невстигання їх у навчанні; брак підручників, зошитів і вчителів; низький рівень викладання деякими вчителями [324, арк. 166].

Таблиця 3.3

Відомість про успішність учнів шкіл м. Києва за I чверть 1945 р.

	Загальноосвітні школи								
	№ 32	№ 36	№ 39	№ 41	№ 56	№ 95	№ 110	№ 112	№ 145
Було учнів на поч. I чверті	915	695	543	-	-	-	-	562	1472
Прибуло	48	23	55	-	-	-	-	18	136
Вибуло	59	49	24	-	-	-	-	62	197
Було учнів на кінець чверті	904	669	574	397	750	479	388	518	1414
Атестовано	844	647	542	380	721	464	381	499	1336
Не атестовано	60	22	32	17	29	25	7	19	75
Відмінно	44	54	35	21	56	41	-	-	156
Не встигає	166	125	139	87	134	106	-	97	277
з 1 предмета	50	45	53	-	41	26	-	38	-
з 2 предметів	44	59	39	-	43	24	-	32	-
з 3 предметів	60	21	47	-	18	51	-	27	-
і більше	-	-	-	-	37	-	-	-	-

Продовження таблиці 3.3

Знижена оцінка за поведінку	-	8	-	-	-	43	21	-	-
Відвідування	88,5%	-	-	96%	-	-	-	-	-

Отже, оцінювання навчальних досягнень учнів у шкільній практиці в досліджуваний період дуже часто змінювалося. У 20-х роках ХХ ст. оцінка нотувалася педагогами у формі усних і письмових характеристик, які доводилися до відома батьків. У практиці єдиної трудової та професійної школи використовувалися тести як форма оцінювання навчальних досягнень учнів. У 30-х роках ХХ ст. у початковій, неповній середній та середній школах запроваджувалася словесна п'ятиступенева система оцінювання успішності учнів.

Проте критичне переосмислення навчання без оцінок поставило педагогів перед необхідністю повернення спочатку до екзаменів для всіх учнів у кінці кожного року, а потім до запровадження диференційованої шкали оцінок знань учнів (з 1944 року була введена цифрова п'ятибальна шкала оцінок).

У практиці початкової, неповної середньої, середньої (з 30-х рр. ХХ ст.) та професійної шкіл 1917–1944 рр. використовувалися різні види (оцінки поточні, семестрові, річні), форми (оцінювання на уроці, екзамені – у 1917–1944 рр., тести – в 1920-х рр.), критерії (міцність, повнота, глибина, системність знань, творчість, виконання за зразком), способи (у балах – в 40-х рр.; виставлення оцінок за 5-бальною шкалою – у 1917–1944 рр.; в оцінювальних судженнях – в 1917–1920 рр., 30-х рр.) та методи (усні й письмові відповіді, самостійні й контрольні роботи, твори, диктанти) оцінювання навчальних досягнень учнів.

Означену проблему активно розробляли вітчизняні педагоги, що й розглянемо в наступному параграфі.

3.3. Рефлексії щодо шкільного оцінювання в працях українських педагогів

1919 р. – 20-ті роки ХХ ст. характеризуються встановленням в Україні радянської влади. Багато видатних українських педагогів, учених у ході суспільно-політичних змін емігрували за кордон і там працювали для розвитку Української держави. Чимало освітніх діячів продовжували діяльність в Україні, здійснюючи реформування освітньої галузі. Вони у своїх педагогічних працях розглядали різні аспекти оцінювання навчальних досягнень учнів (зміст, види, форми, критерії, способи, методи) у контексті розвитку шкільної освіти та педагогічної науки.

Оцінювання під час екзамену як форму оцінки навчальних досягнень учнів аналізував учений-педагог, історик освіти, громадський і політичний діяч Я. Ряппо (1880–1958) у статті «Новий етап у роботі Наркомосу УСРР» (1925). Він наголошував, що екзамени повинні бути скасовані. Оцінювання знань школярів має здійснюватися безперервно в процесі навчання. Учений засуджував діяльність учителя, який зовсім не знає учнів і не перевіряє їхні знання [227, с. 6].

Про способи оцінювання, зокрема вербальне (в оцінювальних судженнях), розмірковував визначний український педагог Я. Чепіга (1875–1938) у статті «Раціоналізація обліку. Успішність учнів і вчителів» (1926). Він писав: «Деякі школи вводять замість балів характеристики як поведінки учня, так і його знань, але це не вносить точної диференціації по ступенях успішності з кожного предмета або циклу знань, щоб можна було порівняти успіхи з окремих предметів по певній школі з математичною точністю» [286, с. 2]. Про форми оцінювання навчальних досягнень учнів, зокрема тести, учений говорив в іншій статті «Раціоналізація обліку. Що то є стандартна міра» (1926). Розмірковуючи про запровадження в шкільну систему американського досвіду – тестів, Я. Чепіга стверджував, що в оцінці немає місця для суб'єктивних моментів [287, с. 1]. Отже, педагог розглянув форми і способи оцінювання знань учнів.

Суть і значення, а також функції шкільних оцінок розкрила видатний педагог, громадський діяч С. Русова (1856–1940) у підручнику «Дидактика» (1925). Вона писала: «Учні мусять вчитися не для оцінок, а щоб задовольнити свою цікавість, щоб розв'язати ту проблему, до якої вчитель зумів викликати у них цікавість, оцінки можуть існувати для вчителя, коли він ще не досить ознайомився зі своїми учнями, можуть бути потрібними для школи як засіб для визначення інтелектуальних сил класу і окремих учнів» [226, с. 120]. Отже, педагог виокремила навчальну функцію оцінки.

Види контролю навчальних досягнень школярів, зокрема такі, як: попередній (здійснюється перед вивченням нового матеріалу), поточний (у процесі вивчення нового матеріалу), тематичний (здійснюється після вивчення певних тем чи розділів), підсумковий, який відбувається наприкінці навчальної чверті, заключний, що здійснюється наприкінці навчального року з метою обліку успішності учнів за рік, С. Русова також проаналізувала у згаданій праці. Вона виділила такі функції контролю та оцінювання знань учнів, як стимулювальна, діагностувальна, освітня, розвивальна, виховна, коригувальна тощо [63, с. 110].

Форми оцінювання знань учнів досліджував російський учений, член-кореспондент Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. Леніна (ВАСГНІЛ), професор В. Ковальський (1899–1984) у статті «Облік класної роботи і оцінювання знань» (1925). Він визначив зміст оцінки як універсальні риси учня, що характеризують його як особистість. Учений звернув увагу на психологічний аспект оцінювання знань школярів. На його думку, навчальний процес складний, його важко поділити на складові частини, які можна було б оцінити. Результат роботи повинен являти собою певний елемент мозкової діяльності. Констатування наявності такого елемента і є оцінка успішності учнів [112, с. 87; 178, с. 405].

У цій же роботі В. Ковальський розглянув суб'єктивні й об'єктивні критерії й функції оцінки. Він стверджував, що оцінки виставляються вчителем суб'єктивно, вони виражають не навички і знання учня, а враження

вчителя, тому не можуть мати ніякої практичної цінності. Шкільні оцінки є засобом впливу на учнів. Учений наголошував, що вони повинні відображати справжню об'єктивну картину, бути основою для наукових висновків про цінність тих чи інших способів впливу на школярів. На думку В. Ковальського, система оцінок абсурдна. Вони нічого не дають учню, є шкідливими. Саме відсутність об'єктивних критеріїв для виставлення того чи іншого бала неминуче приводить до несправедливості. Відповідно оцінка знань породжує непорозуміння як з боку вчителя, так і учня. Також учений визначив основні функції оцінки: навчальну, розвивальну, стимулювальну, коригувальну [112, с. 88, 89]. Отже, він критично ставився до оцінок у школах.

Таким чином, у 20-х роках ХХ ст. в УСРР педагоги, громадські діячі, керівники освітньої галузі намагалися розробити систему оцінювання навчальних досягнень учнів на гуманістичних, педоцентричних, наукових засадах.

З кінця 20-х років ХХ ст. в УСРР розвиток освіти змінює вектори – на уніфікацію української системи освіти до загальнорадянської, поступове згортання українізації. Відповідно змінюються погляди педагогів, учених щодо системи, критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів.

З психологічного погляду розкрив суть, функції оцінки радянський психолог Б. Ананьєв (1907–1972) у брошурі «Психологія педагогічної оцінки» (1935). На думку вченого, оцінка виконує різні функції – «орієнтуючу», що впливає на розумову діяльність школяра, сприяє усвідомленню ним самого процесу цієї діяльності й осмисленню власних знань, і стимулювальну, яка впливає на ефектно-вольову сферу учня завдяки переживанню ним успіху й неуспіху [6, с. 9].

Поняття «система оцінок знань» й «оцінка», функції оцінки розкрив учений Українського науково-дослідного інституту педагогіки (далі – УНДІП) Я. Резнік (1892–1952) у статті «Критерії оцінки успішності учнів» (1935). Так, на його думку, «система оцінок знань» – це знаряддя підвищення

якості навчання, мобілізації дітей навколо боротьби за знання, виховання в них любові до знань; «оцінка» – не кара за свої або чужі гріхи, а характеристика фактичної успішності [220, с. 53]. Як бачимо, і система оцінювання навчальних досягнень учнів, й оцінка виконують навчальну й виховну функцію.

Інше трактування поняття «шкільна оцінка» учений УНДІПу А. Феоктистов подав у статті «Норми оцінки засвоєння мови» (1935). Він тлумачив оцінку як констатацію рівня засвоєння знань і навичок [275, с. 67].

На засіданні Державного науково-методологічного комітету Наркомосу УСРР (25 січня 1926 року) заслуховувалися доповіді вчених про форми контролю, оцінювання успішності школярів і способи оцінювання. Учений М. Мандрика (1886–1979) у своїй промові зазначив, що контроль результатів навчальної діяльності учнів є органічною частиною будь-якого робочого процесу. На думку вченого, такий контроль складається з об'єктивних і суб'єктивних моментів. До об'єктивних форм контролю він відносив систематичну оцінку й засуджував стару (імперської доби – цифрову оцінку) бальну систему оцінювання знань учнів. М. Мандрика розкрив поняття «нормальної кривої», тобто оцінки (добрі й погані) потрібно виставляти учням об'єктивно й справедливо. Він стверджував, що, «крім відомих форм системи балів щодо оцінки учбової успішності, найбільш корисною й об'єктивною може вважатися система так званої «нормальної кривої» для розподілу балів між учнями певної групи, коли певна кількість добрих і поганих оцінок розподіляється вчителем поміж учнями за законом «нормальної кривої» [219, с. 147].

Учений підкреслював, що оцінювання успішності школярів може бути здійснене за такими рівнями: оцінку виставляє вчитель на основі своїх спостережень за учнем; оцінка виставляється на підставі вражень товаришів учня; самооцінка. Він обґрунтовував і доцільність у навчальній практиці використання різних форм (екзамен, тести) і способів (у балах; за допомогою індексів) оцінювання навчальних досягнень школярів [219, с. 147, 148].

На сторінках педагогічних журналів публікувалися статті, у яких педагоги порушували проблему оцінювання успішності учнів. Методи і форми оцінювання навчальних досягнень, поняття «облік успішності» розглянула вчена С. Луначарська в праці «Облік успішності учнів у школі II ступеня» (1927). Вона тлумачила термін як облік того, які знання й навички набув учень в усіх сферах шкільного життя, наскільки міцно він їх засвоїв, як може оперувати ними для розширення теоретичних і практичних життєвих завдань [128, с. 54]. Такий облік успішності виражається оцінкою. С. Луначарська охарактеризувала методи (усні відповіді, письмові творчі роботи, реферати, контрольні завдання) і форми (оцінювання під час уроку, екзамену, звіт за семестр, підсумковий звіт у кінці року) оцінювання знань школярів [128, с. 59, 60].

Тести як форму оцінювання навчальних досягнень учнів досліджує учений-педагог Ф. Бельський (1890–1952) у статті «Тестування та оцінка успішності засвоєння навчального матеріалу» (1926). Він виокремив такі види тестів: певності; тест визначення понять; тест освідомлення; запитові тести; оперативного змісту; ув'язок питань; впорядкування; тест-схема; виправлення помилок та хиб; виборчий тест освідомлення; мотивованого критичного судження; тест-характеристика; тест-проект. Найбільш важливими з них визнав тести (тест-проект, тест-характеристика, мотивованого критичного судження, тест оперативного змісту, тести запитові), що виявляють реальне засвоєння тим чи іншим учнем навчального матеріалу. Констатував таку форму (у цифрових позначках) оцінок тестів: +1 (повна відповідь), $\frac{1}{2}$ (неповна відповідь), а не зараховувалася помилкова відповідь і відсутність її. Відповідно критеріями такого оцінювання знань учнів були: терміновість закінчення; сумлінність у процесі роботи; ґрунтовність відповіді; самостійність міркувань; володіння українською мовою. Кожну з цих ознак оцінювали +1, а її відсутність ніяк не позначали (ставили риску (–) [12, с. 32, 34, 35].

Власну інтерпретацію поняття «тести» (проба, іспити) подав педагог О. Залужний (1886–1941) у статті «Метод тестів у нашій школі» (1927): це питання вивчення дитини як об'єкта педагогічного впливу. Він заперечував психологічні тести. На думку автора, не можна вимірювати такі психічні здібності, як уявлення, сприйняття, пам'ять, з метою встановити здібність дитини. Автор так сформулював основне завдання тестів – визначити наявність у дитини загальних здібностей і здібностей до навчання або тієї чи іншої професії й виміряти цю здібність. Виокремив такі види тестів: обдарованості; стандартовані формальні тести; професійні; фізичні (для вимірювання фізичних здібностей); тести визначення характеру й т. д. Педагог уважав найбільш розробленими тести обдарованості й шкільні. О. Залужний окремо розглядав такий спосіб оцінювання знань учнів за тестами, як бал-медіана, що складався із сум відсотків правильних відповідей. Проте груповий бал і є медіана особистих балів [64, с. 64, 65, 77].

Вимоги до тестів (об'єктивність, науковість) розглянув педагог Ю. Самброс у статті «Досвід постановки тесту українського правопису» (1927). Він зазначав, що тести наближують розв'язання проблеми об'єктивної оцінки успішності учнів і педагога, оцінки позбавленої суб'єктивізму й здобутої науково. Розроблені ним тести оцінювалися за 3-бальною системою [231, с. 177].

Поняття «тест» як спроба, перевірка, іспит тлумачив педагог Г. Сагайдаковський (1890 –?) у статті «Тести як метод об'єктивного обліку успішності» (1928). Тест є спробою обліку виконання певного завдання. Він виявляє трудові можливості даної особи в подальшій роботі й допомагає розвитку особи. Педагог визначив форми тестів – словесні й графічні. Автор зазначав, що знання учнів з лічби, письма, читання, математики вимірюються тестами, а вплив шкільного виховання на дітей за тестами виявити не можна [230, с. 72, 73, 79].

Критично оцінював використання тестів як засмічування знань школярів педагог М. Шатунов у статті «Вплив деяких тестів на засмічування знань учнів» (1928). Він зазначав, що в УСРР майже всі загальноосвітні навчальні заклади за останні три – чотири роки випробували тести для оцінки різних видів діяльності школярів. Автор розглянув поширений тип тестів – завдань, що їх учні розв'язують як звичайні математичні приклади, задачі. У суспільствознавстві й інших словесних науках найбільше використовуються вибіркові тести з головними відповідями – правильними й неправильними, а також тести-анкети із запитаннями, що вимагають прямої відповіді. М. Шатунов визначив негативну сторону тестів: учень може зробити вибір відповіді несвідомо або навмання (при використанні вибірових тестів); наявність готових відповідей перетворює тест із форми перевірки знань учнів у засіб лише повторення вже вивчених відомостей та засвоєння нових тверджень [290, с. 131, 132]. Отже, педагог вказав на негативне в тестах, а також виокремив їхні види.

Питання про бальну систему оцінювання знань учнів висвітлив учений-педагог М. Миронів у статті «У школі не все гаразд» (1928). На прикладі Харківської залізничної школи № 3 критикував словесну форму оцінок, які виставлялися вчителем на уроці і в табель у кінці кожного семестру. Вчителі оцінку переводили у відсотки, приміром, «2» – 25%, «3» – 50%, «4» – 75%, «5» – 100%, і записували в табель. На думку вченого, таке оцінювання навчальних досягнень учнів сприяло: зниженню інтересу дітей до навчання; відродженню методу шпаргалки; занепаду дитячих громадських організацій; появі самогубства школярів [136, с. 42].

Ця праця викликала дискусію серед учителів. Вони з різних позицій розкривали означену проблему. Так, позитивно оцінював контроль результатів навчальної діяльності школярів, зокрема запровадження в школах семестрових відомостей про успішність учнів, учитель Я. Пріт у статті «Про відомість» (1928). Він наголошував, що такі відомості потрібні в школі, бо це призвичаює до регулярного контролю учнівської роботи,

виховує в дітей почуття виконання обов'язку, покладеного на них, та дає змогу батькам стежити за успішністю роботи своєї дитини. Також підкреслював, що така практика повинна виникати в школах не стихійно, поза керівництвом органів Наркомосу, а за регламентацією й під їхнім наглядом та за типовими зразками по всіх установах соцвиху [188, с. 57; 186, с. 16].

Погоджувався з міркуваннями М. МIRONІВА про доцільність скасування балів у навчальному закладі учитель В. Кривоносов у статті «У школі не все гаразд (на статтю тов. Миронова)» (1928). Із практики однієї з одеських шкіл В. Кривоносов розповів про оцінювальні судження процесу й результатів навчальної діяльності: «встигає», «мало встигає», «не встигає» [117, с. 57].

Сформулював свої зауваження, підійшовши до питань оцінювання навчальних досягнень учнів з іншого боку, ніж М. МIRONІВ, учитель П. Волинський у статті «З приводу наступу т. Миронова на рештки старорежимної школи» (1928). Він зазначав, що в справі оцінки дитячої успішності головним має бути не страх перед батьківською різкою, а виховні й освітні завдання, поставлені перед школою. На його думку, вчитель мусить підійти до оцінки знань того чи іншого учня лише через тривалі спостереження та вивчення роботи школяра, усуваючи всякі моменти покарання або нагороди в оцінках, дбаючи про найбільшу неупередженість [29, с. 61, 62]. Отже, розглянуто функції оцінки: навчальну, розвивальну, виховну.

Подає свою позицію щодо статті М. МIRONІВА учитель Л. Цупрун, зокрема, визначаючи поняття «бал» як індивідуальний підхід учителя-«бальника» до оцінки знань із кожної дисципліни, поведінки тощо. Він вважав, що вчитель, виставляючи, наприклад, бал за поведінку, ігнорує інтереси та життя як окремої особи, так і всього колективу [29, с. 67]. Отже, оцінювання навчальних досягнень учнів залежить від педагогічного такту й поведінки вчителя.

Питання про залучення учнів до процесу оцінки успішності розглянув аспірант УНДІПу С. Рубінштайн у статті «Про роль учнів в оцінці успішності» (1929). Він провів дослідження на невеликій кількості школярів (усього три групи: III триместр – 22 учні; IV трим. – 17 учнів; V трим. – 19 учнів), щоб розв'язати проблему важливості оцінок успішності, виставлених учнями. У ході дослідження було виконано таку роботу: кожний школяр із цих груп виставляв однокласнику за п'ятибальною шкалою оцінку з математики у відомість; вчитель математики також оцінював успішність учнів із дисципліни; через 2 дні в цих класах були проведені тести з алгебри. У результаті одержано три показники успішності з математики: оцінка вчителя, класу й тестові дані. На думку науковця, учні в певних умовах здатні давати достатньо об'єктивні оцінки, які високо корелюють з оцінками успішності, виставленими вчителем, рівень об'єктивності й справжності таких оцінок зростає відповідно до підготовленості групи [224, с. 129, 130, 134].

Питання про те, як виховувати дитину, що не встигає в навчанні, порушила учена М. Ровна в праці «Що таке неуспішність у дітей та як їй запобігти» (1931). Вона дала вчителям і батькам кілька порад: не можна зосереджувати увагу дитини на її негативних рисах; не можна докоряти дитині, а треба намагатися збудити в ній почуття впевненості, що вона буде й може успішно працювати; потрібно дитину підбадьорити, запевнити, що саме вона може добре справитися із шкільними завданнями [222, с. 41].

Залишалася актуальною проблема способів оцінювання навчальних досягнень школярів. Способи (в оцінювальних судженнях – «цілком задовільно», «дуже добре»), критерії оцінювання знань учнів розглянув народний комісар освіти УСРР М. Скрипник (1872–1933) у статті «Забезпечити диференційовану оцінку знань» (1932). Він виокремив якісні ознаки оцінки успішності – глибоке засвоєння матеріалу, уміння орієнтуватися і вміння володіти здобутими знаннями. Державний діяч виділяв дві позитивні оцінки – «задовільно» й «добре» – і допускав, що може

додаватися в окремих випадках й оцінка «дуже добре», але вона є факультативною й необов'язковою» [240, с. 2, 3].

Рекомендації щодо оцінювання навчальних досягнень школярів розробив державний діяч, перший народний комісар освіти Радянської України, учений В. Затонський (1888–1938), зокрема, він звернув увагу на словесну форму та критерії оцінок у статті «Про оцінку успішності учнів» (1935). Учений подав скорочені позначення рівнів оцінки: «дуже погано» – «ДПГ», «погано» – «ПГ», «посередньо» – «П», «добре» – «Д», «відмінно» – «В» [202, с. 24, 26].

В. Затонський приділив увагу вивченню української мови в школах й оцінюванню письмових робіт учнів. Так, на одній із нарад молодих учителів (5 січня 1936 року) у промові «Усунути хиби в школі» він порушив питання грамотності, успішності, оцінки знань та заохочення учнів. Зокрема, наголошував, що «оцінка не є фетишем для вчителя; успішність класу оцінюється не тільки оцінками «добре» чи «відмінно», а його фактичним станом» [65, с. 17]. Він рекомендував учителям, особливо на початку і в середині року, трохи суворіше ставитися до оцінки, бути більш вимогливими, і це тільки допомагатиме справі. Заперечував лібералізм при виставленні оцінок.

Учений також розглянув підходи до учня при оцінюванні навчальних досягнень, зокрема індивідуальний підхід. На його думку, «педагогічне мистецтво в тому й полягає, що не можна давати однієї форми для застосування до кожного віку, класу і дитини в класі. Тому інколи доводиться і підбадьорювати. І це є правильний допустимий метод, а коли мова йде про оцінку, то поблажливим бути не слід» [65, с. 18].

На одній із нарад директорів і завідувачів навчальних частин шкіл м. Києва (28 травня 1936 року) В. Затонський у доповіді «Геть схоластику!» проаналізував підходи вчителів до оцінювання письмових робіт учнів. Звертав увагу на оцінки з «натяжками», наполягав на необхідності дотримуватися єдиних вимог щодо норм оцінок, поданих у наказі НКО

(січень 1936 року), заперечував доцільність повторних екзаменів, а також звільнення школярів від екзаменів (якщо це дійсно через хворобу, то дозволяти, а не за примхою батьків) [66, с. 68, 69]. Отже, учений наполягав на об'єктивному, справедливому (відповідно до нормативних документів) оцінюванні письмових робіт учнів.

Зазначимо, що в 30-х роках ХХ ст. особливу увагу вчені зосередили на проблемі критеріїв та шкали оцінювання успішності. Стислий аналіз контролю й оцінювання навчальних досягнень учнів загальноосвітньої школи дав учений УНДІПу Я. Резнік у статті «Критерії оцінки успішності учнів» (1935), де звернув увагу на критерії оцінювання знань школярів. Він стверджував, що відсутність єдиних державних критеріїв оцінювання знань учнів призвела до розробки й застосування вчителями власних критеріїв у шкільній практиці. Відповідно, оцінки виставлялися необ'єктивно. На думку Я. Резніка, досвідченість і методична підготовка вчителя, його вміння розрізняти формальні, поверхові й реальні глибокі знання учня, його сумлінність, бажання за будь-яку ціну домогтися правильної картини знань школяра – усе це відображається в оцінці [220, с. 45, 46].

Учений вважав, що оцінки повинні виставлятися вчителем відповідно до вимог навчальних програм. Він розмірковував над питанням, що саме слід оцінювати: наявні фактичні знання учня чи його працю, результатом якої ці знання були. Водночас розкрив стимулювальну функцію оцінки. Учений зазначав, що в шкільній практиці оцінка може змінюватися під впливом різних обставин: ставлення учня до навчання, зовнішніх умов роботи тощо [220, с. 53].

У згаданій статті науковець розглянув способи оцінювання знань школярів (в оцінювальних судженнях) і форми перевірки результатів навчальної діяльності (індивідуальна). Він наголошував, що складання характеристики на учня, а також врахування індивідуального підходу до дитини в процесі оцінювання є дієвим способом.

Я. Резнік проаналізував 4-бальну й 5-бальну шкалу оцінок, що була запроваджена в окремих загальноосвітніх навчальних закладах. Визначив негативну сторону чотирибальної і дав позитивну характеристику п'ятибальній системам оцінювання знань учнів у радянській школі досліджуваного періоду. Недостатність чотирибальної системи була доведена практикою: вона не давала можливості досить чітко диференціювати школярів за їх знаннями. П'ятибальна система була зручною в застосуванні й мала чітку диференціацію відповідно до звичайних рівнів порівняння (середній, кращий, найкращий, поганий і найгірший) [220, с. 54].

Аналіз історико-педагогічних джерел свідчить, що в 30-х роках ХХ ст. не було встановлено єдиних державних критеріїв оцінювання знань школярів з предметів, тому вчителі користувалися своїми, виробленими роками. Так, критерії оцінювання навчальних досягнень учнів з української мови навів учений А. Феоктистов у статті «Норми оцінки засвоєння мови» (1935). Він подав критерії оцінок різних видів роботи з мови – читання, каліграфії, орфографії, граматики, усної та писемної мови (Додаток Н). Щодо помилок, то він рекомендував не ділити їх на грубі й неважливі. Зазначимо, що норми оцінок, встановлені А. Феоктистовим, базувалися на цифрових показниках знань з окремих розділів програми [275, с. 67-72].

Автор розкрив способи оцінювання навчальних досягнень учнів – характеристика й «оцінюючий портрет» школяра. Він рекомендував: «Даючи оцінку успішності учня за квартал, учитель повинен урахувати всю попередню роботу учня... Поточні й семестрові оцінки – це матеріал для заключної характеристики школяра, яка обіймає його всебічно й глибоко, з його нахилами і захопленнями, з його вадами і труднощами. Учитель має дати «оцінюючий портрет» учня – художній портрет у слові, який визначає його персональні особливості» [275, с. 67]. Отже, у згаданій статті А. Феоктистов розглянув зміст, види, критерії і способи оцінювання знань учнів.

У 1935–1936 роках у періодичному виданні «Комуністична освіта» публікувалися статті учителів, які висловлювали свої зауваження з приводу згаданої праці А. Феоктистова. Так, педагог Г. Л. у статті «До питання про норми оцінок з мови» (1936) зазначав, «що вчений не давав вказівок про єдину оцінку знань з мови учня кожного класу, а розглядав питання про норми оцінок різних видів роботи з мови. Також питання про облік знань теорії і практики розглядалося механічно, тобто теорія була відірвана від практики» [33, с. 120].

Учитель Л. Магазінник у публікації «Іспити в нашій школі» (1936) просив керівництво НКО до початку нового навчального року розробити загальні норми оцінок з предметів та статут школи [130, с. 86].

На важливості коментування вчителями оцінок у школі наголошував педагог Л. Магазінник у статті «Педологічні «теорії» причин неуспішності учнів та практика школи в боротьбі з неуспішністю» (1937) – це потрібно для того, щоб школяр знав свої прогалини в знаннях. Педагог стверджував, що вчитель, ставлячи оцінку «погано», ніби висловлює своє незадоволення, тобто нагороджує учня черговою порцією «моралі». Далі робота з цим школярем припиняється або його зараховують до невстигаючих. На думку Л. Магазінника, оцінку потрібно «оживити»: по-перше, сказати дитині, чого саме вона не знає; по-друге, дати їй вказівку, як надолужити прогаяне, та визначити форму й місце додаткової роботи; по-третє, вчитель має зафіксувати у свій щоденник, чого саме не знає школяр, щоб, готуючись до наступного уроку, повторити, пояснити матеріал, що викликає труднощі в дітей [131, с. 88]. Отже, Л. Магазінник схвалював словесну форму оцінки.

Як ми вже зазначали, у неповній середній та середній школі в 30-х роках ХХ століття тематичне опитування, заліки та іспити були поширеними формами оцінювання навчальних досягнень учнів. Проблему контролю, оцінювання якості відповідей учнів у процесі навчання порушив педагог А. Макогон (1897–?) у статті «Школа на іспитах» (1936). Зокрема, він звернув увагу на тематичне опитування школярів та виставлення оцінок. На

його думку, «опитування учнів у процесі тематичного повторення виявляє, в якій мірі учень зрозумів те, що вивчали, які є слабкі сторони у його знаннях, що більшість учнів погано засвоїли, і що треба закріплювати, роз'яснювати всім школярам» [132, с. 77].

Свій погляд на одну з форм оцінювання навчальних досягнень учнів – під час екзамену, зокрема перевідних випробувань у 4 класі загальноосвітніх шкіл, визначив учений І. Строй у статті «Іспити в 4 класі» (1937). Він наголошував, що «кожний учитель повинен завчасно ґрунтовно продумувати весь курс, визначити і записати завдання для усних і письмових екзаменів. Крім екзаменатора, асистент теж повинен виставляти оцінки за письмові та усні відповіді учнів» [249, с. 39].

Питання оцінки як засобу контролю та стимулу покращення знань школярів порушила вчитель В. Шурова в статті «Про деякі питання роботи з мови» (1937). На її думку, «коли учень знає, що все те, що він скаже або напише у відповідь на питання, буде оцінено, то це примусить його бути особливо уважним і суворим до себе» [294, с. 14]. Отже, педагог розглянула контролювальну й стимулювальну функції оцінки.

Про складання екзаменів за білетами й оцінювання навчальних досягнень учнів на іспитах ідеться в статті О. Жука «Іспити в середній та неповній середній школі» (1937). Автор схвалював карткову (за білетами) форму складання екзаменів: учень має змогу обдумати свою відповідь; унеможливлюються індивідуальні запитання; справедливість з боку вчителя. Зупинився він і на екзаменаційних оцінках з мови в 10 класі: їх потрібно виставляти, враховуючи, як навчався учень з предмета протягом року, а також на основі того, наскільки грамотно написав твір з літератури. За нього ставилася одна оцінка, де враховувалися як зміст твору, так і стилістична, орфографічна й пунктуаційна грамотність [61, с. 32, 35]. Отже, вчений висвітлив такі проблеми: форми оцінювання знань учнів (під час екзамену); форми екзаменів (за білетами); види оцінок (поточні, річні).

Проблему оцінювання знань учнів, які перевелися зі спеціальних шкіл у масові, проаналізували вчені Л. Гордон і О. Смалюга (1892–1957) у статті «Про успішність учнів, переведених із спеціальних шкіл у масові» (1937). Вони визначили труднощі, з якими зіткнулися школярі (дітей принижували; керівники шкіл помилково направляли не в ті класи, куди їх рекомендувала комісія). Причиною проблеми було те, що таких дітей не сприймали як учні масової школи, так і вчителі. Відповідно педагоги на уроках занижували їм оцінки з усіх предметів, на іспитах виставляли незадовільні оцінки. Учні втікали з масової школи, чинили самогубства тощо. До таких шкіл належали, наприклад, у Києві – №№ 1, 21, 27, 141, 159 школи, в Харкові – №№ 82, 84, Одесі – № 53, Миколаєві – №№ 2, 5, 7, 17, 31 [36, с. 95, 96]. Отже, вчені розглянули критерії оцінювання знань учнів, зокрема об'єктивність оцінки, в особливих умовах, обтяжених додатковими чинниками.

Питання використання оцінки як одного із засобів індивідуального підходу до школярів з психологічної точки зору, критерії та функції оцінки розкрив український психолог Г. Костюк (1899–1982) у статті «Про індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі» (1937). Він уважав, що «оцінка в індивідуальному підході до учня, як і у всій навчально-виховній роботі, дуже важливий і невід'ємний момент. Вона має не тільки кваліфікувати виконану вже роботу учня, а й сприяти усвідомленню ним його досягнень і помилок, формувати почуття відповідальності за виконання завдань, породжувати бажання далі краще вчитися і мобілізувати учня на здійснення цих бажань» [115, с. 61]. Отже, у шкільній практиці були такі критерії оцінки: конкретність, об'єктивність, справедливість, чіткість, ясність і зрозумілість для школяра, а головне – тактовність подання. Також оцінка виконувала навчальну, розвивальну, стимулювальну, коригувальну, виховну функції.

У статті автор виокремив такі недоліки у використанні оцінки вчителями: педагоги не надають своїм оцінкам потрібної конкретності; не зазначають, чим саме їх не задовольняють відповіді учнів чи інші їхні

роботи; не аналізують конкретні помилки школярів; опитавши учня, не виставляють оцінку, залишаючи його в невіданні, сумнівах; приховують оцінку, роблячи з неї на певний час секрет, про який учень може дізнатися, тільки підглянувши в журнал; не використовують при цьому учнівських щоденників. Такі способи оцінки роботи школярів, на думку вченого, антипедагогічні. Водночас він зазначив, що негативна оцінка учнівської роботи потрібна: «учень має її усвідомити, зрозуміти, чому саме його робота незадовільна. Але вона має бути сформована так, щоб породжувати в школяра бажання виправити помилки в його роботі. Вона не повинна доводити учневі, що він «безнадійний», демобілізувати його. Навпаки, оцінка повинна породжувати бажання в учня йти вперед, упевненість в тому, що він може це робити, викликати в нього віру у свої сили, підбадьорювати в роботі. Вказавши на негативні риси, треба спиратися на позитивні сторони учня, стежити за ходом його роботи, помічати його успіхи, досягнення, зміцнювати їх, підтримувати його бажання далі ці успіхи збільшувати» [115, с. 62]. Отже, Г. Костюк порушував такі проблеми: недоліки оцінювання; облік результатів контролю, який вівся вчителем у класних журналах; критерії оцінювання; функції контролю й оцінювання навчальних досягнень учнів (навчальна, розвивальна, стимулювальна, коригувальна, виховна).

Педагоги-практики висловлювали свої ідеї щодо оцінювання знань школярів з певних предметів. Дав поради щодо покращення знань учнів з історії та виділив способи оцінювання учитель І. Єрмоленко в статті «Як досягти високої успішності з історії» (1938). Оцінка є засобом контролю і стимулом для школярів до здобуття знань. На думку автора, висока успішність залежить від правильної перевірки знань учнів. Необхідно виставляти оцінки в журнал, у щоденник і в записну книжку, куди вносяться оцінки за кожну тему [58, с. 63]. Такі форми обліку результатів контролю навчальних досягнень школярів стимулюють їх до систематичного вивчення матеріалу й отримання якісних знань.

Оцінювання під час екзамену було поширеною формою оцінки знань учнів у школах розглядуваного періоду. Підходи до оцінювання під час екзаменів у школі 30-х років XX ст. виокремив Й. Ліпман у книзі «Іспити в школі» (1939). З цього приводу він писав: щоб правильно оцінити учня, треба «самому цілком володіти предметом, а не бути в ролі судді; вміти пропонувати запитання, щоб переконатися в розумовому розвитку і широті знань учня; знати, про що запитувати, а не ставити запитання, які спадуть на думку». Що ж до оцінки за усну і письмову відповідь на екзамені, то автор зазначив: «Оцінюючи відповіді учнів, асистент виставляє свої оцінки окремо, незалежно від оцінки вчителя. Якщо при заповненні протоколу іспитів виявиться розбіжність в оцінках учителя й асистента і кожний з них наполягає на своїй оцінці, то остаточною оцінкою буде та, яку директор школи визнає за правильну. Контрольні письмові роботи мають перевірятися тільки в присутності асистента і з його безпосередньою участю. Кожну письмову іспитову роботу підписують учитель і асистент. Суперечливі питання, що виникають під час оцінювання письмових робіт, теж остаточно вирішує директор школи» [122, с. 104]. Отже, у школах розглядуваного періоду було поширене оцінювання навчальних досягнень учнів під час екзамену. Екзаменаційна комісія складалася з трьох чоловік: учителя, асистента й директора школи.

Як уже згадувалось у попередньому параграфі, у руслі створення єдиної уніфікованої шкали оцінювання знань учнів Наркомос УРСР зобов'язав керівників освіти розробити загальні критерії оцінок і цим забезпечити уніфіковане оцінювання навчальних досягнень учнів по всіх школах. Так, у 1940 р. нарком освіти С. Бухало (1907–1988) в промові «Підсумки 1939/40 і основні завдання наступного 1940/41 навчального року», виголошеній на республіканській нараді Наркомосу УРСР (13 серпня), повідомив про критерії оцінок з навчальних предметів, розроблені Українським науково-дослідним інститутом педагогіки, які після апробації й обговорення передбачалося затвердити. Усі проекти були підготовлені кваліфікованими

спеціалістами й ґрунтовно обговорені на республіканській науково-методичній конференції та на низці спеціальних нарад [22, с. 16].

Розроблені науковою установою загальні критерії оцінювання знань з географії в середній школі подав учений науково-дослідного Інституту педагогіки І. Слуцкін у праці «Про норми оцінок успішності з географії» (1940). За основні критерії було взято: обсяг знань навчально-географічного матеріалу; розуміння матеріалу; зовнішні форми виявлення знань з географії (Додаток П) [241, с. 64-68].

Загальні критерії оцінок з історії означив учитель Г. Медведенко в статті «Про норми оцінок з історії» (1940). Він писав про дискусії вчителів з приводу критеріїв оцінювання знань учнів з історії. Так, на предметній комісії вчителів історії однієї з шкіл м. Києва під час обговорення питання про опитування й оцінку знань школярів виникла своєрідна суперечка. Одні вчителі вважали, що, оцінюючи знання дітей з історії, потрібно звертати увагу на обсяг знань, а інші – на якість [133, с. 61].

Автор на основі практичного досвіду визначив таку сукупність критеріїв оцінювання знань з історії: перевірку успішності треба проводити систематично (вчителі історії повинні завжди практикувати тільки короткі опитування; при перевірці знань з обсягу уроку частіше застосовувати коротку перевірку відповідної кількості учнів; необхідно оцінювати кожную відповідь), перевірка знань повинна бути всебічною і диференційованою (п'ятибальна система давала всі можливості для повної диференціації в оцінках знань; продуманим опитуванням й оцінкою часто можна стимулювати дітей до кращої роботи), перевірка знань повинна бути об'єктивною (слід відрізнати перевірку знань в обсязі матеріалу попереднього уроку від перевірки за цілу тему), перевірка знань має бути строго індивідуальною (потрібно уникати будь-яких форм колективної перевірки; не може бути оцінена на «відмінно» й «добре» відповідь учня, який слухає підказування, чекає навідних запитань або не вміє самостійно

розповісти про певні події й факти в історично-хронологічній послідовності) [133, с. 62, 63].

Г. Медведенко в згаданій статті із загальних критеріїв оцінювання навчальних досягнень школярів з історії виокремив основні: обсяг знань або кількість відомих учням історичних фактів і подій; якість знань або ступінь розуміння учнем певних фактів і подій; форма виявлення чи демонстрування знань. Також вказано, що обсяг знань визначався програмою і підручником з історії для відповідного класу. Сюди насамперед входили всі історичні поняття й визначення, всі факти й події, хронологічні дати, історичні особи, місця певних подій тощо. Обсяг знань – це не тільки сума відомих учням термінів, історичних фактів, хронологічних дат тощо, а й уміння правильно пояснити, визначити їх місце, показати, що під цим поняттям слід розуміти.

Щодо якості знань з історії, то це була важлива вимога до оцінки. Якість виявлялася в умінні: правильно з'ясувати суть самих історичних фактів і подій в історично-хронологічній послідовності; встановити зв'язки між історичними фактами та подіями, порівняти їх, протиставити іншим, визначити в подіях відмінне чи подібне; відрізнити головне від другорядного, причини від наслідків та ін.; визначити вплив певних подій чи діяльності певної історичної особи на хід наступних подій; знайти подібні події в сучасності чи пояснити відповідну подію сучасності історичними даними, якщо на це є достатні підстави тощо. Автор статті подав проект критеріїв оцінок знань з історії в середній школі (Додаток Р) [133, с. 64, 67, 68]. Отже, учений порушив такі проблеми: оцінювання знань учнів за 5-бальною шкалою; форми перевірки навчальних досягнень школярів (індивідуальна, групова, фронтальна); функції (навчальна, стимулювальна); критерії оцінювання (якість знань (повнота, глибина, об'єктивність, міцність, системність, узагальненість); сформованість предметних умінь і навичок; володіння досвідом елементарної творчої діяльності).

Сутність поняття «оцінка» та її вплив (позитивний і негативний) на учнів, а також види оцінок (семестрові, річні) простежує Л. Зінфельд у статті

«Завдання викладача біології в зв'язку з закінченням навчального року» (1941). Автор акцентував увагу на вимогах до виставлення оцінок за чверть і за рік. Виявлена якість знань учнів на кінець року як під час іспитів, так і під час прикінцевого обліку в тих класах, де немає екзаменів, обов'язково оцінюється. На його думку, оцінка констатує наявний стан якості знань, вона показує учневі результати його праці. Знання школярів мають бути оцінені з максимальною об'єктивністю, тоді учні сприйматимуть оцінки як заслужені, як справедливі. Правильна оцінка знань школярів виховує в них відповідальне й серйозне ставлення до неї, а це вже є запорукою такого самого ставлення до праці. Негативний вплив завжди мають суб'єктивно або випадково виставлені оцінки. Вони дискредитують перед учнями саму оцінку й вчителя, не тільки не стимулюють до кращої роботи, а навпаки, викликають байдуже ставлення до оцінки й цим самим – до своєї роботи.

Не менш шкідливо відображаються на якості навчання школярів підвищені оцінки. У таких випадках в учня створюється байдуже ставлення до того, як він відповість, бо, мовляв, однаково педагог поставить кращу оцінку; таке ставлення до оцінки надалі негативно впливатиме на ставлення учня до навчання. У деяких школярів підвищена оцінка викликає переконання у своїх хороших знаннях, і вони не вважають за потрібне працювати далі з даним матеріалом, хоча насправді вони його, можливо, і не знають [69, с. 102].

Як і протягом навчального року, так і під час іспитів або прикінцевого обліку в тих класах, де екзаменів немає, необхідно особливо уважне ставлення до об'єктивної оцінки й виявлення реальних знань учнів. Учений висловив міркування щодо виставлення перевідних і річних оцінок: «Якщо остання перевідна оцінка збігається з оцінками по чвертях, тобто вони однакові, то виставляється іспитова оцінка як загальна. Інша річ, коли оцінки не збігаються. Тоді слід дуже уважно переглянути всі оцінки учня за рік і вивчити тенденцію успішності учня протягом року. Так, якщо весь час помічалось піднесення рівня знань, а на іспиті учень одержав ще вищу

оцінку, – можна і річну виставити вищу, бо такий стан свідчить про те, що знання учня дійсно зростали весь час, у тому числі і перед екзаменами» [69, с. 103]. Отже, вчений розглянув такі аспекти проблеми оцінювання навчальних досягнень учнів: суть, види (семестрові, річні, перевідні), форми (оцінювання під час уроку, екзамену), функції (навчальна, розвивальна, стимулювальна, виховна), критерії (якість знань (міцність, глибина, повнота, системність), об'єктивність, справедливість учителя).

Таким чином, у контексті суспільно-політичних змін, розвитку педагогічної теорії та практики з'являється нова термінологія щодо оцінювання навчальних досягнень учнів, зокрема такі поняття, як «облік успішності», «система оцінок знань».

У досліджуваній період видатні педагоги, освітні діячі, вчені (Б. Ананьєв, Ф. Бельський, П. Волинський, О. Жук, О. Залужний, В. Затонський, Г. Костюк, В. Ковальський, С. Луначарська, Л. Магазінник, Г. Медведенко, М. Миронів, Я. Пріт, Я. Резнік, С. Рубінштайн, С. Русова, Г. Сагайдаковський, Ю. Самброс, М. Скрипник, І. Строй, Я. Ряппо, А. Феоктистов, Я. Чепіга, М. Шатунов, В. Шурова та ін.) порушували питання оцінювання навчальних досягнень учнів у початковій, неповній середній і середній школі, зокрема: зміст і значення шкільних оцінок; функції, форми оцінювання; тести як форма оцінювання навчальних досягнень учнів; психологічний аспект оцінювання; система оцінювання знань учнів у радянській школі; суть поняття «облік успішності»; критерії оцінок з навчальних предметів; способи та методи оцінювання навчальних досягнень школярів. Наведемо визначення понять «шкільна оцінка», «оцінка», «словесна оцінка» педагогами в 1917–1944 роках у табл. 3.3, а також розкриття проблеми оцінювання навчальних досягнень учнів у працях педагогів, учених у табл. 3.4 (додатки С і Т).

Висновки до розділу 3

1. На основі аналізу джерел схарактеризовано нормативно-правову основу педагогічного оцінювання навчальної діяльності учнів у 1917–1944 рр. Директивні документи («Про проведення загального навчання» (1924), «Про початкову та середню школу» (1931), «Про підготовку до введення семирічного загального обов'язкового політехнічного навчання» (1934), «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» (1935), «Про оцінку успішності учнів» (1935), «Інструкція про порядок проведення перевідних і випускних іспитів у школах УРСР» (1940), «Про введення цифрової п'ятибальної системи оцінки успішності та поведінки учнів початкової, семирічної і середньої школи» (1944) та ін.) регламентували види (поточні, семестрові, річні, перевідні), форми (під час уроку, екзамену, тести), критерії (якість знань – міцність, глибина, повнота, системність), способи (у балах, в оцінювальних судженнях), методи (усні та письмові відповіді, практичні вправи) оцінювання знань учнів у початковій, неповній середній і середній школах України.

Виявлено, що в 1917–1921 рр. не розроблялися нормативні документи щодо оцінювання навчальних досягнень учнів, тому початкові й середні навчальні заклади керувалися нормативною базою імперської доби. У 20-х роках ХХ ст. у процесі реформування шкільної галузі запроваджено нові методи навчання, запозичені з європейської та американської школи. Постановами Наркомосу УСРР («Про випуск учнів 4-річної та 7-річної трудшкіл соцвиху та про переведення учнів до старших груп» (1926), «Про іспити за трудову семирічку» (1926), «Про надсилку заявок на проведення тестування у травні 1927 року» (1927), «Про перевірку знань та звичок у масовій професійній школі» (1928), «Про приймання учнів до трудшкіл» (1929), «Про новий порядок вступу учнів, що закінчують семирічну трудову школу, до профшкіл» (1929) та ін.) регламентовано форми (оцінювання на уроці, екзамені, тести), способи (словесні відгуки про результати виконання

завдань учнями, письмові характеристики навчальних досягнень школярів), методи (бесіди вчителя з учнем, письмові, творчі вправи, практичні роботи в лабораторіях, розв'язування задач, графічні завдання, контрольні роботи) оцінювання навчальних досягнень школярів, а також словесну форму оцінки: «цілком достатньо», «достатньо», «недостатньо».

У 1930-х роках нормативними документами («Про початкову та середню школу» (1931), «Про навчальні програми та режим роботи в початковій та середній школі» (1932), «Про оцінку успішності учнів» (1935), «Інструкція про порядок проведення перевірних іспитів в школах УРСР» (1938) та ін.) уведено єдину загальнодержавську п'ятиступеневу систему оцінювання успішності учнів; визначені уніфіковані критерії оцінювання знань учнів з навчальних дисциплін. У 1944 р. відповідно до державної постанови «Про введення цифрової п'ятибальної системи оцінки успішності та поведінки учнів початкової, семирічної і середньої школи» (1944) відбулася заміна словесної системи оцінювання успішності учнів бальною.

2. Установлено, що в навчальних закладах визначеного періоду здійснювалося оцінювання знань учнів на уроках, під час виконання письмових творчих робіт, тестових завдань (у 20-х рр.) і на екзаменах. У 20-х роках ХХ ст. з'являється нова форма оцінювання знань учнів – тести, чого не було в імперський період. Види оцінок (поурочні, семестрові, річні, екзаменаційні) залишалися сталими.

Виявлено, що в шкільній практиці існували різні системи оцінювання. Протягом окресленого періоду вони варіювалися (у 20-х рр. ХХ ст. існували 3 і 4-бальна словесні оцінки з поясненнями-характеристиками; у 30-х рр. 4-бальну систему замінено 5-бальною (словесною) і характеристиками, а в 40-х роках ХХ ст. введено цифрову 5-бальну).

Обґрунтовано, що в початкових і середніх навчальних закладах у 1917–1944 рр., як і в імперський період, використовувалися такі способи оцінювання знань учнів: виставлення оцінок за 3, 4, 5-бальною шкалою, в оцінювальних судженнях (характеристики); записи на дошці, у журнали,

табелі. Визначено методи оцінювання навчальних досягнень школярів (вони були сталими в усі розглядувані нами періоди) – усні й письмові відповіді, творчі завдання, практичні вправи.

3. У ході дослідження виявлено, що педагоги, освітні діячі, вчені окресленого періоду в контексті суспільно-політичних змін, розвитку педагогічної теорії і практики розглядали проблему оцінювання навчальних досягнень школярів, зокрема: зміст і значення шкільних оцінок (В. Ковальський, С. Русова, Я. Ряппо та ін.); функції (навчальна, розвивальна, стимулювальна, виховна) оцінювання знань учнів (Б. Ананьєв, П. Волинський, Г. Костюк, В. Шурова та ін.); форми оцінювання (під час уроку, екзамену) (О. Жук, В. Затонський, Л. Магазінник, М. Скрипник, І. Строй та ін.); тести як форму оцінювання навчальних досягнень школярів (Ф. Бельський, О. Залужний, Г. Сагайдаковський, Ю. Самброс, М. Шатунов, Я. Чепіга та ін.); систему оцінювання знань учнів у радянській школі (П. Волинський, В. Ковальський, М. Мандрика, М. Миронів, Я. Пріт, Я. Резнік); зміст поняття «облік успішності» (облік того, які знання й навички набув учень у всіх сферах шкільного життя) (С. Луначарська, Я. Чепіга та ін.); критерії оцінок з навчальних дисциплін (міцність, глибина, повнота, системність знань учнів, об'єктивність, справедливість учителя) (С. Бухало, Л. Гордон, В. Затонський, Г. Медведенко, Я. Резнік, І. Слуцкін, О. Смалюга, А. Феоктистов та ін.); способи оцінювання знань учнів (у балах, в оцінювальних судженнях) (М. Скрипник, Я. Резнік, А. Феоктистов та ін.); методи оцінювання (усні й письмові відповіді, творчі вправи) навчальних досягнень учнів (С. Луначарська, А. Феоктистов, В. Шурова та ін.). З'являються нові поняття – «облік успішності», «система оцінок знань».

На нашу думку, позитивним аспектом оцінювання навчальних досягнень учнів у початкових і середніх навчальних закладах у 1917–1944 роках було те, що оцінка виконувала навчальну, розвивальну, стимулювальну й виховну функції; сприяла впровадженню різних способів і методів оцінювання. Водночас негативним було: виставлення оцінок не за критеріями (а на

підставі власних міркувань учителів), що призводило до завищення або заниження оцінки; не в усіх школах використовувалися диференційовані способи оцінювання (словесні записи на дошці, в журналі, щоденнику, характеристики), які б сприяли гарним результатам у навчанні школярів. Диференційовані способи оцінювання навчальних досягнень учнів (словесні записи на дошці, в журналі, щоденнику, характеристики) можуть застосовуватися в практиці сучасних загальноосвітніх шкіл.

Основні результати дослідження відображено в публікаціях автора [161; 163; 252].

ВИСНОВКИ

Аналіз й узагальнення результатів проведеного дослідження являють собою нове бачення розглядуваної наукової проблеми оцінювання навчальних досягнень учнів у вітчизняній теорії й практиці 80-х років XIX – початку 40-х років XX століття і дають можливість зробити такі висновки:

1. Історіографічне вивчення проблеми засвідчило фрагментарну розробленість окремих питань наукового пошуку, а саме: суті, форм, видів, критеріїв, способів і методів оцінювання навчальних досягнень учнів – та відсутність цілісного історико-педагогічного дослідження. У процесі аналізу різних джерел виокремлено два періоди історіографії досліджуваної проблеми: I – радянський (40–80-ті роки XX ст.): побіжно розкрито методи (М. Гриценко, М. Ніжинський та ін.), форми (А. Бондар та ін.), способи (М. Гриценко та ін.) оцінювання навчальних досягнень учнів; II – період незалежної України (1991 р. – до сьогодення): суть понять «оцінка», «оцінювання» (С. Рукасова, С. Чупахіна та ін.), форми (О. Гур'янова, Л. Петренко, О. Петренко, В. Скалозуб, С. Телешов, О. Шевчук та ін.), види (Л. Березівська, С. Рукасова, О. Шевчук та ін.), критерії (Г. Іванюк, С. Рукасова та ін.), способи (В. Багринець, Н. Дічек, В. Кравець, В. Тригубенко, В. Яценко та ін.), методи (В. Кравець, І. Петухова та ін.) оцінювання навчальних досягнень школярів; діяльність початкових і середніх навчальних закладів в Україні кінця XIX – початку XX ст. (Н. Антонець, Л. Березівська, Л. Бондар, Н. Дічек, О. Драч, Г. Іванюк, В. Курило, О. Петренко, О. Сухомлинська та ін.).

Опрацювання джерельної бази дослідження підтвердило її достатність для висвітлення змісту, видів, форм, критеріїв, способів і методів оцінювання навчальних досягнень учнів у різних типах вітчизняних навчальних закладів кінця XIX ст. – 1944 р.

Поняттєво-термінологічний аналіз педагогічної, науково-довідкової літератури, праць педагогів, діячів освіти дав можливість широко

використати в дослідженні ключові поняття: оцінювання навчальних досягнень учнів, суть, функції, види, критерії, способи, методи оцінювання, оцінка, види оцінок, екзамен, система оцінювання знань, контроль успішності, види контролю, методи перевірки, навчальний процес.

2. У процесі дослідження з урахуванням критеріїв (суспільно-політичні зміни, зміни в нормативно-правових документах щодо оцінювання навчальних досягнень учнів, зміни структури освіти й типів навчальних закладів; розроблення проблеми в педагогічній теорії) обґрунтовано орієнтовну періодизацію та визначено особливості динаміки організації оцінювання навчальних досягнень учнів в освітньому просторі України 80-х років XIX – початку 40-х років XX століття: I період (80-ті рр. XIX ст. – 1917 р.) – інтенсифікація формування системи оцінювання навчальних досягнень учнів у різних типах державних і приватних початкових і середніх навчальних закладів в імперську добу (оцінювання знань учнів організовувалося на нормативній базі, розробленій МНО, навчальними округами, частково – самостійно приватними навчальними закладами); II період (1917–1931 рр.) – експериментування й пошук в оцінюванні знань учнів з урахуванням зарубіжного досвіду в період визвольних змагань українського народу й ранню радянську добу (у 1917–1921 рр. діяли створені в імперську добу нормативні документи щодо оцінювання в початкових і середніх закладах освіти, що за структурою не змінювалися; у 20-х роках оцінювання навчальних досягнень учнів здійснювалося на розробленій Наркомосом УСРР нормативній базі (відмінній від російської) у більшості нових типів початкових і середніх навчальних закладів, створених радянською владою; в окремих школах оцінювання проводилося за власною, відмінною від загальноприйнятої методикою); III період (1931–1944 рр.) – уніфікування організаційно-методичних засад оцінювання навчальних досягнень учнів з різних предметів у запровадженій єдиній уніфікованій державній радянській школі (оцінювання організовувалося на основі

розроблених Наркомосом УСРР (з 1937 р. – УРСР) нормативних документів в однотипній уніфікованій школі).

Установлено, що у визначені періоди організаційно-методичні засади оцінювання навчальних досягнень учнів мали свої особливості. Здійснення цього процесу та його результативність залежали від державної шкільної політики, освітньої практики, педагогічної теорії. У I період (80-ті рр. XIX ст. – 1917 р.) спостерігалася єдність державної шкільної політики, освітньої практики, педагогічної теорії. У II період (1917–1931 рр.) превалювала шкільна практика. У III період (1931–1944 рр.) домінувала державна освітня політика, активізувалася офіційна педагогіка.

3. Виокремлено й схарактеризовано суть, види, форми, розкрито критерії, способи й методи оцінювання навчальних досягнень учнів у початкових та середніх навчальних закладах України 80-х років XIX – початку 40-х років XX століття. Установлено, що *суть* (позитивні тенденції: оцінка є стимулом до покращення знань з навчальних предметів; сприяє кращій поведінці учнів; характеризує успішність школярів; негативні аспекти – несправедливість, необ’єктивність, необґрунтоване занижування оцінки вчителем, навчання заради оцінки, негативний вплив оцінки на здоров’я учнів), *види* (поточні, тематичні, семестрові, річні, перевідні оцінки), *форми* (відповідь на уроці, екзамені), *критерії* (якість знань (міцність, повнота, глибина, системність), сформованість предметних умінь і навичок, способів навчальної діяльності) оцінювання знань учнів у різні періоди не змінювалися, проте додавалися деякі складові (у 20-х рр. XX ст. – творчий підхід до виконання завдань; у 30-х рр. XX ст. встановлено єдині критерії оцінювання з навчальних предметів – історії, географії, мови й літератури). У 20-х роках XX ст. у початкових 4-річних, 7-річних трудових і професійних школах запроваджувалися тести як форма оцінювання знань школярів, облік успішності, бригадно-лабораторний метод, також використовувалися й перевідні екзамени.

Установлено, що для всіх періодів сталими були *функції* оцінювання навчальних досягнень учнів (мотиваційна, діагностувальна, коригувальна, прогностична, навчально-перевірна, виховна).

Доведено, що в різні історичні періоди змінювалися *способи* оцінювання результатів навчальної діяльності учнів: в імперську добу – виставлення оцінок за 5 і 12-бальною шкалою та, відповідно, в оцінювальних судженнях; запис на «класну золоту дошку», похвальний лист, медаль; у табель успішності, список учнів у журналі відповідно до оцінок; у 1917–1931 рр. – виставлення оцінок за 3-бальною та 4-бальною шкалою, в оцінювальних судженнях, словесні відгуки про виконання завдань школярами, іменні марки різних кольорів, запровадження щоденників і характеристик навчальних досягнень учнів; у 1931–1944 рр. – виставлення оцінок за 5-бальною словесною шкалою в 30-х рр. ХХ ст. і цифровою – з 1944 р.; в оцінювальних судженнях; запис у зошит, класний журнал, у таблицю соцзмагань, червоні прапорці.

З'ясовано, що для визначених періодів були характерні свої *методи* оцінювання навчальних досягнень школярів: в імперську добу превалювали письмові творчі роботи; вправи, доведення теорем; у 1917–1931 рр. – усні й письмові відповіді, розв'язування задач, самостійні й контрольні роботи, диктанти, реферати, лабораторні роботи, графічні завдання, вироби, малюнки; у 1931–1944 рр. – реферати, контрольні завдання тощо.

4. У процесі аналізу педагогічної спадщини 80-х років ХІХ – початку 40-х років ХХ століття з'ясовано, що в різні історичні періоди педагоги, діячі освіти, вчені вивчали такі аспекти проблеми оцінювання навчальних досягнень учнів: зміст і значення шкільних оцінок (Б. Ананьєв, В. Ковальський, С. Миропольський, В. Науменко, М. Пирогов, Я. Резнік, С. Русова, Я. Ряппо та ін.); види оцінок (Я. Гуревич, Л. Зінфельд, В. Ковальський, В. Науменко, Я. Резнік, К. Ушинський, А. Феокистов та ін.), функції оцінювання знань учнів (П. Волинський, Я. Гуревич, В. Євтушевський, В. Ковальський, Г. Костюк, Т. Лубенець, В. Науменко,

С. Русова, В. Шурова та ін.); форми оцінювання (Ф. Бельський, Б. Грінченко, О. Жук, О. Залужний, В. Затонський, Л. Магазінник, С. Миропольський, В. Науменко, М. Пирогов, Я. Ряппо, М. Скрипник, І. Строй та ін.); тести як форму оцінювання навчальних досягнень школярів у 20-х рр. ХХ ст. (Ф. Бельський, О. Залужний, Г. Сагайдаковський, Ю. Самброс, Я. Чепіга, М. Шатунов та ін.); зміст поняття «облік успішності» (С. Луначарська, Я. Чепіга та ін.); підходи до дитини в процесі оцінювання її досягнень (О. Жук, В. Затонський, Й. Ліпман, А. Макогон, І. Строй та ін.); критерії оцінювання (С. Бухало, Л. Гордон, Я. Гуревич, В. Євтушевський, В. Затонський, В. Ковальський, Т. Лубенець, Л. Магазінник, Г. Медведенко, В. Науменко, Я. Резнік, І. Слуцкін, О. Смалюга, К. Ушинський, В. Фармаковський, А. Феоктистов та ін.); способи оцінювання знань учнів (Г. Костюк, С. Миропольський, В. Науменко, М. Пирогов, М. Скрипник, О. Страннолюбський, Я. Резнік, В. Фармаковський, А. Феоктистов, Я. Чепіга та ін.); методи оцінювання навчальних досягнень школярів (Б. Грінченко, С. Луначарська, В. Науменко, А. Феоктистов, В. Шурова та ін.). З'ясовано, що ідеї педагогів про організаційно-змістові характеристики оцінювання навчальних досягнень учнів впливали на освітній процес у школах, вчителі керувалися ними у своїй роботі.

Таким чином, розв'язання поставлених завдань уможливило досягнення мети дисертаційної роботи. Проте проведене дослідження не претендує на висвітлення всіх аспектів проблеми оцінювання навчальних досягнень учнів у вітчизняній освіті 80-х років ХІХ – початку 40-х років ХХ століття. Заслужують на вивчення такі історико-педагогічні проблеми: підготовка вчителя до оцінювання результатів навчальної діяльності учнів; реакція і вплив батьків на оцінювання успішності їхніх дітей; генеза ідей про оцінювання навчальних досягнень учнів у зарубіжній педагогічній думці; зарубіжний досвід оцінювання знань школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А. Х. Характеристики учащихся взамен баллов / Х. А. // Вестн. воспитания. – 1902. – № 6. – С. 70–75.
2. Абасов З. От оценки учителя – к самооценке ученика / З. Абасов // Дайджест. Школа–Парк. – 2001. – № 1/2. – С. 23–26.
3. Амонашвили Ш. А. Воспитательная и образовательная функция оценки учения школьников: экспериментально-педагогическое исследование / Ш. А. Амонашвили. – М. : Педагогика, 1984. – 296 с.
4. Амонашвили Ш. А. Обучение. Оценка. Отметка / Ш. А. Амонашвили. – М. : Знание, 1980. – Сер. «Педагогика и психология» (Новое в жизни, науке, технике). – 96 с.
5. Амонашвили Ш. А. Психологические основы педагогики сотрудничества: кн. для учителя / Ш. А. Амонашвили. – Київ : Освіта, 1991. – 111 с.
6. Ананьев Б. Г. Психология педагогической оценки / Б. Г. Ананьев. – Л. : [б. и.], 1935. – 42 с.
7. Артемова Л. В. Історія педагогіки України: підруч. для студ. вищих пед. навч. закл. / Л. В. Артемова. – Київ : Либідь, 2006. – 419 с.
8. Бабанский Ю. К. Повышение эффективности и качества урока / Ю. К. Бабанский // Совет. педагогика. – 1981. – № 12. – С. 107–110.
9. Багринець В. Реформувати, враховуючи досвід і традиції / Василь Багринець // Освіта. – 2000. – 8–15 листоп. (№ 50/51). – С. 3.
10. Баранов С. Педагогика / С. Баранов, Л. Болотина, В. Сластенин. – [2-е изд., перераб.]. – М. : Просвещение, 1987. – 368 с.
11. Барышников П. Правила производства экзаменов для выдачи свидетельств на льготу по воинской повинности 3-го (бывшего 4-го) разряда с дополнительным распоряжением и разъяснением / П. Барышников. – М. : Изд-во К. И. Тихомирова, 1903. – 61 с.

12. Бельський Ф. Тестування та оцінка успішності засвоєння навчального матеріалу / Ф. Бельський // Рад. шк. – 1926. – № 5. – С. 32–38.
13. Бердичевська Ц. Я. Моя боротьба за високу успішність / Ц. Я. Бердичевська // За високу успішність. Обмін досвідом учителів-відмінників м. Києва ; відп. ред. Л. У. Лінійчук. – Київ : Друк. вид-ва «Пролетар. правда», 1939. – С. 14-18.
14. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. Д. Березівська. – Київ, 2009. – 43 с.
15. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія / Л. Д. Березівська. – Київ : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
16. Белогорский Н. Отчёт о состоянии церковных школ Киевской епархии в 1908–1909 учебном году / Н. Белогорский. – Киев : [б. и.], 1910. – 64 с.
17. Бібік Н. М. Формування пізнавальних інтересів молодших школярів : монографія / Н. М. Бібік ; АПН України Ін-т педагогіки. – Київ, 1998. – 199 с.
18. Біляковська О. О. Дидактичні засади оцінювання навчальних досягнень старшокласників в умовах модульного навчання : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09 / Біляковська Ольга Орестівна. – Львів, 2008. – 212 с.
19. Бондар А. Д. Організація внутрішкільного контролю / А. Д. Бондар. – Київ, 1958. – 28 с.
20. Бречкевич М. В. Об отметках / М. В. Бречкевич // Русская шк. – 1916. – Июль–авг. (№ 7/8). – С. 42–44.
21. Брюхоненко А. Влияние экзаменов и учебных занятий на вес учащихся / А. Брюхоненко // Вестн. воспитания. – 1908. – № 8. – С. 150–157.
22. Бухало С. Підсумки 1939/40 і основні завдання наступного 1940/41 навчального року (скорочена доповідь на республіканській нараді активу

- НКО УРСР 13 серпня 1940 р. / С. Бухало // Комуніст. освіта. – 1940. – № 9. – С. 10–29.
23. В-лин. Экзамены / В-лин // Вестн. воспитания. – 1892. – Кн. 4. – С. 104-113.
 24. Василенко І. Спосіб тестування з геометрії в трудшколах / І. Василенко, М. Третьяков // Укр. вісн. експеримент. педагогіки та рефлексології. – 1929. – Вип. 3. – С. 111–125.
 25. Ващенко Г. Виховний ідеал : підруч. для педагогів і виховників, молоді і батьків / Г. Ващенко. – [3-тє вид.]. – Полтава : Полтав. вісн., 1994. – 191 с.
 26. Ващенко Г. Г. Насліди тестів «загального розвитку», переведених у чотирьох групах полтавських шкіл / Г. Г. Ващенко, Є. І. Ігнат'єв // Шлях освіти. – 1927. - № 2/3. – С. 68–77.
 27. Ващенко Г. Наслідки математичних тестів Вуді, переведених в школах Полтавської округи / Г. Ващенко // Шлях освіти. – 1928. – № 11. – С. 153-160.
 28. Вказівки до проведення письмових і усних іспитів в 1937–38 навчальному році. – Київ : Вид-во «Рад. шк.», 1938. – 22 с.
 29. Волинський П. З приводу походу т. Миронова на рештки старорежимної школи / П. Волинський // Рад. освіта. – 1928. – № 5. – С. 58–67.
 30. Волкова Н. П. Педагогіка : посіб. для студ. вищих навч. закл. / Н. П. Волкова. – Київ : Видав. центр «Академія», 2001. – 576 с.
 31. Волобуїв П. Вивчання досягнень школи в галузі правопису / П. Волобуїв // Шлях освіти. – 1926. – № 11. – С. 69–74.
 32. Володкевич М. М. О системе отметок / М. М. Володкевич // Материалы по коммерческому образованию. – СПб., 1901. – Вып. 1 : Коммерческие училища : съезд директоров и представителей попечительских советов в июне 1901 года в Санкт-Петербурге. – С. 140–143.
 33. Г. Л. До питання про норми оцінок з мови / Г. Л. // Комуніст. освіта. – 1936. – № 1/2. – С. 120–122.

34. Голубнича Л. О. Принципи навчання і виховання в педагогічній спадщині С. І. Миропольського : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Голубнича Людмила Олександрівна. – Харків, 2000. – 190 с.
35. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.
36. Гордон Л. Про успішність учнів, переведених із спеціальних шкіл у масові / Л. Гордон, О. Смалюга // Комуніст. освіта. – 1937. – № 6. – С. 94-106.
37. Гориневский В. В. Благоприятна ли весна для экзаменов? / В. В. Гориневский // Образование. – 1892. – Кн. 4. – С. 189–197.
38. Гр. Наш. Деякі згадки екзаменатора / Гр. Наш // Світло. – 1912. – Кн. 8 (квіт.). – С. 26–39.
39. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1919-1965 р.) / М. С. Гриценко. – Київ : Рад. шк., 1966. – 260 с.
40. Гриценко М. С. Розвиток радянської школи на Україні / М. С. Гриценко. – Київ : Рад. шк., 1958. – 71 с.
41. Грінченко Б. Екзамен / Б. Грінченко. – Київ : Рух, 1927. – 16 с.
42. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – Київ : А.П.Н., 2002. – 224 с.
43. Гуревич Я. К вопросу об оценке баллами познаний учащихся / Я. Гуревич // Русская шк. – 1901. – № 2. – С. 98–116.
44. Гурьянов Е. Стандартизация школьной успешности / Е. Гурьянов // Нар. учитель. – 1926. – № 6. – С. 15–22.
45. Гурьянов Е. В. Учет школьной успешности. Школьные тесты и стандарты / Е. В. Гурьянов. – М. : Изд-во «Работник просвещения», 1926. – 159 с.
46. Гур'янова О. В. Історія і сьогодення шкільної оцінки / О. В. Гур'янова // Педагогіка толерантності. – 2007. – № 2. – С. 67–93.

47. Гур'янова О. В. Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894–1920 рр.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Гур'янова Оксана Віталіївна. – Кіровоград, 2007. – 255 с.
48. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М. : Гос. изд-во иностран. и нац. словарей, 1955. – Т. 1: А–З. – 699 с.
49. Делікатний К. Г. Авторитет оцінки / К. Г. Делікатний. – Київ : Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 48 с.
50. Денисенко С. И. История проблемы контроля учебной деятельности в отечественной и зарубежной психолого-педагогической литературе / С. И. Денисенко, Ю. С. Руденко // Инновации в образовании. – 2001. – № 5. – С. 86–96.
51. Дічек Н. П. Гуманістична спрямованість діяльності першого в Україні (1900–1917) жіночого приватного комерційного училища Л. М. Володкевич / Н. П. Дічек // Рідна шк. – 2004. – № 9. – С. 64–66.
52. Доклад Комиссии, избранной Московским Математическим кружком для рассмотрения проекта программ по математике, выработанной Комиссией при Министерстве народного просвещения // Мат. образование. – 1916. – № 4. – С. 101–110.
53. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.01.01 / Драч Оксана Олександрівна. – Харків, 2001. – 280 с.
54. Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії в др. пол. XIX – на поч. XX стол.: дис. ... доктора іст. наук : 07.00.02 / Драч Оксана Олександрівна. – Харків, 2011. – 533 с.
55. Елькін Д. Тестовий облік успішності з суспільствознавства в трудшколах м. Одеси / Д. Елькін, І. Лещинський // Укр. вісн. експеримент. педагогіки та рефлексології. – 1929. – Вип. 3. – С. 137–140.
56. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; голов. ред. В. Г. Кремень. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

57. Эрн Ф. Что думали о баллах наши отцы / Ф. Эрн // Вестн. воспитания. – 1901. – № 3. – С. 98–121.
58. Єрмоленко І. Як досягти високої успішності з історії / І. Єрмоленко // Комуніст. освіта. – 1938. – № 7. – С. 62–64.
59. Е. Д. Школьная страда (к вопросу об экзаменах) / Е. Д. // Вестн. воспитания. – 1893. – Кн. 4. – С. 82–96.
60. Елисеев В. Программа и правила всех классов мужских гимназий и прогимназий Министерства народного просвещения / В. Елисеев. – М. : [б. и.], 1908. – 34 с.
61. Жук О. Іспити в середній та неповній середній школі / О. Жук // Комуніст. освіта. – 1937. – № 4. – С. 27–35.
62. Зайченко І. В. Педагогіка : навч. посіб. для студентів вищих пед. закл. / І. В. Зайченко. – Чернігів, 2003. – 528 с.
63. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової : навч. посіб. для студ. пед. спеціальностей вузів / І. В. Зайченко ; передм. М. Д. Ярмаченка. – [2-ге вид., доп. і перероб.]. – Чернігів : Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2000. – 234 с.
64. Залужний О. Метод тестів у нашій школі / О. Залужний // Шлях освіти. – 1926. – № 1. – С. 63–85.
65. Затонський В. Усунути хиби в школі (з промови на українській нараді молодих учителів 5.01.1936 р.) / В. Затонський // Комуніст. освіта. – 1936. – № 1/2. – С. 11–25.
66. Затонський В. П. Геть схоластику! (з промови на нараді директорів і завідувачів навчальних частин шкіл м. Києва 28.05.1936 р.) / В. П. Затонський // Комуніст. освіта. – 1936. – № 7. – С. 64–75.
67. Звіт про стан церковних шкіл Подільської єпархії в навчально-виховному відношенні за 1910/11 н. р. – Кам'янець-Подільський : [б. в.], 1911. – 251 с.

68. Звягинцев Е. Проверочные испытания в земских школах, их цель, организация и результаты / Е. Звягинцев // Вестн. воспитания. – 1899. – № 7. – С. 89–121.
69. Зінфельд Л. Завдання викладача біології в зв'язку з закінченням навчального року / Л. Зінфельд // Комуніст. освіта. – 1941. – № 4. – С. 101–103.
70. Золотарев С. Еще к вопросу об оценке успехов учащихся / С. Золотарев // Русская шк. – 1915. – № 11. – С. 35–41.
71. Зорчендарей А. Экзамены (сравнительный очерк) / А. Зорчендарей // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1915. – № 1. – С. 94–100.
72. Іванюк Г. І. Шляхи адаптації сільської школи до соціальних трансформацій українського села (1924–1929 рр.) / Іванюк Ганна Іванівна // Проблемы современного педагогического образования. Сер.: Педагогика и психология. – Сб. статей. – Ялта : РИО ГПА, 2015. – Вып. 47. – Ч. 5. – 288 с.
73. Інструктивний лист про проведення випусків // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1927. – 7–14 берез. (№ 9). – С. 14–15.
74. Інструктивний лист про проведення випусків по школах лікнепу // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1929. – 10–19 берез. (№ 11). – С. 14–15.
75. Інструкції про екзамени та перевідні іспити в середніх, семирічних і початкових школах УРСР. – Київ : Рад. шк., 1945. – 30 с.
76. Інструкції про екзамени та перевідні іспити в середніх, семирічних і початкових школах УРСР. – Київ ; Харків : Вид-во «Рад. шк.», 1946. – 54 с.
77. Інструкція про порядок проведення перевідних і випускних іспитів у школах УРСР. – Київ : Рад. шк., 1939. – 15 с.
78. Інструкція про порядок проведення перевідних і випускних іспитів у школах УРСР. – Київ : Рад. шк., 1940. – 12 с.
79. Інструкція про порядок проведення перевідних і випускних іспитів у школах УРСР. – Київ : Рад. шк., 1941. – 15 с.

80. Інструкція про порядок проведення перевідних і випускних іспитів у школах УРСР в 1942 році / Наркомос УРСР. Управління шкіл. – Ворошиловград : [б. в.], 1942. – 9 с.
81. Інструкція про порядок проведення перевідних і вступних іспитів у школах УРСР. – Київ : Рад. шк., 1941. – 15 с.
82. Інструкція про порядок проведення перевірних іспитів в школах УРСР. – Київ : Вид-во «Рад. шк.», 1938. – 16 с.
83. Інструкція про порядок проведення в 1944 р. перевідних і випускних іспитів у школах УРСР. – Київ : Рад. шк., 1944. – 12 с.
84. Іспити в IV класах початкових, неповних середніх і середніх шкіл / Зб. метод. матеріалів. – Київ : Рад. шк., 1939. – 48 с.
85. Іспити з географії в середній школі / Зб. метод. матеріалів. – Київ : Рад. шк., 1939. – 18 с.
86. Іспити з іноземних мов у середній школі. – Київ : НКО, 1940. – 10 с.
87. Іспити з історії і Конституції. – Київ : НКО, 1940. – 11 с.
88. Іспити з історії і Конституції СРСР в середній школі // Зб. метод. матеріалів. – Київ : Рад. шк., 1939. – 16 с.
89. Іспити з математики в середній школі // Зб. метод. матеріалів. – Київ : Рад. шк., 1939. – 34 с.
90. Іспити з природознавства в середній школі // Зб. метод. матеріалів. – Київ : Рад. шк., 1939. – 24 с.
91. Іспити з природознавства в середній школі. – Київ : [б. в.], 1940. – 12 с.
92. Іспити з української мови в середній школі. – Київ : [б. в.], 1940. – 20 с.
93. Іспити з української мови і літератури в середній школі // Зб. метод. матеріалів. – Київ : Рад. шк., 1939. – 23 с.
94. Іспити з фізики в середній школі // Зб. метод. матеріалів. – Київ : Рад. шк., 1939. – 40 с.
95. Іспити з фізики в середній школі. – Київ : [б. в.], 1940. – 23 с.

96. Игнатъев В. Е. Влияние экзаменов на здоровье учащихся / В. Е. Игнатъев // Вестн. воспитания. – 1899. – № 7. – С. 167–174.
97. Ильинский В. К вопросу о балловой системе / В. Ильинский // Нар. образование. – 1901. – № 7/8. – С. 84–88.
98. Инструкция для производства окончательных испытаний в частных классических гимназиях на право поступления в университет // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1871. – № 1. – С. 30–36.
99. Инструкция для ревизии средних и низших учебных заведений Харьковского учебного округа // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1861. – Ч. 111 (отд. IV). – С. 102–114.
100. Инструкция о применении цифровой пятибалльной системы оценки успеваемости и поведения учащихся начальной, семилетней и средней школы // Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа : сб. док., 1917-1973 гг. [сост. А. А. Абакулов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырёв и др.]. – М. : Педагогика, 1974. – С. 180.
101. Испытания зрелости. Справочная книга для гимназий и готовящихся к испытаниям зрелости / сост. В. Альбицкий. – [3-е изд. испр. и допол.]. – СПб. : Тип. Шредера, 1886. – 162 с.
102. Испытания по русской литературе в средней школе. – Киев : [б. и.], 1940. – 20 с.
103. Испытания по русскому языку и литературе в средней школе // Сб. метод. мат-лов. – Киев : Рад. шк., 1939. – 40 с.
104. Испытания по русскому языку и литературному чтению в средней школе. – Киев : НКП УССР, 1940. – 28 с.
105. К вопросу об оценке баллами познаний учащихся // Русская шк. – 1901. – № 2. – С. 98–116.
106. Как следует относиться к школьным отметкам за четверть учебного года // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1894. – № 1. – С. 25–32.

107. Как у нас «делаются» экзамены? // Вестн. воспитания. – 1913. – Кн. 5. – С. 26–43.
108. Канєвська І. М. Зміни в системі оцінювання знань учнів – вимога часу / І. М. Канєвська // Освіта. – 2000. – 29 листоп. – 6 груд. (№ 55/56). – С. 3.
109. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання : навч. посіб. / С. Г. Карпенчук. – Київ : Вища шк., 1997. – 304 с.
110. Книжное и журнальное обозрение // Нар. образование. – 1904. – Июль-авг. – С. 57–68.
111. Коваленко Є. І. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової / Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук ; за ред. Є. І. Коваленко. – Ніжин : НДПІ, 1998. – 214 с.
112. Ковальский В. В. Учет классной работы и оценка знаний / В. В. Ковальский // Шлях освіти. – 1925. – № 11. – С. 86–110.
113. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения : в 2-х т. / Я. А. Коменский. – М. : Просвещение, 1990. – Т. 1. – 159 с.
114. Контроль та оцінювання навчальних досягнень учнів початкової школи. Методичні рекомендації / авт. кол. : Бібік Н. М. (керівник), Савченко О. Я., Байбара Т. М., Вашуленко М. С. та ін. – Київ : Початкова шк., 2002. – 128 с.
115. Костюк Г. Про індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі / Г. Костюк // Комуніст. освіта. – 1937. – № 8. – С. 52–64.
116. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки : курс лекцій : навч. посіб. для студентів пед. навч. закл. та ун-тів / В. П. Кравець. – Тернопіль, 1994. – 359 с.
117. Кривоносов В. У школі не все гаразд (на статтю тов. Миронова) / В. Кривоносов // Рад. освіта. – 1928. – № 5. – С. 57–58.
118. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів початкової школи / [кол. авт. : Н. М. Бібік (голова), О. Я. Савченко, Н. С. Коваль та ін.] // Початкова шк. – 2002. – № 8. – С. 3–39.

119. Кузьмінський А. І. Педагогіка: підручник / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – [2-ге вид. перероб і допов.]. – Київ : Знання-Прес, 2004. – 445 с.
120. Лебединцев К. Ф. Вопрос о способах оценки и контроля познаний учащихся / К. Ф. Лебединцев // Лебединцев К. Ф. Собр. ст. по вопросам преподавания математики. – М. : [б. и.], 1914. – 100 с.
121. Лернер И. Я. Качества знаний учащихся. Какими они должны быть? / И. Я. Лернер. – М. : Знание, 1978. – 48 с.
122. Ліпман Й. А. Іспити в школі / Й. А. Ліпман. – Київ : Рад. шк., 1939. – 115 с.
123. Лобер Д. Про іспити в школі / Д. Лобер // Комуніст. освіта. – 1941. – № 3. – С. 16-22.
124. Локшина О. І. Контроль та оцінка успішності учнів у школах Західної Європи / О. І. Локшина. – Київ : КМІУВ ім. Б. Грінченка, 2002. – 52 с.
125. Ломоносов М. В. О воспитании и образовании / сост. Т. С. Буторина. – М. : Педагогика, 1991. – 344 с.
126. Лопухівська А. В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні : посіб. для вчителя / А. В. Лопухівська. – Київ : ІСДО, 1994. – 100 с.
127. Лубенец Т. О наказаниях в детском возрасте / Т. Лубенец. – Киев : Тип. И. Н. Кушнерёва, 1909. – 20 с.
128. Луначарская С. Учет успешности учащихся в школе II ступени / С. Луначарская // Нар. учитель. – 1927. – № 3. – С. 54–61.
129. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко ; [за ред. О. О. Любара]. – Київ : Знання, 2003. – 450 с.
130. Магазінник Л. Іспити в нашій школі / Л. Магазінник // Комуніст. освіта. – 1936. – № 7. – С. 86–93.
131. Магазінник Л. Педологічні «теорії» причин неуспішності учнів та практика школи в боротьбі з неуспішністю / Л. Магазінник // Комуніст. освіта. – 1937. – № 6. – С. 84–93.

132. Макогон А. Школа на іспитах / А. Макогон // Комуніст. освіта. – 1936. – № 7. – С. 75-85.
133. Медведенко Г. Про норми оцінок знань з історії / Г. Медведенко // Комуніст. освіта. – 1940. – № 12. – С. 61–68.
134. Методичні рекомендації щодо усного і писемного мовлення молодших школярів / [упоряд. А. М. Заїка]. – Київ : Магістр-S, 1999. – 88 с.
135. Михайлець Гр. Шкільне лихоліття / Гр. Михайлець // Світло. – 1913. – № 9. – С. 42–45.
136. Миронів М. У школі не все гаразд / М. Миронів // Рад. освіта. – 1928. – № 2. – С. 38–42.
137. Миропольский С. И. Задачи, план и основы устройства нашей народной школы : дидакт пособ. для учит. / С. И. Миропольский. – [3-е изд.]. – СПб. : Тип. Глазунова, 1884. – 185 с.
138. Миропольский С. И. Идея воспитывающего обучения в применении к народной школе / С. И. Миропольский // Воспитание и обучение в нар. шк. – № 1. – 1871. – С. 1–25.
139. Миропольский С. И. Инспекция народных школ и её задачи / С. И. Миропольский // Сб. ст. М-ва нар. просвещения. – СПб. : [б. и.], 1872. – Ч. 161, 162. – С. 1–39.
140. Миропольский С. И. Практические советы неопытному учителю, с приложением катехизиса молодого педагога / С. И. Миропольский. – [4-е изд.]. – СПб. : Тип. Глазунова, 1909. – 76 с.
141. Миропольский С. И. Дидактика. Общая дидактика / С. И. Миропольский. – [8-е изд.]. – СПб. : Тип. Глазунова, 1905. – Вып. 1. – 86 с.
142. Миропольский С. И. Учитель, его призвание и качества, значение, цели и условия его деятельности в воспитании и обучении детей. С приложением учительской хрестоматии / С. И. Миропольский. – СПб. : Тип. Глазунова, 1909. – 148 с.

143. Миропольский С. И. Школа и общество. Частная Харьковская женская воскресная школа / С. И. Миропольский. – СПб. : Тип. И. Скороходова, 1892. – 106 с.
144. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посіб. / Н. Є. Мойсеюк. – [4-е вид., доп.]. – Київ : ВАТ «КДНК», 2003. – 615 с.
145. Мухина Е. Опыт применения тестов успешности в школе соцвоса / Е. Мухина // Путь просвещения. – 1925. – № 7/8. – С. 145–153.
146. Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття) : навч.-метод. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курила. – Луганськ : Вид-во ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – 444 с.
147. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки // Дир. шк., ліцею, гімназії. – 2011. – № 6. – С. 25–44.
148. Ніжинський М. Екзамени на атестат зрілості в дореволюційній середній школі / М. Ніжинський // Рад. шк. – 1945. – № 3. – С. 23–26.
149. Новий тлумачний словник української мови / уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко. – Київ : Аконіт, 2004. – Т. 2. – 976 с.
150. Об экзаменах // Учитель. – 1867. – № 1–4. – С. 7–17.
151. Об испытаниях зрелости в 1875 г. // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1876. – № 8. – С. 31–85.
152. Об испытаниях зрелости в 1876 г. // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1877. – № 9. – С. 1–117.
153. Об окончательных испытаниях в реальных училищах в 1898 г. // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1901. – № 10. – С. 53–85.
154. Об окончательных испытаниях в реальных училищах в 1896 г. // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1898. – № 10. – С. 67–105.
155. Об окончательных испытаниях в реальных училищах в 1899 г. // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1903. – № 1. – С. 27–79.
156. Олійник В. В. Шкільне свято як засіб виховання учнів у загальноосвітній школі України (друга половина XIX ст. – 20-ті роки XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Олійник Валентина Василівна. – Київ, 2011. – 260 с.

157. Остапчук С. С. Нормативне забезпечення процесу оцінювання навчальних досягнень учнів в імперську добу (початок ХХ ст.) / С. С. Остапчук // Зб. анот. результатів наук.-дослід. роботи Ін-ту педагогіки за 2012 рік. – Київ, 2013. – С. 64–65.
158. Остапчук С. С. Основные подходы к оценке результатов учебной деятельности учащихся в отечественной педагогической мысли в имперскую эпоху (конец XIX в. – 1917 г.) / С. С. Остапчук // Вестн. Актюбинского регионал. гос. ун-та им. К. Жубанова. – 2015. – № 1. – С. 157–167.
159. Остапчук С. С. Оцінювання навчальних досягнень учнів у вітчизняних загальноосвітніх навчальних закладах кінця XIX – початку ХХ ст. / Світлана Остапчук // Історико-педагогічний альманах / головн. ред. О. В. Сухомлинська. – Умань, 2015. – Вип. 2. – С. 48–52.
160. Остапчук С. С. Оцінювання навчальних досягнень учнів у вітчизняній педагогічній теорії й практиці кінця XIX ст. – 40-х років ХХ ст.: історіографія та джерела дослідження / С. С. Остапчук // Педагогічний дискурс: зб. наук. пр. / голов. ред. І. М. Шоробура. – Хмельницький: ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 507–513.
161. Остапчук С. С. Оцінювання навчальних досягнень учнів у контексті розвитку шкільної освіти в Україні (1917–1944 рр.) / С. С. Остапчук // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки: зб. наук. пр. – Вип. 3. – Бердянськ: ФО-П Ткачук О.В., 2015. – С. 445–451.
162. Остапчук С. С. Проблема перевірки навчальних досягнень учнів у спадщині К. Ф. Лебединцева / С. С. Остапчук // Проблеми державного будівництва в Україні № 19: тези доп. XVI міжнар. наук.-практ. конф. «Україна в євроінтеграційних процесах» (м. Київ, 19–20 берез. 2011 р.). – Київ: КиМУ, 2011. – Т. 1. – С. 178–179.
163. Ostapchuk S. Organizational and content-related aspects of the problem of students knowledge assessment in national pedagogues interpretations

(1919-1944) / Svitlana Ostapchuk // *Modern Science–Moderni veda.* – 2015. – № 2. – Р. 61–68.

164. Отзывы профессоров университета св. Владимира о письменных ответах лиц, подвергавшихся испытанию зрелости в гимназиях и окончательным испытаниям в реальных училищах Киевского учебного округа за 1896-1897 год. – Киев : Тип. И. Н. Кушнерёва, 1898. – 196 с.
165. Отчёт о состоянии Коллегии Павла Галагана за время 1 октября 1896 г. по 1 октября 1897 г. // Ежегодник Коллегии Павла Галагана с 1 октября 1896 г. по 1 октября 1897 г. – Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1897. – С. 3–53.
166. Отчёт о состоянии Коллегии Павла Галагана за время 1 октября 1899 г. по 1 октября 1900 г. // Ежегодник Коллегии Павла Галагана с 1 октября 1899 г. по 1 октября 1900 г. – Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1900. – С. 9–60.
167. Отчёт о состоянии Коллегии Павла Галагана с 1 октября 1886 г. по 1 октября 1890 г. – Киев : Тип. К. Н. Милевского, 1890. – 61 с.
168. Отчёт о состоянии Коллегии Павла Галагана с 1 октября 1890 г. по 1 октября 1894 г. – Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1894. – 215 с.
169. Педагогіка / за ред. М. Д. Ярмаченка. – Київ : Вища шк., 1986. – 544 с.
170. Перевірочні іспити в школі. – Київ : [б. в.], 1936. – 12 с.
171. Петренко Л. М. Педагогічна експертиза результатів навчання учнів : навч.-метод. посіб. / Л. М. Петренко. – Ірпінь : НАДПСУ, 2004. – 164 с.
172. Петренко О. Б. Гендерний вимір шкільної освіти в Україні (XX століття) : монографія / О. Б. Петренко. – Рівне : вид. Олег Зень, 2010. – 530 с.
173. Петухова І. О. Тестування в освіті України крізь призму розвитку психолого-педагогічної науки (кінець XIX – перша третина XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Петухова Ірина Олексіївна. – Житомир, 2013. – 220 с.
174. Педагогика : учеб. пособие для студентов пед. ун-тов, ин-тов, колледжей и училищ / под ред. В. Е. Зябкина, М. А. Хайрулдинова. – Симферополь : Таврида, 1996. – 256 с.

175. Педагогика : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / под ред. Ю. К. Бабанского. – М. : Просвещение, 1983. – 608 с.
176. Педагогика школы : учеб. пособие [для студентов пед. ин-тов] / под ред. чл.-кор. АПН СССР Г. И. Щукиной. – М. : Просвещение, 1977. – 384 с.
177. Первов П. О школьной балловой системе / П. Первов. – Харьков : [б. и.], 1903. – 15 с.
178. Перовский Е. И. Проверка знаний учащихся в средней школе : монография / Е. И. Перовский. – М. : Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1960. – 511 с.
179. Положення про дитячі установи соціального виховання. – Харків : Голов. ком. по соц. виховання наркомосвіти, 1923. – 50 с.
180. Полонский В. М. Оценка знаний школьников / В. М. Полонский. – М. : Знание, 1981. – 96 с.
181. Попперэк Г. Отмена или реформа выпускных испытаний? / Г. Попперэк // Вестн. воспитания. – 1916. - № 6. – С. 94–124.
182. Постанови партії та уряду про школу / упоряд. О. Г. Сивець. – Київ : Рад. шк., 1947. – 152 с.
183. Правила для учеников гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1874. – № 6. – С. 168–180.
184. Правила о производстве испытаний в частных средних учебных заведениях при депутатах от учебного округа (прим. I к Ст. 29 правил 1-го июля 1914 г.) // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1916. – № 8. – С. 82-85.
185. Правила об испытаниях учеников реальных училищ Министерства народного просвещения // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1895. – № 7. – С. 22–24.
186. Правила приёма, перевода и выпуска в школах соцвоса. – М. ; Л. : Наркомпрос, Главсоцвос, Госиздат, 1928. – 19 с.

187. Предик А. А. Проблема оцінювання навчальної діяльності учнів початкової школи в Україні 50-ті – 90-ті роки ХХ століття : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Предик Аліна Анатоліївна. – Чернівці, 2009. – 250 с.
188. Пріт Я. Про відомість / Я. Пріт // Рад. освіта. – 1928. – № 5. – С. 56–57.
189. Про введення цифрової п'ятибальної системи оцінки успішності та поведінки учнів початкової, семирічної і середньої школи // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1944. – 10 січ. – С. 143.
190. Про випуск учнів 4-річної та 7-річної трудшкіл Соцвиху та про переведення учнів до старших груп // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1926. – Черв. (Ч. 8). – С. 33–35.
191. Про виробниче навчання в с.-г. професійних та інтегральних школах // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1927. – 18–25 черв. (№ 23). – С. 22–23.
192. Про додатковий термін на проведення тестування в різних освітніх установах // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1927. – 9–16 лип. (№ 27). – С. 7–8.
193. Про запровадження цифрової п'ятибальної системи оцінки успішності і поведінки учнів у початкових, семирічних і середніх школах // Постанови партії та уряду про школу / упоряд. О. Г. Сивець. – Київ : Рад. шк., 1947. – С. 75.
194. Про зауваження ЦК НОП комісії НКО з приводу тестів для обслідування успішності в школах соцвиху та профосу з суспільствознавства, геометрії та алгебри // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1928. – 17–24 листоп. (№ 47). – С. 27–29.
195. Про заходи до поліпшення якості навчання в школі // Постанови партії та уряду про школу / упоряд. О. Г. Сивець. – Київ : Рад. шк., 1947. – С. 76.
196. Про зразкові школи // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1932. – № 7. – С. 6–7.
197. Про іспити за трудову семирічку // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1926. – 1–15 верес. (Ч. 11). – С. 15.

198. Про навчальні програми та режим роботи у початковій і середній школі // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1932. – 25 серп. (№ 42). – С. 1–6.
199. Про новий порядок вступу учнів, що закінчують семирічну трудову школу, до профшкіл // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1929. – 24 трав. – 1 черв. (№ 21). – С. 4–5.
200. Про обслідування молодшого концентру трудшкіл і частково старшого концентру та шкіл ФЗУ тестами з арифметики в січні 1928 р. // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1927. – 15–22 жовт. (№ 41). – С. 19.
201. Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі: постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 3 верес. 1935 р. // Комуніст. освіта. – 1935. – № 10. – С. 40–44.
202. Про оцінку успішності учнів: Наказ народного комісара освіти УСРР тов. В. Затонського № 985 від 15 жовт. 1935 р. // Комуніст. освіта. – 1935. – № 10. – С. 24–26.
203. Про перевірку знань і встановлення кваліфікації випускників медпрофшкіл // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1928. – 5–12 трав. (№ 19). – С. 16–17.
204. Про перевірку знань та звичок у масовій професійній школі // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1928. – 28 січ. – 4 лют. (Ч. 5). – С. 26–29.
205. Про перевірку учнів під час переведення до старших груп та випусків з 4 та 7 груп трудшколи Соцвиху // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1927. – 23–30 квіт. (№ 16). – С. 13–14.
206. Про підсумки шкільної роботи за 1931/32 н. р. // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1932. – № 27. – С. 3–5.
207. Про порядок обробки матеріалів тестування з арифметики (тести Вуді) // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1928. – 28 січ. – 4 лют. (Ч. 5). – С. 30.
208. Про приймання учнів до трудшкіл // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1929. – 16–24 трав. (№ 20). – С. 9–11.

209. Про початкову та середню школу // Постанови партії та уряду про школу / упоряд. О. Г. Сивець. – Київ : Рад. шк., 1947. – С. 10–19.
210. Про стан навчання в школах в I чверті 1936/37 навчального року: Лист заступника наркома освіти УРСР С. Дитюка // Комуніст. освіта. – 1936. – № 12. – С. 55–64.
211. Про стан успішності з орфографії: наказ наркома освіти УСРР В. П. Затонського від 27 груд. 1935 р. № 18 // Комуніст. освіта. – 1936. – № 1/2. – С. 26–33.
212. Про тестове обслідування шкіл з 15/V 29 р. // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1929. – 22–29 квіт. (№ 17). – С. 16–17.
213. Про учбові стандарти шкіл лікнепу // Бюл. Нар. комісаріата освіти. – 1927. – 15–22 жовт. (№ 41). – С. 15–16.
214. Проект Концепції середньої загальноосвітньої школи України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: naps.gov.ua/ua/press/announcements/910_school-concept.docx. – Назва з титул. екрану.
215. Прокопенко Г. І. Соціалістичне змагання в 43 школі м. Києва в 1938/39 навчальному році / Г. І. Прокопенко // За високу успішність. Обмін досвідом учителів-відмінників м. Києва / відп. ред. Л. У. Лінійчук. – Київ : Друк. вид-ва «Пролетар. правда», 1939. – С. 19-40.
216. Пчелко А. Учет работы в школе и оценка результатов педагогических воздействий / А. Пчелко // Педагогическая энциклопедия / под. ред. А. Г. Калашникова при участии М. С. Эпштейна. – М. : «Работник просвещения», 1929. – С. 579–586.
217. Р. Кара за українську мову / Р. // Світло. – 1912. – № 6. – С. 56.
218. Р. Г. Некоторые последствия циркуляра о переводных экзаменах. Из текущей жизни средней школы / Р. Г. // Вестн. воспитания. – 1916. – № 2. – С. 69–82.
219. Р. К. Сесія Держнаукаметодкому НКО в Києві 23-28 січня 1926 року / Р. К. // Шлях освіти. – 1926. - № 1. – С. 137–151.

220. Резнік Я. Критерії оцінки успішності учнів / Я. Резнік // Комуніст. освіта. – 1935. – № 10. – С. 45–55.
221. Ребиндер Л. Отметки / Л. Ребиндер // Вестн. воспитания. – 1910. – № 6. – С. 92–108.
222. Ровна М. З. Що таке неуспішність у дітей та як їй запобігти / М. З. Ровна. – Київ : Держмедвидав УСРР, 1931. – 51 с.
223. Роков Г. Полезны ли экзамены как дидактическое средство? / Г. Роков // Вестн. воспитания. – 1897. – Кн. 6. – С. 27–47.
224. Рубінштайн С. Про роль учнів в оцінці успішності / С. Рубінштайн // Укр. вісн. експерим. педагогіки та рефлексології. – 1929. – Вип. 3. – С. 129–134.
225. Рукасова С. О. Організація контролю навчальних досягнень учнів середніх закладів освіти в Україні (друга половина XIX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Рукасова Світлана Олександрівна. – Слов'янськ, 2008. – 277 с.
226. Русова С. Дидактика : конспект лекцій, читаних в Укр. пед. ін-ті ім. М. Драгоманова у 1924/25 рр. / С. Русова. – Прага : Сіяч, 1925. – 190 с.
227. Ряппо Я. Новый этап в работе Наркомпроса УССР / Я. Ряппо // Шлях освіти. – 1925. – № 1/2. – С. 1–32.
228. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підручник / О. Я. Савченко. – Київ : Грамота, 2012. – 504 с.
229. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підручник [для студентів пед. ф-тів] / О. Я. Савченко. – Київ : Генеза, 2002. – 368 с.
230. Сагайдаковський Г. Ф. Тести як метод об'єктивного обліку успішності / Г. Ф. Сагайдаковський // Рад. шк. – 1928. – № 1/2. – С. 70–81.
231. Самброс Ю. Досвід постановки тесту українського правопису / Ю. Самброс // Шлях освіти. – 1927. – № 1. – С. 177–184.
232. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1850-1864). – СПб. : Тип. Академии наук, 1867. – Т. 3. – 1068 с.

233. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1871-1873). – СПб. : Тип. В. Балашева, 1881. – Т. 5. – 1322 с.
234. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1874-1876). – СПб. : Тип. П. Сойкина, 1901. – Т. 6. – 1698 с.
235. Селенкин В. Уроки с отметками и уроки без отметок / В. Селенкин // Вест. воспитания. – 1901. – № 3. – С. 149–160.
236. Система контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів початкової школи : Методичні рекомендації / [кол. авт. : Т. М. Байбара, Н. М. Бібік та ін.] // Початкова шк. – 2001. – Спец. вип. – С. 2–61.
237. Сірополко С. Історія освіти на Україні / Степан Сірополко. – Львів, 1937. – Вип. 6. – 174 с.
238. Скалозуб В. О. Історія розвитку оцінювання навчальних досягнень школярів / В. О. Скалозуб // Пост-Методика. – 2000. – № 3. – С. 12–13.
239. Скоропад І. В. Науково-просвітницька діяльність В. П. Науменка (1852-1919) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Скоропад Ірина Володимирівна. – Умань, 2005. – 214 с.
240. Скрипник М. Забезпечити диференційовану оцінку знань / М. Скрипник // Студент революції. – 1932. – № 33. – С. 2–5.
241. Слуцкін І. Про норми оцінок успішності з географії / І. Слуцкін // Комуніст. освіта. – 1940. – № 4. – С. 64–68.
242. Статут гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти // Хрестоматія з історії педагогіки / під заг. ред. С. А. Каменєва; [уклад. Н. А. Желваков]. – Київ ; Харків : Рад. шк., 1936. – Т. IV, ч. II. – 492 с.
243. Стенографические записки Санкт-Петербургского педагогического общества за 1873 год // Семья и шк. – 1874. – Кн. 2. – 112 с.
244. Стенографические записки Санкт-Петербургского педагогического общества за 1873 год // Семья и шк. – 1875. – Кн. 1. – 121 с.
245. Степанов С. Л. Обзорение проектов реформы средней школы в России, преимущественно в последнее шестилетие (1899–1905 гг.)

- / С. Л. Степанов // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1907. – № 1. – С. 34-50.
246. Степанов С. Л. Обзорение проектов реформы средней школы в России, преимущественно в последнее шестилетие (1899–1905 гг.) / С. Л. Степанов // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1907. – № 2. – С. 73-122.
247. Стоюнін В. Я. Думки про наші экзамены / В. Я. Стоюнін // Педагогічні твори. – [3-тє вид.]. – СПб. : [б. в.], 1911. – С. 242–286.
248. Стрілець С. І. Проблеми шкільної математичної освіти у педагогічній спадщині К. Ф. Лебединцева (1878–1925) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Стрілець Світлана Іванівна. – Чернігів, 2003. – 194 с.
249. Строй І. Испити в 4 класі / І. Строй // Комуніст. освіта. – 1937. – № 4. – С. 36-42.
250. Сударов П. М. Заметки экзаменатора (по химии) / П. М. Сударов // Химия в шк. – 1913. – Вып. 4. – С. 238–253.
251. Супрун С. С. До питання: батьки й оцінювання навчальних досягнень учнів / С. С. Супрун // Вересень. – 2002. – № 1. – С. 47–48.
252. Супрун С. С. Критерії оцінювання успішності учнів з української мови: минуле і сучасне / С. С. Супрун // Укр. мова і літ. в шк. – 2003. – № 6. – С. 54–58.
253. Супрун С. С. Об'єктивність оцінювання навчальних досягнень учнів / С. С. Супрун // Зміст і технології шкільної освіти : матер. звіт. наук. конф. Ін-ту педагогіки АПН України (м. Київ, 6 берез. 2001 р.). – Київ : Пед. думка, 2001. – С. 7–8.
254. Супрун С. С. Оцінювання навчальних досягнень школярів як історико-педагогічна проблема / С. С. Супрун // Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту. Сер. Соціально-педагогічна / відп. ред. Ю. М. Ковальчук, наук. ред. О. В. Сухомлинська ; упоряд. : Л. Д. Березівська, В. А. Гурський. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. – Вип. 3, т. 1. – С. 85–92.

255. Супрун С. С. Перевірка й оцінювання успішності учнів у поглядах К. Д. Ушинського / С. С. Супрун // Зміст і технології шкільної освіти : матер. звіт. наук. конф. Ін-ту педагогіки АПН України (м. Київ, 26-28 берез. 2002 р.). – Київ : Пед. думка, 2002. – Ч. 1. – С. 18–19.
256. Супрун С. С. С. І. Миропольський про проблему оцінювання навчальних досягнень учнів / С. С. Супрун // Наука і освіта : матер. VIII міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2005. – Т. 41: Сучасні методи викладання. – С. 41–44.
257. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – Київ : А.П.Н., 2003. – 68 с.
258. Сухомлинська О. В. Психотехніка і НОП крізь призму диференціації педагогічного процесу в школі у 1920–1930 роках (Методологія і технології) [Електронний ресурс] / О. В. Сухомлинська. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/8999/1/Ст.О.В.Сухомлинської...pdf>. – Назва з титул. екрану.
259. Сухомлинський В. О. Залежить тільки від вас / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – Київ : Рад. шк., 1977. – Т. 5. – С. 284–288.
260. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – Київ : Рад. шк., 1976. – Т. 1. – С. 55–202.
261. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – Київ : Рад. шк., 1977. – Т. 3. – С. 9–282.
262. Сухомлинський В. О. Сто порад учителям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – Київ : Рад. шк., 1976. – Т. 2. – С. 419–655.
263. Тарасевич Н. Педология и ее значение в современном педагогическом строительстве / Н. Тарасевич // Путь просвещения. – 1923. – № 4. – С. 1–22.

264. Телешов С. И словом, и цифрой : (Оценка знаний педагогами прошлых веков) / С. Телешов // Дир. шк. Україна. – 2000. – № 4. – С. 51–55.
265. Тиманівська О. Як я домагалася високої успішності учнів з географії / О. Тиманівська // Комуніст. освіта. – 1940. – № 9. – С. 75–81.
266. Толстой Л. М. Педагогічні твори / Л. М. Толстой. – СПб. : [б. в.], 1912. – С. 88–92.
267. Тригубенко В. Від кульки – до бала / В. Тригубенко // Учитель. – 1998. – № 7/8. – С. 61–63.
268. Тригубенко В. Дванадцятибальна система: своєчасне відродження / Вадим Тригубенко // Освіта. – 2000. – 27 верес. – 3 жовт. (№ 42/43). – С. 2–3.
269. Указания о проведении проверочных испытаний в школе. – Симферополь : Крымнаркомпрос, 1936. – 27 с.
270. Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. – Київ : Либідь, 2005.
Кн. 1. – 624 с.;
Кн. 2. – 552 с.
271. Устав единой трудовой школы // Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа : сб. док., 1917-1973 гг. / [сост. А. А. Абакулов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырёв и др.]. – М. : Педагогика, 1974. – С. 146–167.
272. Ушинский К. Д. Собрание сочинений: в 6 т. / К. Д. Ушинский. – М. ; Л. : АПН РСФСР, 1949.
Т. 6 : Родное слово. Книга для детей год первый и второй. Родное слово. Книга для учащихся. – 446 с.
273. Фармаковский В. Применение графического метода к оценке успешности учащихся детей / В. Фармаковский // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1909. – № 1. – С. 60–74.

274. Фармаковский В. Цифровая система оценки успешности учащихся / В. Фармаковский // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1916. – № 5. – С. 61–80.
275. Феоктистов А. Норми оцінки засвоєння мови / А. Феоктистов // Комуніст. освіта. – 1935. – № 10. – С. 66–73.
276. Філімонова Т. В. Київське дитяче містечко ім. В. І. Леніна / Т. В. Філімонова // Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття) : навч.-метод. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курила. – Луганськ : Вид-во ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – С. 224–248.
277. Філімонова Т. В. Одеське дитяче містечко ім. III Інтернаціоналу / Т. В. Філімонова // Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття) : навч.-метод. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курила. – Луганськ : Вид-во ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – С. 249–275.
278. Фіцула М. М. Педагогіка : навч. посіб. / М. М. Фіцула. – [2-е вид.]. – Київ : Академвидав, 2006. – 560 с.
279. Харламов И. Ф. Педагогика : учеб. пособие для студ. высших учеб. заведений / И. Ф. Харламов. – [2-е изд.]. – М. : Гардарики, 1999. – 519 с.
280. Хрестоматія з історії педагогіки. – Київ ; Харків : Рад. шк., 1936. – Т. 4, ч. II. – 492 с.
281. Хроника. Из текущей жизни средней школы // Вестн. воспитания. – 1907. – № 4. – С. 67–71.
282. Циркуляры по Киевскому учебному округу. – Киев : Тип. И. Н. Кушнерёва, 1914. – С. 314–403.
283. Циркуляры по Киевскому учебному округу. – Киев : Тип. И. Н. Кушнерёва, 1916. – 151 с.
284. Цыбульский С. Организация средней школы в Европе / С. Цыбульский // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1906. – № 10. – С. 91–152.

285. Чепіга (Зеленкевич) Я. Ф. Вибрані педагогічні твори : навч. посіб. / Я. Ф. Чепіга (Зеленкевич) ; [упоряд., наук. ред. Л. Д. Березівська] ; Ін-т пед. АПН України. – Харків : ОВС, 2006. – 328 с.
286. Чепіга Я. Раціоналізація обліку. Успішність учнів і вчителів / Я. Чепіга // Нар. учитель. – 1926. – 17 листоп. (№ 45). – С. 2.
287. Чепіга Я. Раціоналізація обліку. Що то є стандартна міра / Я. Чепіга // Нар. учитель. – 1926. – 24 листоп. (№ 46). – С. 1.
288. Чембуров Ф. О семестровой системе в средней школе / Ф. Чембуров // Вестн. воспитания. – 1916. – № 2. – С. 83–89.
289. Чупахіна С. В. Проблеми оцінювання навчальних досягнень дітей 6-7-річного віку у закладах освіти України (друга половина XX – початок XXI ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Чупахіна Світлана Василівна. – Івано-Франківськ, 2007. – 235 с.
290. Шатунов М. Вплив деяких тестів на засмічування знань учнів / М. Шатунов // Шлях освіти. – 1928. – № 10. – С. 131–142.
291. Шевчук О. М. Організація і зміст навчально-виховного процесу Колегії Павла Галагана (1871–1920 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Шевчук Оксана Миколаївна. – Умань, 2013. – 333 с.
292. Школьные отметки и родители // Образование. – СПб. : Типо-литогр. Б. М. Вольфа. – 1900. – № 2. – С. 46–48.
293. Школьные отметки и родители // Образование. – 1900. – № 12. – С. 46–48.
294. Шурова В. Про деякі питання роботи з мови / В. Шурова // Комуніст. освіта. – 1937. – № 5. – С. 13–22.
295. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. / В. В. Ягупов. – Київ : Либідь, 2002. – 560 с.
296. Яценко В. Система контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів. Історичний аспект / В. Яценко // Географія та основи економіки в шк. – 2002. – № 6. – С. 31–33.

297. Яценко В. С. Оцінювання знань та вмінь учнів з фізичної географії основної загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Яценко Володимир Сергійович. – Київ, 2007. – 217 с.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

298. Ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу. 1862-1918 рр.
оп. 153.
Спр. 23. Справи за скаргами батьків на викладачів і службовців навчальних закладів Київського учбового округу в зв'язку з неправильним виставленням оцінок та кривдами їхніх дітей, 1902-1907 рр., 213 арк.
299. Ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу. 1862-1918 рр.
оп. 155.
Спр. 21. Зі скаргами та доносами на непристойні дії і вчинки службовців у навчальних закладах, 1904 р., 150 арк.
300. Ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу. 1862-1918 рр.
оп. 202.
Спр. 2. Циркулярні розпорядження, 1918 р., 178 арк.
301. Ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу. 1862-1918 рр.
оп. 317
Спр. 1. З циркулярними розпорядженнями, 1912 р., 405 арк.
302. Ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу. 1862-1918 рр.
оп. 317.
Спр. 6. Справа управління Київського учбового округу з питань, що виникають відповідно до випробувань в середніх навчальних закладах, 1897–1898 рр., 36 арк.

303. Ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу.
1862-1918 рр.
оп. 317.
Спр. 163. Проект правил про випробування у Вінницькій жіночій гімназії,
1901 р., 21 арк.
304. Ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу.
1862-1918 рр.
оп. 317.
Спр. 192. Вирізки з газети «Киевская мысль» і статті про викладання в
середній школі, 1901–1916 рр., 97 арк.
305. Ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу.
1862-1918 рр.
оп. 317.
Спр. 228. Виписки з протоколів педагогічних рад навчальних закладів
Київського учбового округу, 1902 р., 6 арк.
306. Ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу.
1862-1918 рр.
оп. 317.
Спр. 356. Обговорення питання про викладання та кількості класів у
жіночих гімназіях і прогімназіях, 1903–1904 рр., 292 арк.
307. Ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу.
1862-1918 рр.
оп. 317.
Спр. 405. Про відкриття з початку 1905/1906 н. р. в м. Києві на кошти
статського радника В. П. Науменка чоловічої гімназії, 1906 р., 105 арк.

Державний архів міста Києва

308. Ф. 55 Київська жіноча гімназія імені св. кн. Ольги. МНО з
циркулярними розпорядженнями, роз'ясненнями, пропозиціями. 1912–
1916 рр.
оп. 1.

Спр. 42. Нові правила та розпорядження про перевідні та випускні экзамени в середніх навчальних закладах, 1916 р., 144 арк.

309. Ф. 55 Київська жіноча гімназія імені св. кн. Ольги. МНО з циркулярними розпорядженнями, роз'ясненнями, пропозиціями. 1912–1916 рр.

оп. 1.

Спр. 52. Про випускні экзамени учениць 8 класу Київської жіночої гімназії св. кн. Ольги, 1916 р., 110 арк.

310. Ф. 55 Київська жіноча гімназія імені св. кн. Ольги. МНО з циркулярними розпорядженнями, роз'ясненнями, пропозиціями. 1912–1916 рр.

оп. 2.

Спр. 453. Справа канцелярії Київської жіночої гімназії імені св. кн. Ольги. МНО з циркулярними розпорядженнями, 1912–1913 рр., 114 арк.

311. Ф. 90 Киевская Фундуклеевская женская гимназия. 1896–1912 рр.

оп. 1.

Спр. 753. Извлечение из правил для учениц. Ведомости, 1896–1898 гг., 88 арк.

312. Ф. 90 Київська Фундуклеївська жіноча гімназія. 1896–1912 рр.

оп. 1.

Спр. 2353. Протоколи педагогічної ради Київської Фундуклеївської жіночої гімназії, 1906–1907 рр., 110 арк.

313. Ф. 90 Київська Фундуклеївська жіноча гімназія. 1896–1912 рр.

оп. 1.

Спр. 2499. Атестати учениць про закінчення Київської Фундуклеївської жіночої гімназії, 1908 р., 183 арк.

314. Ф. 90 Київська Фундуклеївська жіноча гімназія. 1896–1912 рр.

оп. 1.

Спр. 2771. Звіти класних наглядочок про успіхи у навчанні та поведінці учениць, 1911–1912 рр., 136 арк.

315. Ф. 99 Справа інспектора народних училищ Київської губернії. З циркулярами і розпорядженнями керівництва. 1910–1911 рр.
оп. 2.
Спр. 161. Циркулярні розпорядження інспектора народних училищ Київської губернії, 1910 р., 32 арк.
316. Ф. 108 Циркулярні розпорядження МНО. 1901–1910 рр.
оп. 80.
Спр. 9. З циркулярами Київської 1-ї гімназії, 1907 р., 124 арк.
317. Ф. 108 Циркулярні розпорядження МНО. 1901–1910 рр.
оп. 94.
Спр. 75. Про навчально-виховну роботу в навчальних закладах Київського учбового округу, 1902–1905 рр., 358 арк.
318. Ф. 144 Циркуляри головним управляючим відомства установ Імператриці Марії. 1908–1917 рр.
оп. 2.
Спр. 165. Про зміни в навчально-виховному процесі середніх жіночих навчальних закладах, 1908–1910 рр., 698 арк.
319. Ф. 163 Училище при притулку імені М. Дегтярьова. 1912–1918 рр.
оп. 21.
Спр. 520. Про стан навчально-виховної роботи в училищі при притулку імені М. Дегтярьова. Переписка з керівними особами, 1912–1918 рр., 28 арк.
320. Ф. Р-1 Звіти міськнаросвіти про стан навчально-виховної роботи в школах м. Києва. 1931–1938 рр.
оп. 1.
Спр. 11607. Акти обслідування роботи шкіл та харчування учнів, 1938 р., 418 арк.
321. Ф. Р-1 Відомості шкіл. 1933–1935 рр.
оп. 1.

Спр. 1384. Учнівські картки Завалійської трудової школи Волочиського району, 1934–1935 н. р., 52 арк.

322. Ф. Р-1 Відомості шкіл. 1933–1935 рр.

оп. 2.

Спр. 6598. Відомості Херсонської ФЗД школи № 14, 1933–1934 н. р., 44 арк.

323. Ф. Р-1 Стенограмма заседания исполкома Киевского горсовета депутатов трудящихся от 17.04.1945 г. 1945 г.

оп. 4.

Спр. 52. Решения исполкома Киевского городского совета депутатов трудящихся, 1945 г., 466 арк.

324. Ф. Р-1 Об учебно-воспитательной работе в школах г. Киева в 1945 г. 1945 г.

оп. 5.

Спр. 17. Протоколы, заседаний комиссии народного образования городского совета. Акты обследований школ, 1945 г., 171 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

325. Ф. 2581 Народне міністерство освіти УНР. 1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 15. Звіти про роботу секретарства освіти і окремих його відділів, плани й проекти планів, 25 червня 1917 р. – 1 травня 1918 р., 104 арк.

326. Ф. 2581 Народне міністерство освіти УНР. 1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 16. Постанови націоналістичних організацій про підтримку ЦР і надіслані привітання їй і Секретарю освіти. Відозви Генерального секретаря освіти І. Стешенка до громадян і вчителства про допомогу в українізації школи, 2 липня 1917 р. – 3 квітня 1918 р., 49 арк.

327. Ф. 2582 Міністерство освіти УНР. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 45. Законопроекти, 1918–1919 рр., 174 арк.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Оцінювання навчальних досягнень учнів у різних типах початкових
і середніх навчальних закладів (80-ті роки XIX –
початок 40-х років XX століття)**

Період	Типи навчальних закладів	Оцінювання навчальних досягнень учнів					
		суть	види	форми	критерії	способи	методи
Імперська доба (80-ті рр. XIX ст.–1917 р.)	Початкова (однокласні, двокласні земські й церковнопарафіяльні школи, міністерські зразкові училища, школи грамоти, міські парафіяльні училища, школи міського самоврядування; багатокласні повітові й міські училища) і середня школа (чоловічі й жіночі гімназії, прогімназії, реальні й комерційні училища, духовні семінарії, єпархіальні училища)	Систематичний процес, що відбувається постійно: під час роботи на уроці, екзамені та під час виконання різного виду робіт	Поточні, семестрові, річні оцінки	Оцінювання відповіді на уроці, екзамені і з культури поведінки	Якість знань учня (міцність, глибина, системність), об'єктивність учителя	Виставлення оцінок за 5 і 12-бальною шкалою, в оцінювальних судженнях процесу й результатів навчальної діяльності; запис на «класну золоту дошку», похвальний лист, медаль; у табель успішності, навчальний журнал, список учнів у журналі відповідно до оцінок	письмові творчі роботи – твори, перекази; вправи; розв'язування задач

Продовження додатка А

Період визвольних змагань українського народу і ранній радянський період експериментування й пошуку в освіті (1917–1931)	У період Української революції (1917–1921) функціонували ті самі типи навчальних закладів, що й в імперську добу. В УСРР упродовж 20-х років XX ст. діяли єдина трудова та професійна школи.	Оцінка навчальних досягнень учнів ґрунтувалася на точному фактичному матеріалі, на конкретних даних із діяльності учня; У 20-х рр. – «облік успішності» як облік того, які знання і навички набув учень у всіх сферах шкільного життя, наскільки міцно він їх засвоїв, як може оперувати ними для розширення теоретичних і практичних життєвих завдань	Тематичні, семестрові, річні, перевідні оцінки	Оцінювання на уроці (відповідей, учнів, різних видів робіт), екзамені (вступний, перевідний і випускний), тести (20-ті рр. XX ст.)	Якість знань (міцність, повнота, глибина, системність); творчість	У 1917–1921 рр. система оцінювання була такою самою, як в імперський період. З 20-х рр. XX ст. – виставлення оцінок за 4-бальною шкалою; в оцінювальних судженнях; словесний відгук; іменні марки різних кольорів; запровадження щоденників і характеристик навчальних досягнень учнів	Усні й письмові відповіді, самостійні й контрольні роботи, твори, диктанти

Продовження додатка А

Радянська доба (1931–1944)	У 1934 р. запроваджувалася єдина структура загальноосвітньої школи трьох типів: початкова (чотирирічне навчання), неповна середня (семирічне) і середня (десятирічне)	Оцінки – це універсальні ознаки учня, вони характеризують особистість учня; «оцінка» – це констатація рівня засвоєння знань учнем	Тематичні, семестрові, річні оцінки	Оцінювання на уроці, екзамені; форми екзаменів (за білетами)	Якість знань (міцність, повнота, глибина, системність); творчість; виконання за зразком	У балах – у 40-х рр.; виставлення оцінок за 5-бальною шкалою; в оцінювальних судженнях; запис у зошит, класний журнал, в таблицю соцзмагань, червоні прапорці; «оцінювальний портрет» учня	Усні відповіді, письмові творчі роботи, реферати, контрольні завдання

Розроблено автором.

Додаток В

ЭКЗАМЕНАЦИОННЫЙ СПИСОК (1871 г.)
 испытания из (такого-то предмета), произведенного в частной
 классической гимназии такого-то (имя и фамилия)

Экзамен происходил (год, месяц и число). На экзамене присутствовали:

Управляющий гимназией:

Преподаватели:

Депутаты со стороны начальства учебного округа:

Фамилии и имена подвергавшихся испытанию	Отметки членов экзамен. комиссии				Средний балл	Отметки депутатов				Средний балл	Средний вывод из баллов комиссии и депутатов, определяющий степень знания предмета в целом его объеме
	Части предметов					Части предметов					
	Арифметика	Алгебра	Геометрия	Тригонометрия		Арифметика	Алгебра	Геометрия	Тригонометрия		
А. Б.					$\frac{3}{4}$					$\frac{1}{4}$	$3\frac{1}{2}$ удовлетворительно
В. Г.											3 удовлетворительно
Д. Е.					$\frac{3}{4}$					$\frac{1}{4}$	3 удовлетворительно
Ж. З.										$\frac{1}{4}$	$2\frac{5}{3}$ неудовлетворительно
Н. Н.										$\frac{3}{4}$	$2\frac{7}{3}$ неудовлетворительно
Г. М.					$\frac{1}{2}$						$4\frac{1}{4}$ удовлетворительно
О. Р.					$\frac{1}{2}$					$\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$ весьма удовлетворительно и т. д.

Подписи: Председателя и членов комиссии.

Депутатов.

[98, с. 43].

Додаток Д

**Тлумачення понять «шкільна оцінка», «бали», «екзамен»
педагогами кінця XIX – початку XX ст.**

Прізвище, ініціали і роки життя педагогів	Поняття	Зміст поняття	Праця, рік
М. Пирогов (1810 – 1881)	«екзамен»	один із видів контролю знань учнів	«Чего мы желаем?» (1858)
В. Стоюнін (1826 – 1888)	«екзамен»	форма оцінювання результатів навчальної роботи учнів; «екзамен» – лотерея	«Думки про наші екзамени» (1870)
Х. Алчевська (1841 – 1920)	«бали»	гонитва не за знаннями, а за кращою оцінкою	«Характеристики учащихся взамен баллов» (1902)
В. Фармаковський (1842 – 1922)	«шкільна оцінка»	засіб контролю навчальної діяльності	«Цифровая система оценки успешности учащихся» (1916)
С. Миропольський (1842 – 1907)	«шкільна оцінка»	зло, яке руйнує шкільний процес, їх необхідно скасувати; засіб заохочення і покарання учнів у навчально-виховному процесі	«Идея воспитывающего обучения в применении к народной школе» (1871), «Дидактика. Загальна дидактика» (1905)

Розроблено автором.

Додаток Е

Протокол результатів письмових випробувань учнів 7 додаткового класу Кременчуцького Олександрівського реального училища, складений 10 травня 1897 р. відповідно до §64 Правил про випробування (29 квітня 1895 р.)

№ з/п	Прізвища та імена	Загальна оцінка					Висновок комісії і педагогічної ради
		Російський твір	Німецький переклад	Додаток алгебри до геометрії	Алгебра	Геометрія	
1.	а) учні Богаєвський Павло	4	4	3	5	3	Допускаються до усних випробувань
2.	Борисов Вадим	3	3	3	4	5	
3.	Бельський Петро	4	3	3	5	5	
4.	Василенко Микола	3	3	3	4	3	
5.	Вітовський Володимир	3	2	4	2	3	Не допускається
6.	Гапон Микола	3	3	3	3	3	Допускаються до усних випробувань
7.	Гевгольд Іпполіт	3	4	5	5	5	
8.	Гончаров Філіп	3	3	4	3	5	
9.	Дашкевич-Горвацький Владислав	3	5	5	4	4	
10.	Дукальський Соломон	3	3	5	3	5	
11.	Карпенко Олександр	3	3	3	3	3	
12.	Клепачевський Євген	4	4	4	4	5	
13.	Лер Георгій	4	4	4	4	4	
14.	Марсов-Тишевський Пантелеймон	5	5	5	5	5	
15.	Павловський Віктор	3	4	4	4	5	
16.	Санін Сергій	3	3	5	3	4	
17.	Сандомирський Меєр	4	4	4	5	5	
1.	б) інші особи Преснухін Борис	4	4	3	3	3	Не допускаються до усних випробувань
2.	Петров Іван	2	3	2	2	2	
3.	Строцький Петро	2	3	3	2	2	
4.	Кнох Валентин	2	3	3	3	3	
5.	Поздзерський Микола		3	3	3	3	У зв'язку з різноголоссям залишити до рішення попечителя Київського учбового округу

Додаток Ж

**Виписка з протоколу засідання Педагогічної ради
Кременчуцького Олександрівського реального училища
(5 червня 1897 р. про результати екзаменів учнів додаткового класу)**

№ з/п	Прізвища та імена	Поведінка	Закон Божий	Російська мова	Німецька мова	Математика					Історія	Природознавство	Фізика	Креслення	Малювання	Проекційне креслення	Рішення педагогічної ради
						Арифметика	Алгебра	Геометрія	Тригонометрія	Додаток алгебри до геометрії	Допов. сторін. до алгебри						
1.	Додаткова особа Поздзерський Микола Письмовий екзамен			—	3		3	3		3							Подати на розгляд Окружного керівництва
	Усний екзамен		3		3	3	3	3	3	3	3	3	4	3	3	3	
	Середнє арифметичне		3		3	3	3	3			3	3	4	3	3	3	

Вірно: Директор училища

Тенішев

Секретар Педагогічної ради

[302, арк. 18].

Додаток 3

**Відомості про успіхи учениці 2-го класу
Глухівської жіночої гімназії Мессон Марії
за 1903/1904 н. р.**

Поведінка за всі чверті: «5»

Закон Божий		Російська мова	Арифметика
I чверть	-	«2»	«3»
II чверть	«4»	«2»	«3»
III чверть	«3»	-	-
IV чверть	«4»	«2»	«3»
Загальний річний бал: «4»		«2»	«3»

Географія		Чистописання	Рукоділля
I чверть	«3»	«4»	«3»
II чверть	«2»	«4»	«3»
III чверть	-	«4»	«3»
IV чверть	«2»	«4»	«4»
Загальний річний бал: «2»		«4»	«4»

Німецька мова		Малювання	Танці
I чверть	«3»	«5»	«5»
II чверть	«3»	«5»	«5»
III чверть	«3»	«5»	«5»
IV чверть	«3»	«5»	«5»
Загальний річний бал: «3»		«5»	«5»

Пропущено уроків по хворобі: I чверть – 13; II – 21; III – 70; IV – 18.

[299, арк. 25].

Додаток И

Атестат учениці про закінчення
Київської Фундуклеївської жіночої гімназії

Аттестатъ.

Предъявительница сего, дочь Майнаго Савватимирова
 дщца Марія Николаевна
Курасимова
 по окончаніи курса семи классовъ Київской Фундуклеївской
 женской гимназій, съ правомъ полученія свидѣтельства на званіе домашней учитель-
 ницы, при отличномъ поведеніи, прошла двухгодичный курсъ съ отлич. же
 женской гимназій, выполняла всѣ установленныя въ этомъ курсѣ какъ практиче-
 скія, такъ и теоретическія работы, при чемъ оказала слѣдующіе успѣхи:

А. По обязательнымъ предметамъ.

Законъ Божій	} <u>весьма хорошо</u> - 11.
Исторія	
Законоустройство	
Педагогика и дѣтская литература	<u>отлично</u> - 12.
Русскій языкъ и словесность	<u>весьма хорошо</u> - 11.
Методика обученія русской грамотѣ	<u>очень хорошо</u> - 10.
Методика арифметики	<u>хорошо</u> - 9.
Методика природовѣдѣнія	<u>весьма хорошо</u> - 11.
Французскій языкъ и словесность	<u>хорошо</u> - 8.
Нѣмецкій языкъ и словесность	<u>хорошо</u> - 8.
Домоводство	<u>отлично</u> - 12.

Б. По специальнымъ предметамъ.

Русскій языкъ	} <u>отлично</u>
Математика	
Французскій языкъ съ методикой этого предмета	} <u>отлично</u>
Нѣмецкій языкъ съ методикой этого предмета	
Географія съ методикой этого предмета	} <u>отлично</u> - 10.
Училищесвѣдѣніе	
Народное чтеніе	<u>весьма хорошо</u> - 11.
Методика графическихъ искусствъ	<u>отлично</u> - 12.
Методика обученія школьному пѣнію	<u>отлично</u> - 12.

Сверстанъ: 200. А. А. Бородинъ, въ Кіевѣ

Додаток К

Атестат учениці про закінчення
Київської Фундуклеївської жіночої гімназії

Повис

Аттестатъ.

Окончившая курс *Киево-Фундуклеевской* женской гимназии Выдомуша
принадлежит Императрицы Маріи, сына *Валентина Николаевича*
Синдасовскаго дочь *Константина Гавриловича*
родилась *1892 29 февраля*, въ родинѣ *православнаго*
Во время пребывания въ семь заведеніи, при отличномъ поведеніи, оказала успѣхи:

по Закону Божію	} <i>отличнаго</i>
" Русскому языку и словесности	
" Французскому языку <i>очень хороша</i>	
" Нѣмецкому языку <i>очень хороша</i>	
" Математикѣ <i>хороша</i>	
" Исторіи	} <i>отличнаго</i>
" Географіи	
" Естественныя науки съ физикою	
" Физикѣ и Космографіи	
" Педагогикѣ	
" Рисованію и живописанію <i>очень хороша</i>	} <i>отличнаго</i>
" Рукодѣлію <i>хороша</i>	
" Музыкѣ	

Сверхъ того обучалась хорошему шитью и танцамъ.

На основаніи отличнаго по поведенію и за усердіе въ наукѣ
при среднѣмъ баллѣ по предметамъ *11 2/3* съ
исключительнымъ *свѣдѣніемъ* *Александръ Николаевичъ*
Мельницъ, *Владимиръ Николаевичъ* *Синдасовъ* *приказомъ*
доставилъ право на законную выдачу

На основаніи сего аттестата, въ силѣ п. V § 46 Высочайше утвержден-
наго Устава Училищъ для приходскихъ, оныхъ Выдомуша принадлежитъ Импе-
ратрицы Маріи она *Валентина Синдасовскаго*, получаетъ,
не поворачиваясь особому испытанію, свѣдѣтельство на званіе домашней учительницы
тѣхъ предметовъ, въ которыхъ оказала хорошіе успѣхи.

Въ удостовѣреніе чего данъ сей аттестатъ за надлежащей подписью и съ
приложеніемъ печати заведенія, Киевъ, *мартъ 31* дня 1908 г.

Попечитель Фундуклеевской
и Киево-Подольской женскихъ гимназій,
въ д. Шталмейстера ВЫСОЧАЙШАГО Двора *Гр. Измаильскій*
Начальникъ гимназій *Синдасовъ*
Главная Надзирательница *Масленникова*
Секретарь Педагогической Конференціи *Масленникова*

Масленникова на *18* ступеняхъ *Високаго*

Скореекъ: 222, А. А. Корниченко въ Киевѣ.
А. Масленникова

Додаток Л

Атестаційні оцінки з навчальних предметів і за поведінку учениці
8 класу Київської жіночої гімназії св. кн. Ольги 1914/15 н. р.

79

№ 37

АТТЕСТАЦІЯ

о поведінні, уважанні, прилежанні и успіхахъ ученицы VIII класса 2-го
отдѣленія Киевской женской гимназій св. княгини Ольги Полеманъ Жанаръ
за 1914/15 учебный годъ.

Четверти учебного года.	СРОКИ.	Поведеніе.	Вниманіе.	Прилежаніе.	Успѣхи по предметамъ.													Число проп. уроковъ.		
					Законъ Божій.	Русскій языкъ.	Славянск. и церковн. словеса.	Математика.										По причинамъ уважительнымъ.	По причинамъ не уважительнымъ.	
								Арифметика.	Алгебра.	Геометрія.	Общій выводъ.	Космография.	Физика.	Исторія.	Географія.	Естество. исторія.	Педагогика.			Франц. языкъ.
I	Октябрь	5	2	2	3	3		2	3		2	3	3	2					3	
II	Декабрь	5	2	3	3	3	3	2	3	3	3	-	3					26		
III	Мартъ	5	3	3	4	3	3	2	3	3	3	3	3	3				15		
IV	Май																			
О т ѣ т ы :	Годовая				4	3	3	2	3	3	3	3	3	3	3				Замѣчанія: 5 означаетъ познанія и успѣхи отличные, 4 — хорошие, 3 — удовлетворительные, 2 — не совсѣмъ удовлетворительные и 1 — вовсе неудовлетворительные. Съ поправками и подчистками аттестации изъ гимназій не выдѣляются. Переводимыя баллами считаются: 5, 4 и 3.	
	Экзаменаціонная				3	3	3	3												
	Окончательная				4	5	3	3	3	3	4	3	4	3						
Постановленіе педагогическаго совѣта:					<i>Аттестована</i>															

Главная Надзирательница *В. Гурьева*

Додаток М

Атестат учениці про закінчення 8 класу Київської жіночої гімназії
св. кн. Ольги 1915/16 н. р.

12

Сер. Т.
№ 866 700

1916 года Мая 29 дня.

Аттестат за 8 кл.

от 29 числа Мая

за № 337 и ось личные доку-
менты получила Анощенко.

А Т Т Е С Т А Т Ъ.

Данъ сей дочери брага бжеи Васильевн
Анощенко

въ роисповѣданіи православнаго родившейся
6 ноября 1897 года, въ томъ, что она по окончаніи въ
1915 году полного общаго семикласснаго курса ученія въ Киѣвской
государственной женской гимназій Леваидовск поступила въ
1915 г. въ VIII педагогическій классъ, въ которомъ, кромѣ общеобяза-
тельныхъ для всѣхъ предметовъ, посвятила себя спеціальному изученію
русскаго языка

для полученія званія домашней наставницы по этому предмету.

Пробывъ въ VIII классѣ, при отличномъ поведеніи, по 1 июня
1916 года, она выполнила всѣ требованія относительно теоретиче-
скихъ и практическихъ занятій.

Въ концѣ 1915 - 1916 учебнаго года, по окончательному заключенію
Педагогическаго Совѣта, она обнаружила слѣдующія познанія и успѣхи:

а) въ специально избранн~~ых~~ предметахъ хорошіе (четыре)

и б) въ предметахъ общеобязательныхъ: въ педагогикѣ и дидактикѣ хорошіе
(четыре), въ начальномъ преподаваніи русскаго языка отличное (пять)
и въ начальномъ преподаваніи ариметики хорошіе (четыре)

На основаніи этого и выданъ Васильевн
Анощенко сей аттестатъ отъ Киѣвской женской гимназій

Додаток Н

Критерії оцінок різних видів роботи з мови - читання, каліграфії, орфографії, граматики, усної та писемної мови, розроблені вченим Українського науково-дослідного інституту педагогіки А. Феоктистовим (1935 р.)

Вид роботи	Оцінки				
	«Дуже погано»	«Погано»	«Посередньо»	«Добре»	«Відмінно»
Читання	11 і більше помилок, читання складами або літерами, жодної правильної відповіді.	6–10 помилок при читанні; невиразне читання; неправильні відповіді на 2 запитання.	3–5 помилок при читанні; досить виразне читання; неправильна відповідь на 1 запитання.	1–2 помилки при читанні, виразне читання, не цілком правильна відповідь на 1 запитання.	Виразне безпомилкове читання, цілком правильні відповіді на всі 3 запитання.
Орфографія	11 і більше помилок	6–10 помилок	3–5 помилок	1–2 помилки	Жодної помилки.
Пунктуація	11 і більше помилок	6–10 помилок	3–5 помилок	2–3 помилки	Жодної помилки.
Граматика	7 і більше помилок у розборі пояснювальних слів. Зовсім не розбирається в частинах мови й формах слів. Не дав жодної правильної відповіді з граматики і при навідних запитаннях	4–6 помилок у розборі пояснювальних слів; при навідних запитаннях все ж в 3 випадках не визначив частини мови, зробив 3–5 помилок у визначенні форм слів. Навіть при навідних запитаннях 1–2 відповіді з граматики неправильні.	Розбір за запитаннями учителя; припустив 3 помилки в розборі пояснювальних слів. За запитаннями визначено частини мови, але у визначенні форми за допомогою учителя все ж зроблено 1–2 помилки. Одна відповідь з граматики самостійна, дві – за допомогою, бракує чіткості.	Самостійний розбір; правильне визначення головних членів речення; 1–2 помилки в розборі пояснювальних слів. Самостійне визначення частин мови, усвідомлення системи пройденого курсу. Дві правильні самостійні відповіді з граматики, третя – за допомогою вчителя.	Цілком правильний самостійний розбір усіх членів речення (у межах програми). Правильний морфологічний і фонетичний розбір. Знання системи даного курсу. Правильні відповіді на всі запитання.
Усна мова	Не в силах зв'язно передавати матеріал; у побудові речень зробив понад 5 помилок і не зумів виправити; дуже бідний добір слів, понад 5 хибно вжитих слів. Мова невиразна.	Припускає нелогічність зв'язку між реченнями; зробив до 5 помилок в побудові речення й не зумів виправити; неправильно вжив до 5 слів; бракує виразності.	Логічно пов'язує думку, правильно будує речення, припущені в них хиби легко виправляє; правильно вживає потрібні для висловлення суті думки слова; досить виразно вимовляє; випадкові хиби виправляє на зауваження вчителя.	Легко володіє потрібним запасом слів, вільно й правильно формулює думки, надає чіткої виразності вимові.	Влучно й дотепно подає не лише суть, але й деталі думки; не уникає великих за розміром складних речень, у жвавій виразності виявляє свою індивідуальність.
Писемна мова	Неправильно й безладно подається матеріал, неправильно вживаються слова, запас слів занадто бідний, понад 4 хиби на сторінку у викладі.	Трапляються нелогічності, «стрибки думки», є випадки неправильного розуміння матеріалу; бракує слів для точного висловлення; 3–4 хиби у викладі на сторінку.	Роботу в цілому побудовано логічно, матеріал висвітлено в основному правильно, виявлено достатній запас слів, не більше двох на сторінку хиб у викладі.	Правильно висвітлено матеріал; на 2 стор. тексту не більше однієї хиби в змісті або у викладі: в композиції й логічності або в побудові.	Влучним словом вдало висловлено детальні думки; учень вільно володіє будовою речення, глибоко розуміє матеріал; виявляє оригінальність у його трактуванні.

Додаток П

Норми оцінок успішності з географії в середній школі (1940 р.)

Оцінки	Основні показники норм оцінки		
	Обсяг географічних знань	Ступінь знання географічного матеріалу	Зовнішня форма виявлення знань географічного матеріалу
«Відмінно»	Учень точно і твердо знає всі географічні об'єкти, передбачені програмою з певної теми чи групи тем і так само точно і впевнено фіксує їх на географічній карті.	1. Об'єкти навіть зі складним змістом учень уявляє цілком чітко як в цілому, так і в окремих частинах і деталях. 2. Учень в межах програми відмінно розуміє і викладає взаємозв'язок усіх географічних об'єктів і явищ, незалежно від складності їх змісту. У цих же межах – вільно вміє застосовувати загальні географічні закони до пояснення конкретних географічних фактів. Тому – цілком вільно «читає» карту не тільки за «зовнішніми» показниками, а й за всіма внутрішніми зв'язками, легко пов'язуючи теоретичний матеріал з його картографічним відтворенням. 3. Вільно відділяє основне від другорядного, даючи чітку характеристику «кістяка» певного фізико-географічного об'єкта чи явища. 4. Всі одержані знання учень легко, повно й цілком самостійно застосовує на практиці і для одержання нових знань.	1. Учень дає вичерпну відповідь на поставлене питання у формі зв'язного оповідання. 2. Багата географічна мова. Відмінне зовнішнє оформлення своїх думок (ясність, послідовність, повнота). Культурні навички в мові. 3. Засвоєний матеріал легко відтворює через деякий час у формі розгорнутого зв'язного оповідання. 4. Географічні об'єкти фіксуються на карті правильно, точно, швидко, незалежно від типу карти, масштабу, проекції, однаково на написаній чи «німій».
«Добре»	Учень знає всю кількість географічних об'єктів, передбачену відповідною програмою з теми або групи тем, і фіксує їх на географічній карті.	1. Об'єкти навіть зі складним змістом учень уявляє в цілому чітко. 2. У межах програми учень чітко розуміє й викладає взаємозв'язок усіх географічних об'єктів і явищ, передбачених програмою. У цих же межах він вільно вміє застосовувати загальногеографічні закони до пояснення конкретних географічних фактів. Тому учень більш-менш вільно «читає» географічну карту за всіма зовнішніми показниками і внутрішніми зв'язками, пов'язуючи теоретичний матеріал з його картографічним відтворенням. 3. Уміє відділяти основне від другорядного, формулюючи більш-менш виразно «кістяк» фізико-географічного об'єкта чи явища. 4. Одержані знання учень досить повно і самостійно застосовує на практиці і для засвоєння нових знань.	1. Відповідає цілком самостійно у формі оповідання, в більшості у формі розгорнутих вичерпних відповідей на питання, не потребує при відповідях додаткових «навідних» запитань. 2. Гарна географічна мова, зрозуміле, послідовне й повне оформлення своїх думок, культурні навички в мові. 3. Засвоєний матеріал відтворює через деякий час у формі в основному розгорнутих правильних відповідей. 4. Географічні об'єкти фіксує на карті правильно, точно, швидко; не так вільно на картах «незвичних» типів, масштабів, проекцій і на картах «німих».

Продовження додатка П

Оцінки	Основні показники норм оцінки		
	Обсяг географічних знань	Ступінь знання географічного матеріалу	Зовнішня форма виявлення знань географічного матеріалу
«Посередньо»	Учень знає всі основні географічні об'єкти і явища, передбачені програмою з теми чи групи тем і в цих межах фіксує їх на карті.	1. Географічні об'єкти, особливо зі складним змістом, уявляє собі не досить конкретно в цілому і в окремих елементах. 2. Учень розуміє взаємозв'язок і зумовленість основних географічних об'єктів і явищ у межах програми. Встановлює закономірність географічних явищ і застосовувати їх до конкретних географічних обставин може тільки в загальних рисах. Відповідно до цього дає правильні відповіді на запитання, іноді обмежуючись лише мовним переліком основних ознак, що характеризують географічні об'єкти і явища. «Читання» карти відповідно до цього зводиться лише до використання зовнішніх даних. Встановлює більш глибокі внутрішні зв'язки на карті з труднощами, обмежуючись лише даними територіального розміщення географічних об'єктів. 3. Основне від другорядного відділяє з труднощами. «Кістяк» об'єкта чи явища невиразний. 4. Самостійно й повно застосовувати наявні знання на практиці може не завжди, потребуючи в окремих випадках допомоги і вказівок з боку вчителя.	1. Даючи відповідь, учень потребує звичайно деяких додаткових, «наводящих» запитань. 2. Викладає матеріал загалом не у формі розгорнутого оповідання, а у вигляді переважно розгорнутих відповідей на запитання. Не достатньо географічності в мові й недостатнє оформлення своїх думок. Зовнішнє оформлення відповіді не досить культурне. 3. Засвоєний матеріал відтворюється учнем через деякий час у формі схематичних, переважно правильних відповідей. 4. Географічні об'єкти фіксуються на картах «звичних» масштабів і проекцій досить правильно, точно, але не швидко (після деякого вагання). На картах «незвичних» типів і проекцій учень переважно губиться.
«Погано»	Більшість основних (не говорячи про другорядні) географічних об'єктів учень не знає і на карті фіксує переважно неправильно.	1. Більшість географічних об'єктів і явищ учень конкретно не уявляє. 2. Зв'язок і взаємодію географічних об'єктів і явищ учень не розуміє, хіба що тільки найпримітивніші. Іноді лише обмежується перерахуванням частини зовнішніх ознак об'єкта чи явища. До узагальнення географічних фактів здібний лише в елементарних випадках. «Читання» карти зводиться до викладання зовнішніх даних, до того ж переважно неправильно. Відділяти основне від другорядного не вміє. 4. Застосовувати одержані знання на практиці учень не вміє.	1. Учень дає переважно неправильні відповіді. 2. Географічний словник учня дуже бідний. Немає ясності, послідовності, повноти викладу. 3. Пройдений матеріал через деякий час або не відтворюється зовсім або відтворюється у формі неправильних плутаних відповідей на запитання. 4. Географічні об'єкти навіть на картах звичайного типу фіксуються неправильно й неточно.
«Дуже погано»	Учень зовсім не знає географічних об'єктів, передбачених програмою, і не вміє фіксувати їх на карті.	1. В учня відсутнє будь-яке конкретне уявлення про географічні факти і явища. 2. Ніяких зв'язків учень не встановлює, ознак географічного об'єкта і явищ не знає. Тому «читати» карту не вміє. До узагальнення географічних фактів зовсім не здатний. 3. За повної відсутності знань застосовувати їх на практиці не вміє.	1. Відповіді на запитання не дає, а коли іноді й дає, то звичайно неправильні. 2. Дуже поганий розвиток мовних навичок при викладанні. Убогий географічний словник. 3. Матеріалу не відтворює навіть через деякий час. Географічні об'єкти навіть на «звичних» картах учень фіксувати не вміє.

Додаток Р

Проект норм оцінок знань з історії в середній школі (1940 р.)

Оцінки	Основні показники норм оцінки		
	Обсяг знань	Якість знань	Форма виявлення знань
«Відмінно»	Учень бездоганно знає весь програмний фактичний матеріал; вільно і впевнено переказує хід усіх подій, поданих у підручнику; безпомилково і впевнено називає всі поняття, прізвиська і назви, що стосуються відповідної теми; безпомилково називає всі хронологічні дати і вільно й самостійно знаходить відповідні об'єкти на карті.	Учень легко, вільно й правильно визначає суть історичних подій, встановлює взаємозв'язок і взаємний вплив подій, вміє порівнювати й протиставити самі події, визначає самостійно подібне й відмінне в подіях, пов'язує події минулого з сучасністю.	Вільно передає свої знання в розповідній формі з додержанням чіткої історично-хронологічної або тематичної послідовності; виявляє високу для даного класу загальну й зокрема мовну грамотність.
«Добре»	Фактичний матеріал учень знає чітко й повно й вільно називає відповідні визначення, поняття, місцевості, осіб; вільно переказує зміст подій; безпомилково називає абсолютну більшість хронологічних дат, у тому числі всі основні; вільно знаходить всі об'єкти на історичній карті.	Досить вільно з'ясовує суть подій, їх взаємний зв'язок і вплив, вміє порівнювати й протиставити події, легко пригадує подібні події з попереднього матеріалу, з невеликою допомогою вчителя робить висновки й узагальнення, пов'язує події минулого з сучасністю; другорядні неточності чи огріхи виправляє після дрібних зауважень учителя.	У розповіді допускає дрібні другорядні неточності, які легко самостійно виправляє; легко розповідає за планом; виявляє добру для певного класу загальну й зокрема мовну грамотність.
«Посередньо»	Більшість фактичного матеріалу, і в тому числі весь основний, учень знає. Більшість об'єктів, і серед них усі головні, знаходить на карті, знає більшість хронологічних дат.	Головні події визначає здебільшого самостійно, порівнює і протиставляє події не завжди правильно і вдало. У висновках та узагальненнях потребує деякої допомоги вчителя. Свої помилки після нагадування чи додаткових запитань учителя виправляє. У розповіді й поясненнях переважає описовість, схематичність і деяка поверховість.	У відповіді допускає непослідовність, зупиняється для обдумування, чекає додаткових запитань. На абсолютну більшість запитань відповідає правильно.
«Погано»	Значної частини фактичного матеріалу, і в тому числі основного, не знає. Більшості хронологічних дат не знає; об'єкти на карті теж здебільшого не вміє знайти.	Виділяти головні думки не вміє; не може визначити історично-хронологічної послідовності й залежності між подіями навіть після навідних питань і пояснень. Висновків і узагальнень робити зовсім не вміє.	Відповідь плутана, незв'язна. Відповідає на запитання лаконічно, здебільшого неправильно або невпевнено. Мова з великою кількістю граматичних і стилістичних помилок.
«Дуже погано»	Фактичного матеріалу учень не знає. Хронологічні дати завжди плутає або зовсім не знає. Об'єктів на карті показати зовсім не вміє або показує здебільшого неправильно.	Поняття і терміни пояснює неправильно або зовсім їх не знає.	Розповідати зовсім не вміє або розповідає не по суті питання. На запитання не може давати відповіді або дає здебільшого неправильні відповіді. Зовсім відмовляється відповідати.

Додаток С

Таблиця 3.3

**Тлумачення понять «шкільна оцінка», «оцінка»
педагогами (1917–1944 рр.)**

Прізвище, ініціали і роки життя педагогів	Поняття	Зміст поняття	Праця, рік
С. Русова (1856–1940)	«Оцінка»	засіб для визначення інтелектуальних сил класу й окремих учнів	«Дидактика» (1925)
Я. Чепіга (1875–1938)	«Словесна оцінка»	засіб оцінювання навчальних досягнень	«Рационалізація обліку. Успішність учнів і вчителів» (1926)
Я. Ряппо (1880–1958)	«Оцінка»	оцінка здібностей і діяльності учнів мусить здійснюватися безперервно в процесі навчання	«Новый этап в работе Наркомпросса УССР» (1925)
М. Скрипник (1872–1933)	«Шкільна оцінка»	ознаки оцінки успішності – глибоке засвоєння матеріалу, уміння орієнтуватися і вміння володіти здобутими знаннями	«Забезпечити диференційовану оцінку знань» (1932)
В. Затонський (1888–1938)	«Шкільна оцінка»	оцінка не є фетишем для вчителя; успішність класу оцінюється не тільки відмітками «добре» чи «відмінно», а і його фактичним станом	«Про оцінку успішності учнів» (1935)
Г. Костюк (1899–1982)	«Шкільна оцінка»	один із засобів в індивідуальному підході до школярів; оцінка в індивідуальному підході до учня, як і у всій навчально-виховній роботі, дуже важливий і невід’ємний момент	«Про індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі» (1937)

Розроблено автором.

Додаток Т

Таблиця 3.4

**Розкриття проблеми оцінювання навчальних досягнень учнів у
працях педагогів, учених (1917–1944 рр.)**

Прізвище, ініціали педагогів, учених	Проблема	Суть	Праця, рік
С. Русова	Функції оцінювання	навчальна, стимулювальна, діагностувальна, освітня, розвивальна, виховна, коригувальна	«Дидактика» (1925)
Я. Чепіга	Форми оцінювання Способи оцінювання	тести в оцінювальних судженнях	«Рационалізація обліку. Успішність учнів і вчителів» (1926)
Я. Ряппо	Форми оцінювання	під час екзаменів	«Новый этап в работе Наркомпроса УССР» (1925)
М. Скрипник	Способи оцінювання	в оцінювальних судженнях	«Забезпечити диференційовану оцінку знань» (1932)
В. Затонський	Критерії і рівні оцінки	«дуже погано» – «ДПГ», «погано» – «ПГ», «посередньо» – «П», «добре» – «Д», «відмінно» – «В»	«Про оцінку успішності учнів» (1935)
Г. Костюк	Критерії оцінки	конкретна, об'єктивна, справедлива, чітка, ясна і зрозуміла для школяра, а головне – тактовно подана	«Про індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі» (1937)
	Функції	навчальна, розвивальна, стимулювальна, коригувальна, виховна	
В. Ковальський	Суть оцінки	це універсальні ознаки всього обличчя учня, вони характеризують особистість учня	«Учет классной работы и оценка знаний» (1925)
	Критерії оцінки	якість знань (об'єктивність, справедливість, системність)	
Б. Ананьєв	Функції оцінювання	навчальна, стимулювальна, розвивальна	«Психология педагогической оценки» (1935)
Ф. Бельський	Форми оцінювання	тести	«Тестування та оцінка успішності засвоєння навчального матеріалу» (1926)
О. Залужний	Суть тестів	поняття «тести» (проба, іспити) – питання вивчення дитини як об'єкта педагогічного впливу	«Метод тестів у нашій школі» (1927)
	Види тестів	обдарованості і шкільні	

Розроблено автором.